श्रीगणेशायनमः। एकोद्वितीयश्रुतिवेदवाक्यसिद्धपुरुषसर्वोपनिषत्प्रविनिवर्तनतोस्यमुक्तौवैधर्म्यलक्षणमिदमविरहंवदंतिनावंडतोव
श्रवधर्मशास्त्राविरोधात्॥ तस्यश्रुतस्यमननार्थमयोपदेक्ष्यंतेसप्युक्तिजालमिहसांख्यकृदविनाशानायणः कपिलस्तन्निरशेष
दुःखहानायजीवनिवहस्यनमोस्तुतस्मैश्रानानोपाधिषुयन्नानारूपंभात्यनिलार्कवत्तत्तस्मैसर्वभूतेषुचित्सामान्यमुपास्महे।
श्रेप्रमाणीस्मरत्यादिचिदेकरसवस्तुनिर्विभक्तृपत्रपंचतितत्रिप्रपरमंमहः॥४॥ कालार्कभस्त्रितंसांख्यप्रणेतुर्ज्ञानसुधाकरं।
कृत्वावशिष्टंभ्रमोविपूर्यिष्येवयोमृतैः॥५॥ चिद्रविर्जीवधियेदेनमोनुविध्यचितोविचासांख्यभाष्यमिषेणास्मात्तीर्थतामोक्षदोह
दिः॥५॥ तत्वमेवत्वमेवेतदेवंश्रुतिशतोदितंसर्वात्मनाप्रवेधर्म्यशास्त्रस्यास्यैवगोचरः॥७॥ आत्मावाअरेद्रष्टव्यः श्रोतव्योमंतव्यो
निदध्यासितव्यइत्यादिश्रुतिषुपरमपुरुषार्थसाधनस्यात्मसाक्षात्कारहेतुतयाश्रवणादिविधेयंविहितंतत्रश्रवणादावुपाया
श्रांगास्मर्तृतोश्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्योमंतव्यश्रोपपत्तिभिः। मत्वाचसततंध्येयएतेदर्शनहेतवइतिध्येयोयोगशास्त्रेषु
लेतिपोषः तत्रश्रुतिभ्यः श्रुतोपुरुषार्थतद्धेतुज्ञानतद्विषयात्मस्वरूपादिषुश्रुत्यविरोधिनीरूपपत्तीरवध्यायरूपे
णाकृष्णकपिलमूर्तिर्भगवानुपदिदेशानुन्यायवैशिकाभ्यामध्येतेचर्चयुन्यायः प्रदर्शितइतितास्याभ्यामस्यगतार्थ
त्वादिविरुद्धरूपेणतत्साधकतयातच्छ्रुतिभिरत्रत्यपुरुषैर्नाविरोधेनोभयोरवघृष्टिरवधामाण्यमिति
मार्थिकरूपेविषयभेदेनगतार्थत्वविरोधोभावात्न्यायवैशेषिकाभ्यांहिश्रवणेनश्रवणादेरुपदिष्टा

मात्रविवेकेनात्मापरमः भूमिकायामनुमानितःएकत्वमसंसर्गप्रवेशसंभवात्ततदर्थंयत्नेदेहघात्मानिरसनेनव्यवहा
रिकंतत्त्वंभवत्येवपरमार्थतस्त्वेष्यात्मनितत्सकलपदार्थकारणादिमत्त्वंनैवव्यवहारतोतत्त्वंनैतदुक्तंश्रुतएवप्रकृतेर्गुण
संमूढाःसज्जंतेगुणकर्मसुतानकृत्स्नविदोमंदान्कृत्स्नविन्नविचालयेदितिगीतायांकर्तृत्वाभिमानिनस्तान्विदुस्योकृत्स्न
वित्त्वमेवकृत्स्नवित्संन्यासेपेक्षयोक्तंनतुसर्वथैवाज्ञत्वमितितत्रापितदीयमपिज्ञानमपरंवैराग्यद्वारापरंपरयामोक्षसाधनं
भवत्येवेतितज्ज्ञानापेक्षयापिवेसांख्यज्ञानमेवपारमार्थिकंपरंवैराग्यद्वारात्साक्षान्मोक्षसाधनंनभवतिऽतोगीतायांकोनात्मा क
र्तृत्वंनास्त्येवकृत्स्नवित्वमित्येकोरहितएभवतिहृदयस्थेकानेकादिकंमनएवसंसरमानःसन्नुभौलोकावनुसंचरति
ध्यायतीवलयंयद्वत्चिंचित्प्रत्यनन्वागततेनभवतीत्यादिनातात्त्विकश्रुतिशतैःप्रकृतेःक्रियमाणानिगुणैःकर्माणिसर्वशः।
>अहंकारविमूढात्माकर्ताहमितिमन्यतेनिर्वीणमयएवायमात्मज्ञानमयोमलः।दुःखात्मानमयाधर्माःप्रकृतेस्तेनुनात्मनः।
रित्यादितत्त्वविवेकस्मृतिशतेश्रेयायवैशेषिकोक्तज्ञानस्यपरमार्थभूमौबाधितत्वान्नचैतावतान्यायवैशेषिकाभ्यांविरुद्धि
तार्थदेतादृशिरेकांशेवाधाभावात्पत्यः शब्दःसशास्त्रपरैरितिन्यायात्प्रात्मनिसुप्तादिमलस्यलीयमानतयाचपुमा
र्थतरानपेक्षतेननदंशस्यानुवादतानशास्त्रतात्पर्यविषयत्वमितिस्यादेतन्यायवैशेषिकाभ्यामत्राविरोधोभवतु
त्रोत्तरमीमांसायोगाभ्यांतुविरोधोस्त्येवताभ्यांनिस्तेश्वरसाधनात्श्रुत्रवेश्वरस्यप्रतिषेत्स्यमानत्वात्नचात्रापिव्यवहारपरमार्थभे

देनसेश्वरनिरीश्वरवादयोरविशेषोस्तुसेश्वरवादस्योपासनापरत्वसंभवादितिवाच्यंविनिगमकाभावात्तस्मिन्नेवहि
ङ्गेपरतिनिरीश्वरत्वमविलोक्यअवहारासिद्धेश्चयेवैराग्यायानेवदितेशंकतेऽप्रात्मनःसगुणत्वमिवतुनचापिश्रुत्यादा
वीश्वरःस्फुटंप्रतिभिद्यतेयेनसेश्वरवादस्यैवव्यावहारिकत्वमवधार्यतेतिऽप्रत्रोच्यतेऽप्रत्रापिव्यवहारपरमार्थीभा
वेनैवव्यवस्थासंभवतिऽप्रसत्यमप्रतिषेधेतेजगदाहुरनीश्वरमित्यादिव्यवहारपरत्वेभावेनैवव्यवस्थासंभवतिऽप्रस
त्यमप्रतिषेधेतेजगदाहुरनीश्वरमित्यादिशास्त्रेनिरीश्वरमित्यादिशास्त्रेनिरीश्वरवादस्यनिंदितत्वादस्मिन्नेवशास्त्रेव्याव
हारिकस्यैवेश्वरप्रतिबंधस्यैवश्रुत्यैवैराग्यार्थंमनुवादैचित्स्यात्।यदिश्लोकावतिक्रमतानुसादेणनिश्चयेनप्रतिबि
ध्यैततदापरिपूर्णनित्यनिर्दोषेश्वरदर्शनेनतत्रचित्तावेशतोविवेकाभ्यासप्रतिबंधःस्यादितिसांख्याचार्याणांमाशयःसे
श्वरवादस्यनकोविनिगमादिकमस्तियेनोपासनादिपरतयानाश्वासंसंकोचेतायत्तुनास्तिसांख्यस्यसंज्ञानेनास्तियो
गस्यसंज्ञलेऽप्रत्रतेसंशयोमाभूज्ज्ञानेसांख्यपरंमतमित्यादिवाक्यंतद्धेकोशएवसांख्यज्ञानस्यदर्शनांतरेभ्यउत्कर्षप्रतिपाद
यतिनत्वीश्वरप्रतिषेधांशेविनाप्रधानकारणत्वनिरासेऽसंख्यादविशेश्वरवादस्यैवपारमार्थिकत्वमवधार्यते।
ऽअविद्याऽप्रस्तुतेचकाणादसांख्ययोगयोःत्याज्यःश्रुतिविरुद्धांशःश्रुत्यैकशास्त्रेनैवमिनीयेचवेदांतेवि
रुद्धांशेनकश्चनाश्रुत्यावेदार्थविज्ञानेशुकपारंगतोलौहितायनिःपराशरोपपुराणादिभ्योविद्वत्सनीमांसाप्रसंगेवल्लव

तांतत्पाल्पायतंत्राण्येनेदानिंतैस्तैरुक्तानिवादिभिःहितागमप्रमाणाभ्यांयेचुक्तंतत्पुरुषार्थतामितिमोक्षधर्मेवाक्यादविरुद्धशास्त्रांश
विलक्षिष्टव्यवहारेणबुद्धसमीमांसान्यायवैशेषिकाचुक्तईश्वरसाधकन्यायएवग्राह्योबलवत्त्वात्तत्पायेनपश्यंतियो
ऽतःसांख्योऽविमहेश्वरःऽअनादिनिधनंब्रह्मतत्रवेदप्रमाणंबुद्धेतरत्वादितिकौमादिवाक्यैःसांख्यानामीश्वरज्ञानस्यैवना
रायणादिनाम्नोक्तत्वाच्चकिंसाबुद्धसमीमांसायांईश्वरएवमुख्योविषयउपक्रमादिभिरवधृतःतन्नाशेतस्यबाधेशास्त्रस्यैवाप्रा
माण्यंस्यात्तुयत्सरःपद्मःसशब्दार्थइतिन्यायात्सांख्यशास्त्रस्यानुग्राह्यार्थतत्साधनप्रकृतिपुरुषविवेकावेवमुख्यौ
विषयइतिईश्वरप्रतिषेधांशोबाधितुंनाप्रमाणंयत्सरःशब्दःसशब्दार्थइतिन्यायातंप्रतिसांख्यशास्त्रंतात्पर्यतोनिरीश्वरं
मेवेश्वरप्रतिषेधांशेदुर्बलमितिनचबुद्धसमीमांसायामयंश्लोकएवमुख्यविशेषोनतुनिरीश्वरंमितिवक्तुंशक्यं
तोऽस्मत्तनवकाशदोषप्रसंगस्यपरैरेवंकस्यानुपपत्तानिरीश्वरंविप्रतिषिद्धंनेवबुद्धसमीमांसविषयत्वावधारणात्बुद्धशास्त्रस्य
परबुद्धएवमुख्यत्वात्तुश्रुत्यातःपरबुद्धजिज्ञासेतिनारब्धमितिएतेनसांख्यविरोधात्बुद्धयोगदर्शनयोःकार्त्स्न्येश्वरप
रत्वंप्रतिनशंकनीयंप्रकृतिस्त्वात्मोपस्थानाःनुपपत्तेश्चनानुमानमित्यादिबुद्धसूत्रंपरानुपपत्तेश्चतत्पक्षसूत्रंवेदानाम
विप्रुतःकालेनानवबोधादितियोगसूत्रंतदीयव्यासभाष्यंक्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टःपुरुषविशेषईश्वरइत्यादि
दिनैवसांख्यस्यव्यवहारेश्वरप्रतिषेधपरतयाबुद्धसमीमांसायोगभाष्योपनिबंधःऽअभ्युपगमवादश्चशास्त्रेषुदृष्टोविप्लुतालो

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

एतेभिन्नदर्शनादेत्याविकल्पाःकथिताःमयाकृताश्चोपगमंसंक्षेपःश्रूयतांममेतिःप्रस्तुतापत्तिर्वेधार्थनास्तिवद
र्शनेष्वविश्रुतःश्रुतिविरुद्धार्थत्वंस्यात्पतंतेषुतेषुःप्रेक्षेचप्रामाण्यंचश्रुतिस्मृत्यविरुद्धेषुमान्यविषयेषुप्रामाण्य
मस्त्येवाःप्रतएवपद्मपुराणेब्रह्मयोगदर्शनातिरिक्तानांदर्शनानांनिंदाप्युपपद्यतेःयथातत्रपाद्मेतीप्रतीश्वरवाक्यंशृणु
देविप्रवक्ष्यामितामसानियथाक्रमंयेषांश्रवणमात्रेणपातित्यंस्यान्नसंशयःमयैवोक्तंशिवंपाशुपताद्यंमहिमय्येवोक्तंशैवंपा
शुपताद्यंलेकवेदविजन्मनाजैमिनिनाचरंवेदमपार्थतःनिरीश्वरेणकपिलेनकृतंशास्त्रंमहत्तरंःविशेषतःपाशुक्यंबौद्धंमतं
हितंःदेत्यनाशनार्थायविष्णुनासुरूपिणामायावादमसच्छास्त्रंप्रच्छन्नंबौद्धमेवचान्येवकाप्यतेदेविकलौब्राह्मण
रूपिणाःप्रार्थ्यश्रुतिवाक्यानोपदश्यलोकगर्हितंःकर्मस्वरूपंत्वमत्रचप्रतिपाद्यतेःसर्वकर्मपरित्यागेशानैष्कर्म्य
तत्रचोच्यतेःपरात्मजीवयोरैक्यंमयात्रप्रतिपाद्यतेःब्रह्मणोस्वरूपनिर्गुणंदर्शितंमयाःसर्वस्यजगतोप्यत्रनाशनार्थं
कलौपुनोवेदार्थवन्महाशास्त्रंमायावादमवैदिकंःमयैवकथितंदेविजगतांनाशकारणादितिःप्रथितंतुब्रह्मसीमांसा
भाष्यंत्रपंडितमस्माभिरितितस्मात्पाशुपतंशास्त्रंस्वनकल्पाप्रामाण्यंविरोधाच्चस्वविधयेषुसर्वथामन्वाधारश्रुति
रोधाच्चनिन्द्यंपुरुषबहुत्वोक्तेश्चास्यशास्त्रस्याभ्युपगमवादत्वंस्यान्नसंशयःअविरोधात्तुब्रह्मसीमांसाभाष्यंश्रीनी

वदेशादित्यादिसूत्रजातेनीवात्मशब्दत्वस्यैवनिर्णयात्संख्यसिद्धउरुप्रमाणात्मत्वंतुब्रह्मसीमांसयावाध्यतएवाप्तेति
तत्पदंतीतितत्सूत्रेणपरमात्मनएवपरमार्थभूतावात्मत्वावधारणात्तत्प्रविलयस्यनाशप्रमाण्यंव्यावहारिकात्म
नोजीवस्यैतत्त्वविवेकज्ञानस्यमोक्षसाधनत्वेविवक्षितार्थवाधाभावात्तेनश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धयोर्नानात्वैकात्मत्वयोर्जीव
हरिरूपारमाप्येक्यभेदेनाविरोधइतिब्रह्मसीमांसायांप्रपंचितमस्माभिरितिदिङ्मात्रमत्रैवमपितत्त्वसमाख्यसूत्रैःसह
स्याःषडध्यायाःकेनरूपेणेतिचेत्तत्रैवंसंक्षेपविस्तारूपेणोभयथाकेनरूपेणतत्प्रतएतासांषडध्यायानांयोगदर्शन
स्यवत्सांख्यप्रवचनंस्मृतमुक्तंतत्त्वसमासोनाम्नाचविस्तारमात्रंयोगदर्शनेत्वाभ्यामभ्युपगमवादप्रतिषिद्धस्येश्वरस्यनिरूपणेन
न्यूनतापरिहारोपीतिःप्रस्तावंसांख्यसूत्राण्यनुक्रमिष्यामःसांख्यंप्रकुर्वतेवैप्रकृतिंचप्रचक्षतेःतत्त्वानिचचतुर्विंशतेनसां
ख्यःप्रकीर्तितइत्यादिभ्योभारतादिवाक्येभ्यःसांख्योसम्यग्विवेकेनात्मरूपनिरूपणेप्रवृत्तःसांख्यशब्दस्ययोगरूढत्वा
त्तत्कारकोसांख्ययोगाधिगम्यमित्यादिस्मृतिषुःएषातेभिहितासांख्येबुद्धिर्योगेत्विमांशृणुविपर्षिसांख्यस्मृतिमवासांख्यशास्त्रेन
सांख्यंशास्त्रमेवग्राह्यंनपुनरीश्वरंतत्कल्पनाचमितितात्पर्यंमाधवशास्त्रिविरचितसांख्यशास्त्रवक्तृत्वंपञ्चाहिगण्यतेत्यत्रे
गविप्रनैवस्यमितिचत्तोत्यहःसमरूपेणसांख्यशास्त्रस्यप्रतिपाद्यानर्थेवहेयहानेहयहेतुःहानोपायश्चेतित्रत्वारो

एवमविपुमात्रिदुःखनिवृत्तिरप्रयत्ननोत्तरदुःखनाशार्थमिदमध्यासनमारभ्यते प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। बहूपायसाध्येषु हि प्रायेण प्रवृत्तिर्भवति प्रकृतेनु श्रवणमननाभ्यासस्त्वत्यन्तमेवाप्तकामस्यापि ज्ञानान्नापरमाप्तव्यमस्तीति किं वाभवतु कृतार्थस्य दुःखमात्रनिवृत्तेरेवाविषयत्वदुःखाभावस्य सुखप्राप्तिस्तु प्रतिबन्धनिवृत्तिद्वारेणैव ज्ञानफलत्वेन प्रतिपादयेतात्तत्तिरोधानमात्मविषयत्वं ज्ञानस्य कौतस्कुतमित्याशङ्क्याह। प्रत्यगात्मेति। प्रत्यगात्मनि नित्यप्रवृद्धनिरतिशयसुखस्वभावस्यैतद्योगस्तद्योगादेतन्निवर्त्यं तत्त्वधारणसूत्रत्वेनायं पर्यवसन्नः समाधास्येतात्मनि प्रतिबिम्बरूपेण पुरुषेपि सुखदुःखेस्तः। अत्र स्यात्तयोर्भोग्यत्वानुपपत्तेः सुखादिग्रहणं हि भोग्यहर्षं चेतनाकारावृत्तिसाक्षात्यं चितौवुद्धेरधिकारवत्परिणामेनसंभवतीत्यगत्या प्रतिबिम्बस्वरूपतापत्तेरेवस्थितिश्चयमेव वृत्तिप्रतिबिम्बो वृत्तिसारूप्यमितरत्रेतीयोगसूत्रेण। तत्वनुतप्यमानेतपाकालानुशयीपुरुषोप्यनुतप्यतइतिदृश्यतइतियोगभाष्येचतपाकालानुशयशब्देनविक्षिप्तेवृत्तापाप्यदुःखस्यप्रतिबिम्बउक्तः प्रतएवचपुरुषस्यवृद्धिवृत्त्युपरागेस्फटिकदृष्टांतंसङ्गकारेचक्षति कुसुमवच्चमणीतिवेदांतिभिरविचेतनेध्यस्ततयैवदृश्यमानमुच्यतेस चाध्यासःप्रतिबिंबेविनानघटेतज्ज्ञानमात्रस्याध्यासत्वेश्रीत्मात्मन्यपात्र्यध्यासाज्ञानंज्ञानमेवचाध्यासइतितदेतत्सर्वंतेविज्ञस्त्रिभिर्दर्शनैस्कारसमक्षावृत्तिदृश्यःइमास्ताः प्रतिबिंबतिसरसावतदुभावृत्तिःप्रत्रहिदृष्टिशब्दोवृद्धिवृत्तिसामान्यपरोमुख्यसाम्यात्प्रतिबिंबस्यतत्तदुपाधिप्रतिबिंबाकारश्चित्तपरिणामइतितस्मात्प्रतिबिंबरूपेणपुरुषेदुःखसंबंधोभोगाख्योस्त्रि

तस्तेनैवरूपेणतन्निवृत्तेः पुरुषार्थत्वंयुक्तं। प्रतएवदुःखंमाभुंजीयेतिप्रार्थनाप्यापाप्तरंदृश्यतेतत्रदुःखभोगनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वंश्रुत्यशेषतयानसंभवतीतिसेवत्वतःपुरुषार्थःदुःखनिवृत्तिस्तुकंटकादिनिवृत्तिवत्तादर्थ्यनस्वतः पुरुषार्थः एवंसुखमविनस्वतःपुरुषार्थः किंतुतद्भोगएवातदिदंदुःखभोगनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वंयोगभाष्येव्याख्येयेरुक्तं। तस्मिन्निवृत्तेपुरुषः पुनरेदंतापत्रयेनभुंक्ते। प्रतः स्थूलवदपिदुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वेविषयतासंबंधेनैवबोध्या तदेतद्योगवार्त्तिकेपपंचितमस्माभिरितिदिक्कृतस्वमनेनसूत्रेणव्याख्यातंसंक्षेपेणदृष्टविस्तारस्त्वनयोःपश्चाद्वक्ष्यतेति। अतःपरंस्वरूपमाणस्यहानोपायव्यूहस्याकांक्षायांतदितरेषांहानोपायत्वंप्रत्याचष्टेसूत्रजातेनानदृष्टंतस्मिन्निवृत्तेरप्यनुवृत्तिदर्शनात्लौकिकदृष्टांतादेरस्यैतदुःखनिवृत्तिसिद्धेर्नास्तिकुतंधनादिनादुःखनिवृत्तेंपश्चादनादिरूपेपुनरपिदुःखानुवृत्तिदर्शनादित्यर्थः। तथाचश्रुतिः। प्रमृतस्यतुनाशास्तिवित्तेनेत्यादिः। नतेवैधनाद्यर्जनस्यकुंजराश्वादयतदुःखनिवृत्तकत्वेकल्पंतन्नपुनरुत्पत्तिमत्तत्रापात्यहिकस्यसुखस्यतथाकारवत्तत्प्राकारत्वेहनास्तुरुषार्थत्वंदृष्टसाधनजन्यायादुःखनिवृत्तावत्यंतपुरुषार्थत्वमेवनास्तिधनाद्यर्जनेत्यत्रकथंचित्पुरुषार्थत्वंत्वत्प्रयुक्तःप्रत्यवायःकथंचित्पुरुषार्थः तेनाधनादिनादुःखनिराकरणस्यचेहनात्। प्रत्येवमनादिसर्पः। प्रतोधनाद्यर्जनेप्रवृत्तिरुपपद्यतइतिभावः कुंजराश्वादिकमप्यायातदुःखनिवर्त्तकतयामदपुरुषार्थोभवत्येवेतिसंदृष्टसाधनयोर्मंदपुरुषार्थोविशेषेहेयइत्याह। सर्वोसं

भवात्संभवेत्सिद्धसंभवाद्धेयः प्रमाणकुशलैः। सच्च दृष्टसाधनमपि दुःखप्रतीकारे दुःखादुःखविवेकशास्त्राभिज्ञैर्हेयो दुःखक्षणनिष्पेषणीयः कुतः सर्वोसंभवात्सर्वदुःखेषु दृष्टसाधनैः प्रतीकरणसंभवात्तथा चापि संभवत्त्वात्रापि प्रतिग्रह पापापत्त्यदुःखवत्त्वमाहसंभवेदिति संभवेद्दृष्टोपायवैगुण्यादपि दुःखसंपर्कावश्यंभावादित्यर्थः। तथा चेष्टसाधनेऽपरिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च सर्वत्रैव दुःखविवेकिनइति। ननु दृष्टसाधनजन्येसर्वस्मिन्नेवदुःखप्रतीकारे दुःखसंभेदप्रियकोपयोजकः। तथाचसमर्थते। यन्नदुःखेनसंभिन्नंनचव्यवच्छिन्नमनंतरा। अभिलाषोपनीतंयत्तत्सुखंस्वःपदास्पदमितितज्ज्ञाः। उत्कर्षादविरोधात्सप्तमीत्वर्थक्रतौ दृष्टसाधनात्साध्यस्यप्राप्तस्यदृष्टसाधनसाध्यराज्यादिभ्यः उत्कर्षीततेषुदुःखसत्ताव धार्यते। अविशब्दवृत्तिगुणत्वकृत्वादेरविरोधात्स्यात्वेषप्रमाणं सर्वोत्कर्षश्रुतेरितिनहवैसशरीरस्यसतः प्रियाप्रियपोरपहतिरस्ति। अशरीरंवावसंतंप्रियाप्रियेनस्पृशतइत्यादिनाविदेहकैवल्यस्य तत्सर्वश्रुतेरित्यर्थः ननुमाभवदृष्टसाधनादप्येतदुःखनिवृत्तिः। अदृष्टसाधनात्तुवैदिकत्वमभ्यः स्यात्। अप्रामाण्यमप्रमृता प्रभवेत्यादिश्रुतेरितिनाह। अविशेषश्रोभयोः। उभयोरदृष्टदृष्टयोः। अस्तुदुःखनिवृत्त्यसाधनत्वेऽपि दृष्टसाधनत्वेतस्यैवेत्यर्थः। एतदेवकारिकायामुक्तं। दृष्टवदानुश्रविकः सह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तइति गुरोरनुश्रूयतइ त्यानुश्रविको वेदः तद्विहितयागादिरानुश्रविकः। सदृशोपायदेवादिमुख्याहि सादिसोपनिषन्निषिद्धयोर्धर्मम

युक्तरत्यर्थः। ननुवैधहिंसापापजनकत्वेबलवदनिष्टानानुबंधीदृष्टसाधनत्वरूपस्यविध्यर्थस्यानुपपत्तिरिति चेन्नवैधहिंसा जन्यानिष्टस्येष्टसाधनेनोत्तरीयकृत्येनरक्षोत्पत्तिनोत्तरीयकदुःखाधिकदुःखजनकत्वरूपस्यबलवदनिष्टानानुबंधित्वस्य विध्यंशस्याक्षतेः। यत्तुवैधहिंसातिरिक्तहिंसायाएवपापजनकत्वमितितदसत्संकोचप्रमाणाभावात्पुरुषेष्टिरणदीनांसधर्मे पितृकादेरनिष्टसाधनत्वेधादिश्रुतिवायपरिकल्पनायप्रायश्चित्तश्रवणज्ञानस्यापास्यमहत्तादृष्टेर्मंदुःखसंनिधित्रयीधर्मप्र धर्मज्ञुंविपाककटुकलसंनिभमितिमाकुरुयवचनाच्चाश्रहिंसनसंकोचभक्तास्यत्वतीर्थेभ्यइतिश्रुतिस्तुवैधातिरिक्तहिं सानिदृत्तेरिष्टसाधनत्वमेववक्तिननुवैधहिंसायाअनिष्टसाधनत्वाभावमपास्यविदेकोगवादिकेदुष्टत्वमितिदिङ्मान कर्मणानपजपाधनेनत्यागेनैकेअमृतत्वमानशुः। तमेवविदित्वातिमृत्युमेतिनान्यः पंथाविद्यतेऽयनायेत्यादि श्रुतिविरोधेनतुसोमपानादिभिरमृतत्वंभोगएवमृतत्वंस्वर्गाभ्रंसेदुःखमेवमृतत्वं। अस्माभ्रंसेदुःखमेवमृतत्वंहिभाष्यमतइतिविस्तरेणोक्तंतत्तदेवं दृष्टादृष्टोपायौसाक्षात्परम्पुरुषार्थसाधनत्वेसाधितेतदुपायाकांक्षायांविवेकज्ञानमुपायोवक्तव्यः। तत्रविवेकज्ञा नमविवेकास्यदुःखहेतुत्वेदिग्दिग्वलनोपायइत्याशयेनाहवक्तिविवेकमेवेतरव्यतिषेधेनेहयहेतुत्वापरिशेषयतिपद्यद्वयेना। नस्वभावतोवस्तुसंसारसाधनोपदेशविधिः। दुःखात्यंतनिवृत्तेर्मोक्षस्यैकांतिकस्यतयाचैषोत्रदुःखैकांतएवात्यंतधर्म उरुषेणस्वाभाविकत्वंवस्तुमात्रलक्षणप्राप्तियतोनेत्यभावतोवस्तुसंसारसाधनोपदेशविधिरनुपा

नंनियोज्यानांघटतेनहियेनैःस्वभाविकादौष्ण्यान्मोक्षसंभवतिस्वाभाविकस्यायतद्रव्यभावितादित्यपिचतदुन्मीश्वरो
तांशोपपात्मामलिनोन्तस्योविकारीस्यात्स्वभावतःनहितस्यभवेन्मुक्तिर्जन्मांतरशतैरपीतियस्मिन्सतिकारणेविलं
बोयस्योत्तरोनभवतितस्यतत्स्वाभाविकमितिस्वाभाविकेतत्क्षणंनानुसर्वदोपलंभापत्तेर्दुःखस्यस्वाभाविकत्वशंके
वनास्तीतिचेत्नत्रिगुणात्मकत्वेनचित्तस्यदुःखस्वभावत्वेपिसत्वाधिक्येनाभिभवात्सदादुःखानुपलब्धिवत्आत्मनोवि
तदनुपलब्धिसंभवात्दुःखस्वाभाविकत्वाद्यदिमिथोविरुद्धैश्चित्तस्यैवात्मतयाभ्युपगमाच्चश्रेयसेवमात्मानाशादेवमोक्षोसि
तिचेत्नश्रुतिविरोधोविमुक्तस्यामितिवंधस्यानाधिरात्यैनैवमोक्षस्यपुरुषार्थत्वादितिभवत्ननुष्ठानेनकिमित्य
तआहास्वभावस्यभवयाधित्वादनुष्ठानलक्षणप्रमाणप्रामाण्यस्वभावस्यथावद्द्रव्यभावितान्मोक्षसंभवेनतत्साधनोप
देशश्रुतेरननुष्ठानलक्षणप्रमाणप्रामाण्यस्यादित्यर्थः।ननुश्रुतिबलादेवानुष्ठानंस्यात्तत्राहानाशक्योपदेशविधिरपादृष्ट
प्यनुपदेशःनाशक्यायकालायोपदेशस्यानुष्ठानंसंभवतीत्यतउपादृष्टेपिविहितेप्यशक्यस्योपायेसउपदेशोनभवतिकि
नुउपदेशाभासएवतथाचितमपिवेदोपिनबोधयतीतिन्यायादित्यर्थः।अत्रदृष्टांतेमुक्तफटबीजवच्चेतानानुस्वाभाविक
स्याप्यपायोदृश्यतेयथामुक्तफटस्यस्वाभाविकंशैत्यंरागेणापनीयतेयथाचबीजस्यस्वाभाविकप्यंकुरशक्तिरग्निनापनी
यतेऽतःमुक्तफटबीजवच्चेस्वाभाविकस्यबंधस्यापायःपुरुषेसंभवतीतितद्देवतत्साधनोपदेशःस्यादितिचेदित्यर्थःसमा

धत्तेशक्तमुद्भवाद्भवाभ्यांनाशक्योपदेशः।उक्तदृष्टांतयोरविनाशकायस्वाभाविकापायायोपदेशोलोकानांभवतिकुतःश
क्तमुद्भवाभ्यांदृष्टांतद्वयेहिशैत्यादेरविभवतिरोभावेवभवतःनतुशैत्यंकुरशक्त्योर्विभावादित्यर्थः।नन्वे
वंपुरुषविदुःखशक्तितिरोभावएवमोक्षोस्त्वितिचेत्नदुःखात्यंतनिवृत्तेरवलोकेपुरुषार्थत्वानुभवात्श्रुतिस्मृत्योः
पुरुषार्थत्वेसिद्धेननुदृष्टांतयोरिवतिरोभवमात्रस्येतिकिंचदुःखशक्तितिरोभावमात्रस्यमोक्षत्वेकदाचिद्योगीश्वर
संकल्पादिनाशक्तमुद्भवस्यभद्रबीजेष्विवमुक्तेष्वपिसंभवेनानिर्मोक्षापत्तिरितिस्वभावतोबंधेनिराकृत्यनिमित्तेभ्योवि
बंधमपाकरोतिसत्त्वजातेनापुरुषेदुःखस्यनैमित्तिकत्वेपिज्ञानापुपायोद्वेघटतेतत्रनागतावस्थस्यदुःखस्य
यावद्द्रव्यभावित्वादित्याशयेननैमित्तिकत्वंनिराक्रियतेनकालयोगोव्यापिनोनित्यस्यसर्वसंबंधात्नापिकालसंबंध
निमित्तकःपुरुषस्यबंधःकुतःव्यापिनोनित्यस्यकालस्यसर्वावच्छेदेनसर्वदामुक्तामुक्तसकलपुरुषसंबंधात्सर्वावछे
दनसदासकलपुरुषाणांबंधापत्तेरित्यर्थः।अत्रचप्रकारेणकालदेशकर्मादीनांनिमित्तत्वसामान्येनापलप्यतेश्रुति
स्मृतिपुक्तिभिःसिद्धत्वात्किंतुयंनैमित्तिकत्वंपाकजरूपादिवत्तन्निमित्तजन्यत्वंतदेववैधेप्रतिषिध्यः।तेपुरुषेबंधस्यो
पाधिकत्वाभ्युपगमात्।ननुकालादिनिमित्तकत्वेपिसहकार्यंतरसंभवासंभवाभ्यांव्यवस्थास्यादितिचेत्तावेवंसतिव
संयोगसत्यवश्यंबंधस्तत्रैवसहकार्यादिलाघवाद्बंधोपुनःपुरुषेबंधव्यवहारस्योपाधिकत्वेनाप्युपपत्तेरितिगतंनैमित्तिक

त्वेनेतिनदेशयोगोप्यस्मात्देशकालतोविनबंधः कुतःप्रस्मात्सत्वस्त्रीकर्मभुक्तापुक्तसर्वपुरुषसंबंधान्मुक्तस्यापि
बंधापत्तेरित्यर्थः। नावस्थातोदेहधर्मत्तस्याःसंघातविशेषरूपतायादेहरूपायाःप्रवस्थानतत्रिमित्तोपिपुरुषस्य
बंधःकुतःतस्माश्चवस्थायादेहधर्मत्वादचेतनधर्मत्वादित्यर्थः।प्रन्यधर्मस्यसाक्षादन्यबंधकत्वेगतिप्रसंगात्मुक्त
स्यापिबंधापत्तेरित्यर्थः।ननुपुरुषस्यावस्थायाकिंवाबंधकेतत्राह।प्रसंगोयेपुरुषइति।इतिशब्दोहेत्वर्थेपुरुषस्या
संगत्वात्प्रवस्थायादेहमात्रधर्मत्वमितिपर्वस्त्रेणान्वयःपुरुषस्यावस्थारूपविकारस्वीकारेविकारहेतुसंयोगाद्यःसं
गःप्रसज्येतेतिभावः।प्रसंगत्वेचश्रुतिः।सयदवत्किंचिन्मरयत्यनन्वागतस्तेनभवतसंगोह्येषपुरुषइतिनगम्यसंयोगमा
त्रेनभवतिकालदेशसंबंधस्यपूर्वमुक्तत्वात्तेश्रुतिस्मृतिषुपद्मपत्रस्यजलेनैवपद्मपत्रस्यास्त्रगलायापुरुषासंगतायां
दृष्टांतत्रश्रवणाच्चानकर्मणाप्रन्यधर्मत्वादतिप्रसक्तेश्चानविहितनिषिद्धकर्मणापिपुरुषस्यबंधःकर्मणामनात्मध
र्मत्वात्प्रन्यधर्मेणसाक्षादन्यस्यबंधेनमुक्तस्यापिबंधापत्तेःननुस्वस्योपाधिकर्मणस्त्वंधांगीकारेनायंदोषइत्याश
येनेहेत्वंतरमाहातिप्रसक्तेश्चेतिपत्नपदावधिदुःखयोगरूपबंधापत्तेश्चेत्यर्थः।सहकार्यंतरविलंबतोविलंबकल्पनेचप्रा
गेवनिष्कृतेनकालयोगतइत्यादिसूत्रइतिनचेबंधदुःखयोगरूपोबंधेःपुरुषेविस्त्रीकाधःसर्वपुरु
षेदुःखयोगःप्रतिबिंबएवेतिन्यायेनोक्तेप्रतिबिंबश्चेत्तोपाधिवृत्तेरेवभवतीतिनसर्वेषुंसांसर्वदुःखभोगप्रसंगःचित्तवृ
त्तिरेवपुरुषस्यानादिःस्वस्वामिभावःसबंधोहेतुरितियोगभाष्यादयेसिद्धोतःस्त्रियःस्त्रियश्चपुरुषास्तत्तत्स्वभुक्त
वृत्तिवासनावत्वमितिमतंनुचित्तस्यैववंधमोक्षौनपुरुषस्येतिश्रुतिस्मृतिषुगीयतेतद्धिरूपदुःखयोगरूपंपा
रमार्थिकंबंधमाहायबोध्यंसाक्षात्कृतिनिमित्तकत्वमपिबंधस्यापकरोतिश्रुतिनिबंधनाश्चेत्रतस्याःपु
विपरीतंओंननुपुरुषकृतिनिमित्ताहेयोभवतिनिचेन्नयतस्तस्यापिबंधकत्वेसैवोगपातंअपुनरस्त्रेवरूप
माएवमस्तिसंयोगविशेषेविनापिबंधकत्वेपलपदावधिदुःखबंधप्रसंगादित्यर्थः।प्रकृतिनिबंधनाश्चेतिपाठेतुप्रकृ
तिनिबंधनाश्चेदुक्तेत्यर्थः।प्रतोपत्परंतत्रापुकृतिबंधकारणंभवेत्ततस्मादबसंयोगविशेषादेवापाधिकोबंधोऽस्ति
संयोगजोलोहस्यवह्निनाविलक्षणेनैवप्रसंगेनोत्तरत्रएवावधारयतिनानिमित्तमुपादानंप्रकृतिरूपमुक्तस्वभावस्यतु
योगस्तयोगादतोनतस्मात्तयोगादतेपुकृतिसंयोगेविनापुरुषस्यतद्योगोबंधस्वकृतिप्रवितुततएवबंधः

वंधस्यौपाधिकत्वलाभायनसहचेनवक्तोक्तिःयदिहिवंधःप्रकृतिसंयोगजन्यस्यात्मवृत्तिरूपवृत्तत्वात्तद्देवताहि
योगेप्यनुवर्त्तेतनवद्वितीयक्षणादेर्दुःखनाशकत्वंवक्तव्यंकारणनाशस्यकार्यनाशकतायाःलोकसिद्धत्वेनतेनैवोपपत्ती
नस्यान्यसिद्धवक्तव्यनातदृत्तिहिदुःखादेरुपादानंप्रतीतौदीपशिखावत्क्षणभंगुरतापातेरात्मवृत्तित्वेनैववृत्त
द्धर्मोणदुःखेच्छादीनामात्मविनाशेसंभवतीतिप्रतःप्रकृतिवियोगोवंधोभावदोषाधिकएववंधोनतुस्वा
भाविकोनैमित्तिकोवेतिातत्संयोगनिवृत्तिरेवमोक्षोनोपादेयत्वेपिवक्तोक्तिफलंतत्पावस्थितिःवप्या
ज्वलद्धूमाभ्रेहेगृहेविचरिष्यतेातत्पासदेवप्रकृतिविधिर्नोपनेशवतीतिवेदोक्तिकाणामिवपाप्तो
पिकोदुःखयोगनिवृत्तिभ्रमोमाभूदित्येतदर्थंनित्यत्वादियद्धर्मस्वभावसिद्धस्यस्फटिकस्यरागयोगोनजपायोगं
विनाप्यतेनतथैवनित्यमुक्तादिभावस्यपुरुषस्योपाधिसंयोगंविनादुःखसंयोगोनघटतेसतोदुःखापसंभवा
दित्यर्थः।तदुक्तंसौरैः।यथाहिकेवलोरक्तःस्फटिकोलक्ष्यतेजनैःरक्तकुसुमोपधानेनतद्वत्पुरुषइतिनित्यत्वं
कालानवच्छिन्नत्वंमुक्तादिस्वभावत्वंचनित्यशुद्धत्वादिकंतत्रनित्यशुद्धत्वंसदापापपुण्यभोग्यत्वेनित्यमुक्तत्वं।प्रकृप
विकृत्वेनित्यमुक्तत्वंसदापारमार्थिकदुःखापुरुषेपतिविंवरूपदुःखयोगत्वंपारमार्थिकोवंधइतिभावः।आ
त्मनोनित्यमुक्तत्वादेवश्रुतिः।यथात्मासन्मात्रोनित्यःशुद्धोबुद्धःसत्योमुक्तोनिरंजनोविभुरित्यादिनाचस्वस्म ८१

नननशास्त्रत्वादत्रोर्थेयुक्तिरपिवक्तव्येतिचेत्तत्संयोगस्तत्योगादतरत्यनेननित्यशुद्धत्वादेयुक्तिरप्युक्तैवातप्राहि
।श्रात्मनोनित्यत्वविभुत्वादिकंतावन्मायादिदर्शनेष्वेवसाधितंतत्रनित्यस्यविभोरात्मनोयश्चोगोविनादुःखाद्य
त्यन्तविकारैर्योगोनभवतिातस्यैवांतःकरणस्यसर्वसंसृतिकारणस्यतदुपादानत्वमेवयुक्तंलाघवात्सर्वावि
कारेष्वंतःकरणस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यांचानवनरतविकारेषुमनसोनिमित्तत्वमात्मनश्चोपादानत्वंयुक्तंकारणद्व
यकल्पनेगौरवात्।नचहंशरीरीदुःखीकर्त्तामीत्यात्मनोविकारेपादानत्वसिद्धेरितिचेन्नाहंगौरश्री
गीत्यादिभ्रमशतातःपतित्वेनाप्रामाण्यशंकाविरहात्तत्कर्तृत्वस्यस्फाणमुक्तंकिंचुगृहीतानुमानापेक्ष
योदुर्बलत्वात्।श्रात्मनश्चिन्मात्रत्वेतुयुक्तिरग्रेवक्ष्यत्वेनोक्तिदृ।।प्रत्यक्षत्वस्यैववार्थेःकारिकापाप्तेः।तस्मा
त्तत्संयोगादचेतनेचेतनावदहंकारोगुणकर्तृत्वेतत्पाकर्तृत्वंभवत्युदासीनइतिकर्तृत्वमत्रदुःखत्वादि
सकलविकारोक्तलक्षणात्तत्पायोगस्त्रेणस्यस्त्रस्यवापंडतेःदृष्टदृष्टयोर्नियोगोहेतुरितिगीतायांच।
पुरुषःपकृतिस्थोहिभुंक्तेपकृतिजान्गुणानितिपकृतिस्थःपकृतेसंपुक्तोतत्पाचश्रुतावपि।श्रात्मेदंयन्मनोपुक्तं
भोक्तेत्याहुर्मनीषिणइतिनचकालात्ययदिवदेवपकृतिसंयोगेपिमुक्तामुक्तपुरुषसाधारणतत्पाकर्षंवंधहेतुरि
तिवाच्यंजैन्मापरनामदुःखत्वबुद्धिभावापन्नपकृतिसंयोगविशेषस्यैवात्रसंयोगशब्दार्थत्वात्।योगभाष्यवार्तिकेतत्पा

व्याख्यातत्वात्बुद्धिरत्नुपाधिनैवपुरुषेऽपि स्वयोगाच्चैवेशिकादिवदेवभोगजनकत्वावच्छेदकत्वेनोक्तः करणसंयोगेवै
जात्येचास्माभिरवांतरश्रेतानसुपपत्तौदोषप्रसंगः।सत्त्वंचस्वभूरुक्तिवासनाबलादिकंयत्किंचित्तृप्तिनस्सं
स्कारप्रवाहोप्यनादिरतःस्वाभिप्रायवशस्थितिःकश्चित्तुप्रकृतिपुरुषयोःसंयोगोगौरवेणअस्यपरिणामसं
ज्ञौपचारिक्येयातांप्रतीत्याविवेकएवयोगशब्दार्थोनतुसंयोगइतितत्रोक्तदोषोपिविवेकादितिसूत्रेणअविवेक
स्यबंधहेतुतापरसूत्रकारेणवक्ष्यमाणत्वात्सत्त्वाभिश्रेतोः स्वरूपोपलब्धिहेतुःसंयोगः तस्यहेतुरविद्येति
सूत्राभ्यांपातंजलेपिसंयोगहेतुत्वेस्मिन्नाविद्यायामुक्तः सात्रकिंचिदविवेकाभरूपस्याविवेकस्यसंयोगत्वेप्रलया
दावविप्रकृतिपुरुषसंयोगसत्वेनभोगाद्यापत्तिःमिथ्याज्ञानरूपस्याविवेकस्यचसंयोगत्वेआत्माश्रयःपुंप्रकृतिसं
योगस्यज्ञानादिहेतुत्वादितितस्मादविवेकातिरिक्तोयोगोवक्तव्यः।नचसंयोगएवअस्यास्वाभाविकत्वात्संयो
गश्चनपरिमाणः सामान्यगुणतिरिक्तधर्मोत्वत्रैवपरिणामित्वव्यवहारात्।अस्यचाकूटस्थस्यसर्वगतत्वरूपविभुत्वा
नुपपत्तेः।नाविद्यायोगमात्रेसंगःपरिणामहेतुसंयोगस्यैवसंगशब्दार्थतायाउक्तत्वादितिनचुतापिकर्षविद्यावप्रकृ
तिपुरुषयोर्महदादिहेतुर्नित्यःसंयोगोघटेतेतिचेन्नाप्रकृतेःपरिछिन्नत्रिविधगुणसमुदायत्वतयापरिछिन्नगुण
वद्भेदेनपुरुषसंयोगोपपत्तेःसभवात्श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात्प्रकृतिसंयोगस्योभयोरितिएतच्चयोगवार्तिकेत्रपंचितमस्माभिः।

अपरस्तुभोग्यभोक्तृयोग्यतैवानयोःसंयोगइत्याहातदपिनायोग्यतायानित्यत्वेज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तेः।अनित्यत्वेहिसंयोगेनपरिणामित्वापत्तेः समानत्वात्भोग्यभोक्तृयोग्यतायाःसंयोगरूपत्वस्यसत्त्वादिष्वनुक्तेनाप्रामाणिकत्वा
च्चेतितस्मात्संयोगविशेषएवात्रबंधाख्यहेतुतापरसूत्रकारोभिप्रेतइतित्वयंबंधहेतुरबंधारितः।इदानीन्नास्तिकाभि
प्रेतमविद्यबंधहेतवोनिरूपयितव्याःतत्रयेऽभिनवोदश्वलोदपवादीविनायकरत्ननुशासनादिसिद्धाःक्षणिकविज्ञा
नैतवादिनोबौद्धप्रभेदाएवमाहुः।नास्तिप्रकृत्यादिकंवाह्यवस्तुयेनतत्संयोगादोपाधिकस्तात्विकोवाबंधःस्यात्किंतु
क्षणिकविज्ञानसंतानमात्रमहितीयंतत्वंअन्यत्सर्वंसांवृतिकंसत्रह्मविद्याभिध्यानाख्यातत्वबंधइतितप्रा
चेतरैरुक्तोऽप्रमित्रोविहिबुध्यात्माविषयोसितदर्शनैःयाह्यग्राहकसंविन्निर्भेदवानिबलस्यतदितितन्मतमादोनिरा
क्रियतेनाविद्यातोविप्रबस्तुनाबंधायोगात्।अविशब्दःकर्मोक्तकालाद्यप्रतिघातेविनासाक्षाद्बंधयोगः।अहैत
वादिनांतेषामविद्यापाह्यवस्तुत्वेनतत्बंधानौचित्यात्नहिस्वप्नरज्ज्वांबंधनेदृष्टमित्यर्थः।बंधोप्यवास्तवइति
चेन्नत्वयेसूत्रकारेणक्रियमाणत्वाद्विज्ञानाद्वैतमवलंब्यनैरबंधनिरूपणेयोगाभ्यासमुपगमविरोधात्।बंधस्य
ह्यावस्तुनबंधनिवृत्तावपिफलसिद्धत्वनिश्चयात्।तदर्थंबहूपायसाध्ययोगानुष्ठानंभवादितिवस्तुनेसि
द्धौतदनिः।यदिवाविद्यावस्तुत्वंस्वीक्रियतेतदास्वाभ्युपगतस्यविद्यातुच्छत्वेस्वहानिरित्यर्थः।विज्ञानीयैरद्वैतापनिह्नु

किंवाऽविद्यायावस्तुत्वेऽप्यलिकविज्ञानसंतानादिजातीयंदृष्टांतप्रसज्येततत्रेभवतामविद्यात्वमित्यर्थः संतानांतः पातिन्यसौ
नांऽप्रामाण्यात्सजातीयदृष्टांतमिष्यतएवेत्याशयेनाविजातीयेतिविशेषणंननुऽप्रविद्यायाऽप्रविज्ञानविशेषत्वात्ऽप्रविद्य
यापिकंविजातीयदृष्टांतमितिचेन्नाज्ञानरूपाविद्यायावंधोत्तरकालीनतयावासनारूपाविद्यायाएवंतैर्बंधहेतुत्वाभ्युप
गमात्तयावासनातुल्यविजातीयदृष्टांतोदेयइत्यभिप्रायेणसूत्रकृद्भिर्मीमांसाश्लोकोनिगदव्याख्यातइतिभ्रमोनकर्तव्यः।ब्रह्ममीमांसायां
केनाविद्यत्वेनाविद्यमानत्वेवस्त्वनुकूलत्वात्ऽप्रविभागोवचनादित्यादिसूत्रैर्ब्रह्ममीमांसयाऽप्रविद्येतस्याविभागलक्ष
णदृष्टेतस्यऽविद्यादिवास्तवत्वेऽप्यविरोधाच्च।यत्तुवेदांतिचुडामण्याधुनिकस्यप्रायावादस्याश्लिष्टदृश्यतेतन्तो
पाऽविविज्ञानवादेकदेशितयाशुक्तिरजतवन्मायावादमसद्ख्यातिंब्रुवतैबौद्धमेववयंमन्यिरंदेविकलौब्रह्मणरूपि
लोत्यादिपद्मपुराणस्यस्फिचवाक्यपरंपराभ्यःननुतेदेवांतमतेविपर्यवसन्महाशास्त्रंमायावादमवैदिकमितितद्वाक्यशे
षादिति।ऽमायावादिनोऽत्रचेन्नसाक्षात्तिवादित्वेविजातीयेतिविशेषणंवैयर्थ्यात्मायावादेसजातीयदृष्टांतस्यानभ्यु
पगमादितितस्मादत्रप्रकरणेविज्ञानवादिनंवंधहेतुत्ववस्त्वेवसाक्षान्निराक्रियतेऽनयैवदिशात्मानंचान्यमपिप्र
ऽत्रबौद्धानांमायावादिनामविद्यामात्रस्यतुच्छत्वंबंधहेतुत्वंनिराकृतंवेदितव्यो।ऽस्मन्मतेतुविद्यायाकूटस्थनित्य
तारूपपारमार्थिकसत्ताभावेविघटादिवत्सत्यत्वेनवस्त्वालंबनद्वारावंधहेतुत्वंयथोक्तंतथानवकोशःएवंयो

गमतेब्रह्ममीमांसामतेपीतिशंक्यतेविरुद्धोतयरूपाचेत्ननुविरुद्धंयदुभयंसदसत्त्वसद्विलक्षणंवातद्वैवाविद्याव
त्त्वंस्यात्ऽप्रतीतेस्तयापारमार्थिकाद्वैतभंगइतिचेदित्यर्थः।स्वयंतुसदसत्त्वंप्रपंचस्यवक्ष्यतितत्रसत्तासत्त्वेयुक्त्या
व्यक्तेरूपतयाविरुद्धेएवनभवतइतिसूचयितुंविरुद्धदोषादानंपरिहरति। ।नन्वेवंसदसत्त्वाभ्यांनिर्व
ऽप्रविद्यायाःस्वाश्रयेवदुःखयोगारब्धंबंधहेतुत्वेज्ञानेनाविद्यानाशयाऽनंतरंप्रारब्धभोगात्ऽवपत्तिःबंधपर्यायस्यदुः
खभोगस्यकारणनाशादितिऽप्रस्मदादिमतेतुनायंदोषःसंयोगद्वारेवाविद्याकर्मणांबंधहेतुत्वात्जन्माख्य
ऽसंयोगःप्रारब्धसमाप्तौविनाननश्यतीतिचुनःशंकतेनवयंषट्पदार्थवादिनोवैशेषिकादिवत्माननुवैशेषि
कादयोहिनवद्रव्यंषड्गुणादिनियतपदार्थवादिनःऽप्रतीतौऽप्रतीतौवासदसदात्मकःसदसद्विलक्षणोवापदा
र्थोऽविद्येत्यभ्युपेयमितिभावःपरिहरतिऽअनियतत्वेपिनायौक्तिकस्यसंग्रहोऽन्यथावालोन्मत्तादिसमत्वंपदार्थ
नियमोमास्तुतथापिभावाभावविलक्षणेनयुक्तिविरुद्धस्यसदसदात्मकपदार्थस्यसंग्रहोभवदचनमात्रेणविप्रलंभेन
संभवतिऽअन्यथावालकाद्युन्मत्तस्याप्ययौक्तिकस्यसंग्रहादित्यर्थःअस्मादिकंत्वस्मिन्नर्थेस्फुटंनास्तियुक्तिविरोधेनव
संदिग्धत्वश्रुतेरर्थांतरसिद्धिरितिभावःनासद्रूपनामायानैवाभयात्मिकासदसद्ग्राह्यानिर्वाच्याभिधीयतेतन्नो
तनीत्यादिसौत्रदिवाक्यंनोत्तरमपरःविकारजन्यनामायामसद्रूपमजांध्रुवामित्यादिश्रुतिसिद्धायाःप्रकृतेः

दीपशिखादिवदिति न चघटादौव्यभिचारः। तस्यापि पक्षसमत्वात् एतदेवोक्तं स्थिरकार्यसिद्धेरिति समाधत्ते नश्वरस्य
मित्यादि। एकः स्यादिक्षणिकत्वं यदेवाहमद्राक्षं तदेवाहं स्पृशामीत्यादिप्रत्यभिज्ञयास्थैर्यसिद्धेः क्षणिकत्वस्य
बाधात्। प्रत्यभिज्ञानेनेत्यर्थः। न घटादेर्धारणाद्यर्थक्रियास्थैर्यं संलक्षयति घटमित्यादिप्रत्यभिज्ञानात्। एवानुकूलतर्कसंवलनेन नस्तत्प्रति
पक्षतापूर्वापरौ चक्रप्रमाणेक्षणानाकलनेनक्षणिकत्वभ्रमस्ववरोधमिति। श्रुतिन्यायविरोधाच्च। तदेवं सोम्ये
दमग्र आसीदित्यादि श्रुतिभिः कथमसतः सज्जायेतेत्यादि न्यायैश्च तादृग्घटादिकार्यकारणभा
वविलयप्रपञ्चे क्षणिकत्वानुमानस्यविरोधान्न क्षणिकत्वे कस्यापीत्यर्थः। दृष्टान्तमाह दीपशिखादिवदिति।
तेक्षणिकत्वसाधनक्षणिकत्वानुमानमित्यर्थः किंच क्षणिकतावादिनोमृद्घटादिस्थलेपि कार्यकारणभा
वः प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यथानुपपत्तिसिद्धोनीयतेत्याह। युगपज्जायमानयोर्न कार्यकारणभावः किंयुगपज्जायमानयो
ः कार्यकारणभावर्किंवा क्रमिकयोः तत्राद्यो विनिगमकाभावादित्यभिप्रायेणाह नास्त्यत्र इत्याह। पूर्वापरीभाव उत्तरयोगतापूर्व
स्वकारणस्यापायकालेऽत्तरस्य कार्यस्योत्पत्तेर्नोचेत्यादिविनक्षणिकवादेऽसंभवति कार्यकारणभावः उपादा
नकारणानुगततथैवकार्यानुभवादित्यर्थः। उपादानकारणमपि कृत्वेवेत्यनेनांतरमाह। तद्धीतदयोगादुभय
व्यभिचाराच्च विनाशतः पूर्वस्यभावकालेऽत्तरस्यासंभवः। अतउभयव्यभिचाराच्चपूर्वापरकालयो

नकार्यकारणभावइत्यर्थः। तथाहियदुपादेयोसत्तिः तदाऽपादानेयदाचोपादानाभावस्तदेपादेयोत्पत्यभावइत्यन्वय
व्यतिरेकेसोपादेयोपादानयोः कार्यकारणग्रहोभवति तत्रक्षणिकत्वेनक्रमिकयोस्तयोर्विरुद्धकालतयाऽन्वय
व्यतिरेकव्यभिचाराभ्यांनकार्यकारणभावसिद्धिरितिनतुनिमित्तकारणस्येवोपादानकारणस्यापिपूर्वभावमात्रे
णैवकारणतास्तुतत्राहापूर्वभावमात्रेणनियमःपूर्वभावमात्राभ्युपगमेचदंडेनोपादानेतिनियमोनस्यात्तन्निमि
त्तकारणानामपिपूर्वभावाविशेषात्। उपादाननिमित्तयोर्विभागःसर्वलोकसिद्धइत्यर्थः। अपरेतुनास्त्येवक्षणिकाऽऽ
त्मचित्तानातिरिक्तंवस्त्वभावेनबोधेपिस्वप्नपदार्थवत्प्रतीतेस्तेतामिथ्यात्वेननतत्रकारणमस्तीतितन्मतमपाकृतंतेन।
नविज्ञानमात्रंबाह्यंप्रतीतेः न विज्ञानमात्रेतत्वंबाह्यार्थानामविज्ञानवस्तुतोसिद्धेत्यर्थः। ननुलाघवतर्केण
स्वप्नादिदृष्टदृश्यस्यहेतुकमिथ्यात्वानुमानेनबाह्यवस्तुनोबाधनीयः। अत्रचभवतांश्रुतिःस्मृतीश्चविप्रतिपन्नाः वि
ज्ञानमेवेदंसर्वंतन्मात्रंविज्ञानमेवास्तिनप्रपंचोनसत्प्रतिपत्तिरित्यादीदमतोऽपरमाहुः। तदभावेतदभावाद्भवंतहिबहिर्वस्त्वभावे
ऽन्यमेवप्रसज्येतननुविज्ञानमपिकुतःतदभावेतदभावात्तावाह्याभावेविज्ञानस्याप्यभावप्रसंगात्तविज्ञानप्रतीतेरपिबाह्यप्रती
तिवदवस्तुविषयत्वानुमानेनभवतांज्ञानमात्रस्यैवाप्यसिद्धत्वाच्च। तथाहिविज्ञानेप्रमाणमपिबाह्यतथोपलंभाच्चेत्यर्थः
नन्वनुभवेस्त्यात्मविवादाभावेनानास्तिप्रमाणंपेक्षेतेतिचेन्नात्मवादिनामिवतत्रविवादात्प्रत्यक्षसंतानविप्रलोनवस्तुसि

ध्वनिविषयावाधस्यैवप्रामाण्यप्रयोजकत्वात्तनुप्रमाणपारमार्थिकत्वस्येतिचेन्नाएवंसतिप्रसक्तप्रमाणस्यसर्वत्रसुलभ
त्वेनक्वाप्यर्थेप्रमाणव्यवस्थानस्यात्। नाप्रवाससम्बन्धेविव्यावहारिकसत्तारूपोविशेषःप्रमाणेष्वपेक्ष्यइतिचेत्
प्राप्तंमार्गेणेकिंपुनरिदंव्यावहारिकसत्वंयदिपरिणामित्वंतदास्मभिरपीदृशमेवसत्वंवास्तवंप्रमाणान्तरदृश्यु
क्तिरजतादितुल्यतेस्यवश्यंचेत्स्वाभिःप्रतिषेधान्तरंयदिपुनःप्रतीयमानमात्रेतदापितादृशोरेवप्रमाणोर्वीत्पाद्यंस्याविसि
द्धिप्रसंगात्तत्प्रावल्यंकेनगृहीतेनयत्पाक्कंचिदनुमानेनबाध्यतुविज्ञानेपिसमानइति।एतेनाधुनिकानांवेदांतिनुवाण
मविमतंविज्ञानवादतुल्ययोगक्षेमतयानिरस्तंविज्ञानमात्रसत्यतांप्रतिपादकश्रुतिस्मृतयस्तुकूटस्थत्वरूपपारमार्थिक
सत्तामेववास्मान्प्रतिषेधंतिनतुपरिणामित्वरूपंव्यावहारिकसत्तांयतेकलांतरेणापिनान्यंसत्तामुपेतिवैपरिणामादि
संभवतश्चतुस्पततच्चकिंवस्तुराजेतियत्रोक्तेयत्तुराजमदादिकंतत्पान्यत्रूनपेक्षंतेनसत्तंकल्पनामयमितिविन्मुप
रणादिभ्यःपरिणामित्वस्येवासत्तात्वगमादितिसंकल्पनामयमीश्वरादिसंकल्परचितं।एतेनविज्ञानमयमेवेदंतदशेष
मवगच्छतेत्यादिनाविस्फुरणात्मायाद्रूपिणाविश्वनाःप्रसूरभोवितत्वेनोपदिष्टंतेतुप्रत्यधिकारादिदोषैर्विपरी
तार्थग्रहणेनविज्ञानवादिनोनास्तिकावभूरित्यवगंतव्यानंदतत्स्वंब्रह्ममीमांसाभाष्यमायावादनिरसनप्रसंगतोविस्ता
रितमस्माभिरानन्वैवंभवतुप्रस्तुतमेवतत्वंतदासुतरामेववैधकारणान्वेषणेनयुक्तोतुछलादितिनास्तिवशिरोमणिःप्रत्यव

तिष्ठतोऽन्यंतत्वंभावोविनश्यतिवस्तुधर्मत्वाद्विनाशस्याऽन्यमेवतत्वंयतः सर्वोविभावोविनश्यतियश्चविनाशी
स्वमिथ्यास्तुपूर्वतेऽतः सर्ववस्तुनामाद्यंतयोरभावात्तेमध्येऽपिव्यावहारिकंसत्तारूपंवेंतिकेनपारमार्थिकंवंध्यादित
नः किंकेनवध्येतेत्याशयः।भावानांविनाशित्वेहेतुर्वस्तुधर्मत्वाद्विनाशस्यतिविनाशस्तुवस्तुस्वभावत्वात्स्वभावंतुवि
हानवकार्यंतिष्ठतीसूर्यःपरिहरतिऽप्रयोजकमवस्तुनोऽध्रुवत्वाद्विनाशित्वमितिब्रुवतोऽप्रयोजकमात्मनिमिथ्यावा
दएवनाशकारणभावेननिरवयवद्रव्याणांनाशसंभवात्कार्याणामविविनाशसिद्धेश्चघटोजीर्णइतिप्रत्यवबोधव
दितीतइत्यादिप्रतीत्याघटादेरतीतत्वाद्यावस्थायादृशमविद्यमानंविनश्यतीत्यनुभवः।क्षणिकपक्षेतिनिरासहेतुर्हिप्रस
मितानुपलब्धादिरन्यथाऽपिसमानः तथाचित्तानपक्षनिरासहेतुर्हिबाधाप्रतीत्यादिहेतुरप्यत्रसमानइत्यर्थः यदविदुः व
स्तुतिरूपतयातत्साधनतयाचऽन्यतेवातनुपुरुषार्थइतितैरन्यतेतदविदुर्घटमित्याहऽप्रपुरुषार्थत्वमुभयथाऽभ
प्यासतेऽपरतऽप्रऽन्यताप्राप्तपुरुषार्थत्वंनसंभवतिसिनिष्टत्वेनैवसुखादीनांपुरुषार्थत्वात्तस्थिरस्यचपुरुषस्यान
भुवगमादित्यर्थः।तदेवंवैधकारणविषयेनास्तिकमतानिरासेनोक्तेविशेषेतिकर्तव्यतानिरासावशिष्टान्यास्तिकसंभाव्यान्य
निवैधकारणानिनिरस्यंतेतानगतिविशेषात्तत्कारणत्वंवेलभ्यतेनगतिविशेषात्तशरीरवदेशादिरूपादविपुरुषस्यंव
धइत्यर्थः।अत्रहेतुमाहानिष्क्रियस्यतदसंभवात्।निष्क्रियस्यविभोःपुरुषस्यगत्यसंभवादित्यर्थः।ननुश्रुतिस्मृत्योरिहलोक

गमनागमनश्रवणस्तुरूपस्यपरिछिन्नत्वमेवास्तुतपायश्रुतिरपि।श्रंगुष्ठमात्रः पुरुषोंतरात्मेत्यादिरित्याशंक्यापाकरोति
।मूर्तत्वाद्घटादिवत्समानधर्मयत्त्वावयवसंयोगतः।यदिचघटादिवत्पुमानमूर्तः परिछिन्नः स्वीक्रियतेतदासावयवत्वेविना
क्रियादिनाघटादिसमानधर्मापत्तावयवसंयोगतःस्यादित्यर्थः।गतिश्रुतिरप्युपाधियोगादेवमं
तव्यस्यर्थः।तत्रेवंसतिघटसंवृतमाकाशंनीयमानेघटेयथाघटोनीयेतनाकाशंतद्वज्जीवोनगच्छेवमः।किंचगुणोनात्मगुणो
नचैवंप्राणाग्रमात्रोहृद्यवरोपिदृष्टइत्यादिश्रुतिःविरुद्धः सर्वगतःस्यादितिश्चस्मृतिः।मध्यमपरिमाणत्वेसावयवत्वा
त्स्यादिनाशित्वेश्रुतत्वेचपरलोकादिसंबंधानुपपत्तिः।इत्यादिभ्यश्चश्रुतिरितिःश्रुतएवप्रकृतिः कुरुतेकर्मशुभाशुभ
फलात्मकंतप्रकृतिश्चतदभ्रातिविषुल्लोकेषुकामगइत्यादिस्मृतिभिः प्रकृतेरविविक्तक्रियाफलागतिःसमर्थतइतिनक
र्तृत्वंतद्भर्तृत्वंतत्कर्मणाश्रद्दृष्टेनाविसाक्षान्नपुरुषस्यबंधः कुतःपुरुषधर्मत्वाभावादित्यर्थः।देवविहितनिषिद्धयो
श्चारूढत्वेनकर्मणबंधोनिगकृतः।श्रत्रतुतज्ज्ञात्वादृष्टेनेतिश्राद्धिकृविभागादयोनरत्नंनन्वस्यधर्मणाप्यदृष्टेनान्यस्य
बंधस्यात्तत्राहःश्रतिप्रसक्तिरन्यधर्मत्वेबंधतत्कारणयोरन्यधर्मत्वेश्रतिप्रसक्तिर्मुक्तस्यापिबंधापत्तिरित्यर्थः किंबहुना
स्वभावादिकमीतरेणवाकेनाविपुरुषस्यबंधोयुक्तिर्नघटतेश्रुतिविरोधादितिसाधारणंबाधकमाहः।निर्गुणादिश्रुति
विरोधश्चेतिपुरुषबंधस्यानौपाधिकत्वेसाक्षीवेत्ताकेवलोनिर्गुणश्चेत्यादिश्रुतिविरोधश्चेत्यर्थः।इतिशब्दोबंधहेतु

त्वोक्त्यासमाप्तौ।तदेवंनित्यभावतोबंधस्येत्यादिनाप्रपंचकेनेतरप्रतिषेधतः।प्रकृतिपुरुषसंयोगएवसाक्षाद्बंधहेतुरव
धारितस्तेनयमार्थकानानुप्रकृतिसंयोगोविपुरुषेस्वाभाविकत्वादिविकल्पग्रस्तः कर्थंनभवतिसंयोगस्यस्वाभावि
कत्वकालादिनिमित्तत्वेहिमुक्तेस्यापिबंधापत्तिरित्यादिदोषाद्यथायोग्यंसमाधाएवेतिताभिप्रायमाशंक्यपरिहरतिात
योगोप्यविवेकानसमानतंत्रपरतंत्रतयोगोविपुरुषस्यादृष्टेकाद्दृष्टेनिमित्तात्संयोगोभवति
श्रुतोनोक्तदोषाणांसमाधानमस्तीत्यर्थः।तत्राविवेकोनुनास्तीतिनतेषांपुनःसंयोगोभवतीतिननुश्रविवेकोत्रनप्र
कृतिपुरुषभेदसाक्षात्कारःसंयोगात्प्रागसत्वात्तत्किंतुविवेकप्रागभावोविवेकाख्यज्ञानवासनावातदुभयमविनपुरुषधर्मः
किंतुबुद्धिधर्मएवेयंधर्मेणान्यत्रसंयोगेश्रतिप्रसंगदोषसाम्यमस्तेवेतिचेत।मैवंविषयत्वासंबंधेनाविवेकस्यपुरुषधर्म
त्वातत्पात्रप्रकृतिबुद्धिरूपासतीयस्मैस्वामिपुरुषायतमेवविविच्यनदर्शयतीस्वदृष्टिंदर्शयित्वोपतदीयबुद्धिरूपेण
तत्रैवपुरुषेसंपुज्यतइतिव्यवस्थयातिप्रसंगाभावात्।तदुक्तंकारिकायां।पुरुषस्यदर्शनार्थंकैवल्यार्थंतथाप्रधानस्यपंगु
धवदुभयोरपिसंयोगस्तत्कृतःसर्गइति।स्वामिनेपुरुषप्रधानेदर्शयितुंतयोःकैवल्यार्थंचेत्यर्थःश्रविवेकस्यदृढत्वंत
दुक्तंश्रावनतुतत्वंविदुस्मृतेरित्यागमिकत्वेव्यवस्थावस्थानः।श्रविवेकश्चसंयोगद्वारेबंधकारणंप्रलयेबंधा
दर्शनात्।श्रविवेकेनाशेपिजीवन्मुक्तस्यदुःखभोगदर्शनाच्च।श्रतःसाक्षादेवाविवेकोबंधकारणंयाज्ञवल्क्यानुभो

ग्यभोक्तृभावनियामकत्वेन स्वरूपस्यानादित्वसाम्भावस्यकर्मादानोपायसंयोगहेतुत्वमस्तुकिमित्यविवेकोविसंयोग
हेतुरित्यतइतिवेन्नपुरुषःप्रकृतिस्थोहिभुंक्तेप्रकृतिजान्गुणान्वाकारणंगुणसंगोस्यसदसद्योनिजन्मशुइतिगी
तायांसंगात्त्यागिमानस्यसंयोगहेतुत्वस्मरणात्वक्ष्माणादिवाक्येभ्यश्चाऽन्यथा ज्ञानतोमोक्षस्यश्रुतिस्मृ
तिसिद्धत्वानुपपत्तेश्चाऽन्यथैवमपिस्तोकाधिकर्मादिक्रमपिसंयोगकारणंभवतितद्धिहायकृत्स्नविवेकएवकेवलंतत्र
कारणमुच्यतइतिचेऽच्यतेऽविवेकोक्तेस्वयाकर्मादीनामतिपरंपरयैवपुरुषसंबंधःतथाविवेकएवपुरुषेणसाक्षा
त्तुशक्यतेकर्तुमितिकस्यविवेकास्यहेतवेदानींवेत्साशयेनाविवेकएवमुख्यतःसंयोगहेतुक्तोऽतिप्रसंगेचाविवेको
गृहीतासंसर्गकमुभयज्ञानमविद्यास्यलाभिन्नरूपएवविवक्षितःविपर्ययाऽधःविपर्ययभेदोःपंचरस्मागमि
सऽहयातस्तस्यहेतुरविद्येतियोगसऽत्रेण्यविद्याकएवंवरपर्वाबुद्धिपुरुषसंयोगहेतुताकथनाऽन्यथा
स्यात्सम्पुपगमसाऽएवयोगतोऽविशोषोचित्यातानपुनरविवेकोऽभावमात्रंविवेकप्रागभावोवामुक्तस्याप
वंप्रापत्तेःजीवन्मुक्तेस्याधिभाविविवेकव्यक्तिप्रागभावेनधर्मीधर्मोस्तिचापुनर्बंधप्रसंगाद्वतथागमि सऽत्रस्यचो
तदृष्टोतानुपपत्तेश्चाऽन्यथाभावस्यधोतवदावरकतासंभवातत्पारद्धिकृतासाविद्याविवेकस्यश्रूयमाणोनोपपद्येपाता
मितिप्रस्मिन्मतेयावासनारूपस्यचाविवेकस्यसंयोगाद्यजन्महेतुत्वात्तमोवदावरकत्वेदृद्धिकृतासादिकंनजसेवोपपद्य

तेतस्यहेतुरविद्येतिपातंजलसऽत्रेचभाष्यकारैरविद्याशब्देनाविद्याशब्देव्याख्यातायोगानस्यसंयोगान्तरकालीन
चेतनसंयोगाजनकत्वादितिश्चविद्यपुरुषःप्रकृतिस्थोहिभुंक्तइत्यादिवाक्येषुश्चभिमानाख्यसंगस्यैवप्रकृतिस्था
नाख्यसंयोगहेतुत्वावगमेनाऽतएवचाविद्यानाभावोवितुविद्याविरोधित्वानांतरमितियोगंभाष्येव्यासदेवैःप्रयत्नेना
वधारणंतस्माद्विवेकाविद्ययोस्तुल्ययोगक्षेमतयाश्चविवेकस्यापिस्वाभाविकत्वेविशेषतइतिसिद्धंश्चप्रयंचाविवेकस्त्रिधासं
योगस्यजन्महेतुःमोक्षाऽर्थीधर्मोस्तिद्वारायाप्यपिष्टद्वारकश्चभवतिसतिमूलेहिफलाकृतियोगकृतियोगसऽज्ञात
कर्त्रीस्मृतिनिबंधतइतिस्मृतेःवीतरागजन्मादर्शनादितिन्यायसऽज्ञातदुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानांनैदियोत्तरोत्तरा
नोपस्पैत्यतर्बुलंहीनश्चकरलेशैर्दग्धैर्नदेहंपुनरहतितस्मात्तत्कालाद्वीजाजीर्यातिजंतवइतारागस्तुश्चवि
वेककार्यइतियोगसऽज्ञाभ्यामप्येतत्प्रत्येतव्यंसमानतंत्रन्यायात्तत्रसऽत्रद्वयंक्लेशमूलःकर्माशयःसतिमूलेतद्विपा
कोजात्यायुर्भोगाइतिक्लेशश्चाविद्यादिपंचकमितिश्चविवेकस्यबंधजननेवारजातंचपिंडीकृत्यसेश्वरगीतायामुक्तं
।श्चनात्मन्यात्मविज्ञानंतस्मात्दुःखंतथेतरत्रगेहेषादयोदोषाःसर्वेभ्रांतिनिबंधनाः।कार्यहिस्यभवेद्दोषःपुण्यापुण्य
प्रवृत्तिश्रुतिःतद्वशादेवसर्वेषांसर्विदुःखसमुन्नतेरितिएतदेवन्यायेसऽत्रितंदुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरो
त्तरापायेतदनंतरापायादपवर्गइतितदेवंसंयोगाख्यजन्महेतोर्बंधारव्यहेयस्यमूलकारणंश्चविवेकइतिहेयहेतुप्रहः प्रति

पादितः। इतः परं क्रमप्राप्तं ज्ञानोपायं व्याख्यातुमिति विस्तरेणाशास्त्रसमाप्तिं प्रतिपादयति प्रेतराज्ञः प्रेतराजो यो रूक्ष्यज्ञानविविक्ता
रविष्यतिनियतकारणात्तदुच्छित्तिर्ध्वांतवत्। श्रुतिरजतादिस्थलेलोकसिद्धंयेनियतकारणंविवेकसाक्षात्कारः
तस्मात्तस्याविवेकस्योच्छित्तिर्भवतिध्वांतवत्यथाध्वांतमालोकादेवनियतकारणन्नश्यतिनोपायांतरेण तथैवावि
वेकोविवेकादेवनश्यतिनतुक्रियादिभ्यः साक्षादित्यर्थः। तदेतदुक्तंयोगसूत्रेणाविवेकख्यातिरविप्लवाहानो
पायइतिकर्मादीनितुज्ञानस्यैवसाधनानियोगांगानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेरितियोगसूत्रेण
सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानेएवैतेयोगांगानांगतिसर्वकर्मणांसाधनत्वावधारणादिति। प्राचीनास्तुवदंतिनोमोक्षेपिकर्मणां
ज्ञानांगत्वमाहुः विद्यांचयस्तद्वेदोभयं सह। अविद्यया मृत्युंतीर्त्वाविद्ययाऽमृतमश्नुतइतिश्रुतेरहंकारित्वेनेहेति वेदोक्ति
सत्त्वशुद्धिद्वारेणैवेतिकेचित्। तन्न। ज्ञानकर्मणोः सहकारित्वावधारणात्। ज्ञानिनाज्ञानिनावापियावद्देहस्थधारणंतावद्वर्णाश्रमधर्मौ
कर्त्तव्यौ कर्मत्युक्तपरत्वादित्यादिस्मृतेश्च। उपमर्दंचेतिवेदांतसूत्रेणतुकर्मत्यागोयोगारूढस्यन्यासप्राप्तौनयतएवज्ञानस्यमु
ख्यतोमोक्षहेतुत्वंव्यवस्थापयितुंयदिहिविक्षेपकत्वात्कर्मज्ञानाभ्यासस्यविरोधिभवतितदागुणलोपेनगुणिनरतिरि
त्येवपूर्वानरक्षार्थमंगभूतंकर्मैवत्याज्यंजडभरतादिवदित्याशयादिति। तेप्रमातेऽविवेकद्वारतोविनाविवेकनाशकत्वे
कर्मणोनैवसिध्यतीति नतद्धेयः। अत्रच सत्त्वध्वांतस्यालोकनाश्यत्ववन्नात्मोपिदृश्यत्वेनत्वालोकाभावः प्रत्यक्षतिबाधके राम
१७

त्कारविशेषार्थः प्रकृतेरेवमेवाध्यक्षेयस्पुरुषेवेधादिबुद्धिनिवृत्तिः नत्वभावसाक्षात्कारः श्रवणादिनातदुत्पत्तिसंभावना
या श्रुत्यभावादिति श्रवणेत्यत्रापेक्षेयंनानुनियतकारणात्तदुक्तिरित्यनेनविवेकज्ञानमविवेकोच्छेदकमुक्तंतज्ज्ञानंकिं
श्रवणादिसाधारणमुतासाधारणमुतासाधारणमाहयुक्तेतीत्यादिसूत्रेणप्रविवेकोयुक्तेतः श्रवणात्मननध्या
ध्यतेनोचैघतेविवेकापरोक्षंविनादिद्रोहवदित्यर्थः साक्षात्कारिभ्रमेसाक्षात्कारिविशेषदर्शनस्यैवविरोधित्वादिति
नदेवंविवेकसाक्षात्कारान्मोक्षप्रतिपादनेतेः परंविवेकः प्रतिपादनीयः तत्रादौप्रकृतिपुरुषादीनांविवेकतःसिद्धौप्रमा
णमुपन्यस्यते। श्रवासुषाणमनुमानेनवोधोधमादिभिः रिवकेश्रवासुषाणमप्रत्यक्षाणांकेषांचित्पदार्थः
स्यात्तत्प्रततत्सार्थेदेहादयःप्रत्यक्षसिद्धाएवप्रत्यक्षेणसिद्धांप्रकृतिपुरुषादेरनुमानेनप्रमाणेनबोधःपुरुषस्य
ष्टुःफलंसिद्धिर्भवतियाधर्मादिभिर्जन्यतेनानुमानेनकेनःसिद्धिरित्यर्थः। अनुमानासिद्धमप्यागमात्सिध्यतीत्यवि
बोधंप्रत्यशास्त्रस्यानुमानप्राधान्यात्तुकेवलानुमानस्योदाहरणतयोपन्यासः नन्वागमस्यानपेक्षतिःतत्पाचकारिका।
सामान्यतस्तुदृष्टादतीन्द्रियाणांप्रतीतिरनुमानात्तत्सादपिचासिद्धिपरोक्षमाप्तागमात्सिद्धमितिश्रेन्नसर्वेषांदम
नन शास्त्रमित्यवगम्यतेऽनाप्तप्रमाणोः साध्यस्यविवेकस्यप्रतियोग्यउक्तयोगिपदार्थानांसंग्रहस्तेवस्यमाणानुमानोपयो
गिकार्यकारणभावमपिप्रदर्शयति। सत्वरजस्तमसांसाम्यावस्थाप्रकृतिः प्रकृतेर्महान्महतोऽहंकारः अहंकारात्पंचतन्मात्राणि ११म

उभयमिंद्रियंतन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानिपुरुषइतिपंचविंशतिर्गणः। सत्वादीनिद्रव्याणिनवैशेषिकागुणाःसंयोगविभा
गवत्वाच्चपृथक्त्वपरत्वादिधर्मकत्वाच्चतेभ्यस्त्रयाणांत्रयाणांचगुणशब्दः पुरुषोपकरणत्वात्पुरुषपशुवंधक
त्रिगुणत्वकृमहदादिरज्जुनिर्मितत्वाद्वपशुज्यतेतेषांसत्वादिद्रव्याणांयासाम्यावस्थान्यूनातिरिक्तावस्थान्यूनाधि
क्यभावेनासंहननावस्थितिपरावत्रुकादिवत्स्थितिनिष्क्रियत्वंप्रकृतीवस्थयोपलक्षितेगुणसाम्यंप्रकृतिरित्यर्थः। यथाश्रुते
वैषम्यावस्थायांप्रकृतिनाशप्रसंगात्सत्वरजस्तमसांसाम्यावस्थाप्रकृतिःसदाएवेवंसत्तिर्भोरस्याःपारंपरंपदमित्यादिस्मृतिभि
र्गुणमात्रस्यैवप्रकृतित्ववचनाच्चसत्वादीनामतुगम्यायसामान्यमितिपुरुषव्यावर्तनायगुणेतिमहदादिव्यावर्तनायचोपलक्षि
तेतिमहदादयोविहिकार्यसत्वादिरूपाःपुरुषोपकरणतयाभवंतीतितदवृत्तेःस्वरूपमेवोक्तंअस्यविशेषस्तुपश्चा
दुच्यतेा प्रकृतेः कार्यंमहन्महत्तत्वंमहदादीनांस्वरूपंविशेषस्तस्यवक्ष्यतेमहतश्चकार्यंहंकारःअहंकारस्यकार्यंद्वयंतन्मा
त्रंचोभयेंद्रियंचेतत्रोभयमिंद्रियंवाख्यास्यंतरभेदेनैकादशविधंतन्मात्राणांकार्यंतुपंचस्थूलभूतानिस्थूलशब्दात
न्मात्राणांसूक्ष्मभूततमभ्युपगंतुपुरुषस्तुकार्यकारणविलक्षणइतीत्येवंपंचाशतिर्गणैःपदार्थैर्बद्धःएतदतिरि
क्तैःपदार्थैर्नास्तीतिभिषक्। अथवासत्वादीनांप्रत्येकंत्रयाणांत्रयाणांगुणशब्दोवर्त्तेत्रयश्चत्वारिंशतिकोगणोद्रव्यरूपएवधर्मरू
पभेदाश्चगुणकर्मसामान्यादीनामत्रैवांतर्भावः। एतदतिरिक्तपदार्थैस्सहितोपिपुरुषस्यविवेकव्यतयातदसंग्रहेन्यूनता

षगुणवत्त्वस्यैवभूततन्मात्रलक्षणत्वेनतयोरपिभूततन्मात्रत्वप्रसङ्गस्वकारणत्वानुपपत्तेरितिनान्येवंकारणद्रव्येणगुरुत्वाद्यभावेतन्मा
त्रारब्धादेःकिंकारणमितिचेत्तत्स्वकारणद्रव्याणांस्वतोधिकभावेनान्योन्यसंयोगविशेषाएवहरिद्रादीनांसंयोगस्यतदुभ
यारब्धद्रव्येरक्तादिरूपादिहेतुत्वदर्शनात्दृष्टानुसारेणस्वाश्रयहेतुसंयोगानामेवरूपादिहेतुत्वसंभावेनाकिंकाणंपरमाणु
षुरूपकल्पनंनुहेयंसजातीयकारणगुणस्यैवकार्यगुणारंभकत्वेनिनुतेषामपिनानियमःत्रसरेणुमहत्त्वाद्यवयवबहुत्वोद्रे
कतेरपिहेतुत्वाभ्युपगमादितिदिक्।इंद्रियानुमानंचाकाशानुमानवत्स्पर्शनस्पर्शनत्वचनादिभिःप्रसक्तासिद्धितिरेवेतित
दत्रनोक्तंतत्तेरणानत्वेनानुमानानामेवप्रकृततत्वादितिनन्यूनतातन्मात्राणांचोत्पत्तौसर्गभाष्योक्तप्रक्रियैवयुक्तेत्याहु
यथाश्रहंकारद्रव्यतन्मात्रंततश्चाहंकारस्यद्रव्यतन्मात्राद्रव्यस्पर्शगुणंस्पर्शतन्मात्रंएवंत्रयेणैकैकगुणवृध्या
तन्मात्राण्युत्पद्यंतइतियानुश्राकाशस्तुविकुर्वणाःस्पर्शमात्रंससर्जेहाबलवानभवद्यतस्यस्पर्शोगुणोमतइतिपा
दिनाविस्पष्टपाठेस्पर्शादितन्मात्रसृष्टिकारणादिस्थूलभूतचतुष्टयादुक्तासाभूतरूपेणपरिणामनरूपैवमेतन्मा
त्राकाशादीनिजलांता ० निहिस्थूलभूतानिस्वस्वोत्तरभूतरूपेणस्वानुगततन्मात्राःस्वोपष्टंभतःपरिणमंतीति
वाह्याभ्यंतरभेदेनैश्राहंकारस्यापिवाह्याभ्यंतरभेदाद्द्विधात्वंतःपंचतन्मात्रैश्चाक्षुषादीनिपंचतत्कारणतयाहंकारस्यानुमा
नेनबोधइत्यर्थःश्राहंकारश्राभिमानवृत्तिकमंतःकरणद्रव्यंनत्वभिमानमात्रंद्रव्यस्यैवलोकेद्रव्योपादानदर्शनात्तस्यतु रामायण
२१

श्राद्यहंकारवृत्तिनाशेनभूतनाशप्रसंगात्वासनाप्रत्यक्षेनैवाहंकारत्वद्रव्यसिद्धेश्चेतिश्रेष्ठमनुमानंतन्मात्रे
ष्वभिमानत्वसंभवोपादानकारणश्राभिमानकार्यद्रव्यत्वात्तथैवेतरेषांपृथ्व्यादिरितिनत्वभिमानद्र
व्यमेवासिद्धमितिचेत्श्राहंकारस्यापृथिव्यादिवत्तुपादानत्वाचक्षुरादिवत्तत्सिद्धेःश्रेष्ठेनचानुमानेनतत्रमनश्चाप्तिरे
वंःमात्रस्यतत्कारणतयाप्रसाध्यत्वात्श्रत्रचाप्तमनुकूलतर्कःबहुस्यांप्रजायेयेतिश्रुतिस्मृतिभ्यस्तावद्भूतादि
सृष्टेरभिमानपूर्वकत्वात्बुद्धिरहितपूर्वकस्रष्टृकारणतयापिमानःसिद्धःतत्रचैकाधिष्ठानवायवृत्तासत्यैवाभिमा
नस्यसृष्टिहेतुत्वेलाघवात्सैवतयाभिमानेनैवकुलालाहंकारस्याविद्योपादानत्वापत्त्याकुलालेनुक्तोतदंतःकरणना
शेनविनिर्मितघटनाशःस्यात्नचैतदुक्तंपुरुषार्थतंत्रेणसर्गादौघटइतिवत्अभिमानस्यानात्मादिति।तेवांशुक्लपुरुषभोग
हेतुपरिणामस्यैवतदंतःकरणेमोक्षानंतरमुच्छेदात्नतुपरिणामसामान्यंस्यात्तःकरणस्वरूपस्यचोच्छेदः।कृतार्थंप्रति
नष्टमप्यनष्टंतदन्यसाधारणत्वादितियोगसूत्रेणुक्तोपकरणस्यापन्यपुरुषार्थकत्वसिद्धेरित्याहुःप्रपंचा
दिष्वपिहिरण्यगर्भाहंकारएवकरणमस्तुनकुलालाद्यहंकारस्तत्रापिसामान्यव्यापारोनव्यभिचारःसृष्टिबुध्या
पुपादानिकैवहिस्रष्टृःपुराणप्रसिद्धंसांख्ययोगयोश्चप्रतिपाद्येनतुतदंशबुद्धिबुध्यापुपादानिकायाश्चाक्षुषत्वि
श्राद्यस्यावरजंगमापुपादानत्वेनतदृष्टियंशदेशादेरितिनेतःकरणस्यानेनाहंकारेणकार्येणतत्कारणतयाऽनु

तरतिभ्रमेनरज्वेणनिमित्तकारणतयापुरुष्यानुमानमुक्तंपुरुषार्थस्यात्तिलवत्तुसंहननंनिमित्तत्ववचनात्प्रत्ए
वसर्गप्युत्पन्नपुरुषप्रकृतिविशेषगुणसाक्षात्कारेतेनिमित्तमात्रंभवतीसोऽज्ञानसंज्ञकोविपर्ययःप्रधानकारणी
भूतायतोवैराग्यशत्रुयःगुणसाम्यात्ततस्तस्मात्क्षेत्रज्ञाधिष्ठितान्मुक्तगुणसंजनसंभूतिःसर्गकालेलिङ्गाख्यात्मे
त्यादिक्षेत्रज्ञाधिष्ठानेनासन्नपुरुषार्थस्यपुरुषस्यसंयोगमात्रेगुणयंजनेमहत्तत्वकार्यंततश्चिएणात्मकप्रधान
व्यंजकत्वादितितेदेवमचासुभाणमनुमानेनसिद्धिरुक्तादृष्टानांसर्वकारणत्वोपपत्तेयप्रकृतेर्नित्यत्वमुपपाद्यते।पुरुष
कौटस्थ्यसिद्ध्यर्थंमूलेमूलाभावादमूलंमूलंचयोविंशतितत्वानांमूलमुपादानंप्रधानंमूलमस्येत्यमूलवस्थापत्ता
तन्मूलांतरासंभवादित्यर्थः।ननुतस्मादप्यन्यन्मूलमुत्पन्नंत्रिगुणंद्विजसत्तमेत्यादिनाप्रधानस्यापिपुरुषाद्युत्पत्तिश्रवण
स्पुरुषस्यप्रकृतेर्मूलंभवतुपुरुषस्यनित्यतयाचेत्यानवस्थाप्रसक्तिर्विधाद्वारकत्वाच्चपुरुषस्यकौटस्थ्यहानिःत
थाचस्मर्यते।तस्माद्दानमूलोयंसंसारःपुरुषस्यहिरतीत्यादंशंकाहप्रकारंपर्यायेणचपरिनिवृत्तिसंज्ञामाहत्रिंश्च
विधाधिकारेणपरंवदपापुरुषस्यजात्यन्तमूलकारणत्वेप्यकामन्नविधाधीयत्वमुचिन्नियेधारेपरंपराया:
पर्यनुयोगंभविष्यतिपुरुषस्यापरिणामित्वात्प्रतीयत्रपर्यनुयोगंसेवनित्याप्रकृतिःप्रकृतिरितिहिमूलका
रणस्वभावाभिधानमित्यर्थः।ननुचैवंपंचविंशतितत्वानितीनोपपद्यतेमहत्तत्वकारणमव्यक्तंचैवंविधंतत्वंतत्पुरिस्या

शयेनमूलसमाधानमाहासमानःप्रकृतेर्द्वयोःवस्तुतस्तुप्रकृतेर्मूलकारणविशेषोदृष्टोकपिलप्रतिबोधितोगरयोःसमा
नःपक्षःएतदुक्तंभवतिपुरुषाप्रकृतेरुत्पत्तिःश्रूयतेएवमविद्यापाप्रपिश्रविद्यापंचपर्वणाप्राकृतिकमृतात्मन
इत्यादिनाकौर्मःप्रतएवतस्यास्रवंत्यौएपुत्पत्तिर्वृत्तंख्यातत्रयप्रकृतेरेवपुरुषसंयोगादिभिरभिव्यक्तिरूपाभौएपु
त्पत्तिर्मुक्तासंयोगलक्षणोत्पत्तिःकथ्यतेकर्मजातयोरितिकोमेवाक्येप्रकृतिपुरुषयोर्गौएपुत्पत्तिस्मरणाविद्
यापाश्रुक्तविभौएपुत्पत्त्यश्रवणात्ततस्याश्रुतिस्मृतिसाक्यानितुप्रवाहरूपेणवाक्षत्वनाघनादिवाक्यवद्योज्यया
नीतिःप्रविद्याचमिथ्याज्ञानरूपाबुद्धिधर्मःइतियोगेस्वचित्तमतोनत्वाधिकोऽप्रपवादयोःप्रकृतिपुरुषयोःसमा
नत्ववन्यायात्त्वर्थः।मतःप्रधानपुरुषौयतश्चैतन्यंकारणंसकलस्यास्यसनोविश्वःप्रतीदंतित्यादिवाक्यैःपुरु
षस्यापुत्पत्तिश्रवणश्रुतिभावःतथाचपुरुषस्यैवप्रकृतेरविगीत्यैवोत्पत्तिःनित्यत्वश्रवणादित्यविसमानमितित
स्मात्प्रकृतिरेवाजनजगतःप्रकृतिधर्मश्चाविद्याजगन्निमित्तकारणंतथापुरुषोपीतिसंज्ञायत्तुप्रविद्यामाहुर
व्यक्तेसर्गप्रलयधर्मिणोसर्गप्रलयनिमुक्तंविद्यावैपरीत्यंवैराग्यंतिरोधर्मप्रकृतिपुरुषयोरविद्याविधेतत्व
मंतत्तदुभयविषयतयोपचरितमेवपरिणामित्वेनहिपुरुषोपेक्षयाप्रकृतिरसतीतितस्याश्चविद्याविषयत्वमुक्त
एवमेवतस्मिन्प्रकरणेस्वकारणापेक्षयामृतोक्तंकार्यजातमविद्येत्युक्तंस्वस्वापेक्षयाचस्वस्वकारणविद्यतिचेतिपुरुष

स्यपरिणामरूपंजगदुपादानत्वंतुप्रकृत्यौपाधिकमेवकर्तृत्वादिवच्छ्रुतिस्मृत्योरुपास्यर्थमेवानद्यतेऽन्यथाश्र
स्थूलमनएवकुरुत्वमित्यादिश्रुतिविरोधापत्तेरितिमैवंमायाशब्देनप्रकृतिरेवोच्यते।मायांतुप्रकृतिंविद्यादिति
श्रुतौश्रस्मान्मायीसृजतेविश्वमेतत्तस्मिंश्चान्योमाययासन्निरुद्धइतिपूर्वत्रक्रीतमायायाःप्रकृतित्वस्वरूपत्ववचनात्
सत्त्वरजस्तमसइतिप्राकृतेतुगुणत्रयंयेतन्मयाचप्रकृतिर्मायावैष्णवीश्रुतामायालोहितशुक्लकृष्णेतिमायाशब्दा
हुश्जाइत्यादिस्मृतिभ्यश्चानतुल्यनामत्वाश्रविद्यामायाशब्दाभ्यांनित्यत्वानुपपत्तेःकिंचाविद्यायाऽव्यक्तशब्द
मात्रभेदःगुणत्रयेवर्तमानायाप्रकृतिसिद्धःपुरुषस्यनिर्गुणत्वादिभ्यःश्रषड्व्यगुणकमेवंविलक्षणेयास्मिन्नि
र्विद्यावर्तन्तेतिवेदेनतादृक्प्रकृतेरुक्तत्वादितिनचैवंचेत्प्रकृतिपुरुषयोरनुमानप्रकाशितंतर्हिसर्वंविवे
वकर्तृविवेक्तृमननेनजायतेतत्राहुःश्रधिकारिद्वैविध्यान्नियमःश्रूयतेदर्शविलक्षणेष्वधिकारिणस्त्रिविधाःमे
दमध्यमोत्तमाइत्यतोनसर्वेषामेवमननेनियमःकुतर्कादिनिर्मुक्तमध्यमयोर्बोधसंस्तुतिपक्षसंभवादित्यर्थः।मंदे
हिबोधायकुतर्कजातेर्नोन्मूलनायनिबध्यतेमध्यमैश्रयुक्तयश्चतुरैर्विरच्यसाक्षिणोःसंस्तुतिपक्षितानिक्रिय
तेश्रतउक्ताधिकारिणामेवैतादृशमननंभवतीतिभावःप्रकृतेःस्वरूपेगुणसाम्यंप्रागेवोक्तंसूक्ष्मभूतादिकंचप्र
सिद्धमेवास्तीत्यवशिष्टयोर्महदहंकारयोःस्वरूपमाहसत्त्वाभ्यांमहदाख्यमाद्यंकार्यंतन्मनःमहदाख्यंमहत्कार्यंत

तंत्रत्वेनुमाहाभावेतद्योगेनतत्सिद्धिरभावेतदभावात्कुतस्तरांतत्सिद्धिः।भावेकारणस्यसद्रूपत्वेतद्योगेनसत्ताद्योगेनका
र्यसिद्धिर्घटेतकारणस्याभावेऽसद्रूपत्वेनुत्पन्नभावात्कार्यस्याप्यसत्त्वात्खपुष्पवत्सुस्थतकार्यसिद्धिःस्कारणसरूपस्ये
वकार्यस्योचित्यादित्यर्थः।ननुतर्हिकर्मैववास्यकर्तुर्जगत्कारणमस्तुकिंप्रधानकल्पनयेतितत्राप्याहान्यक
र्मणऽपादानायोगात्कर्मणोपिनवस्तुसिद्धिःनिमित्तकारणस्यकर्मणोनन्यत्वात्कारणत्वेगुणानांद्रव्योपादानयो
गानोपादानत्वेनकर्मणोपिष्टमित्यर्थः।प्रकृतेर्महांस्तत्ततोहंकारस्तस्माद्गणश्चषोडशकस्तस्मादपिपंचभ्यः
पंचभूतानीत्यादिश्रुतेर्महदहंकारपंचतन्मात्रैकादशेंद्रियाण्यपिप्रकृतेरेवपरिणामानीत्यर्थः।नचैवंसति
पुरुषार्थहेतुत्वंनामतत्रैवैदिककर्मणःसाक्षादनुक्तत्वात्तथाचोक्तमविशेषश्रुतेरितिसत्त्वेनतदेवप्रपंचयति
पंचभिःसत्त्वैः।ननुश्रुत्यैवकर्मणःसाध्यत्वेनावृत्तियोगादपुरुषार्थत्वंऽप्रत्यक्षेनदृष्टांतसिद्धिरितिप्राप्तमु
दृष्टमनुश्रवंयेगुरोरनुश्रूयतात्यनुश्रवोवेदस्तद्धितोयागादिरानुश्रविकंकर्मतस्मात्तस्मादविनश्वरत्वेनऽ
पुरुषार्थसिद्धिःपतःकर्मसाध्यत्वेनपुनरावृत्तिसंवंधादस्यंतपुरुषार्थत्वाभावइत्यर्थः।कर्मसाध्यस्यचानित्यत्वे
श्रुतिः।तद्योहकर्मजितोलोकःक्षीयतेएवमेवामुत्रपुण्यजितोलोकःक्षीयतइतिनकर्मणन्यधर्मत्वादितिसत्त्वेन ॥म
२७

एवंकर्मणबंधेनिराकृतेऽदानींचमोक्षेनिरूप्यतइत्यवसरसंगत्यवतरन्नौत्पत्तिकेनकर्मणोहेतुत्वेनावंधरूपमोक्षविक
र्मणोहेतुत्वंनिराकृतप्रायमितिपुनर्नाशंकनीयेतीतिवेत्तन्नवंधहेतुत्वेनाविवेकेसिद्धेतत्पुरुषीयाविवेकजन्यत्वेनक
र्मणस्तदीयत्वव्यवस्थायाएवतेरितिनत्वेवंसतिब्रह्मविद्याऽप्रवृत्तेरितिनकर्मणोविद्याप्रत्यूहकत्वंब्र
ह्मलोकगतस्यानावृत्तिश्रुतिःकथमुपपद्यतेतत्राहतत्रत्रापूर्वविवेकस्यानावृत्तिश्रुतिःतत्रानुश्रविककर्मणि
ब्रह्मलोकगतस्यनांशानावृत्तिश्रुतिःस्यतत्रैवप्रापूर्वविवेकस्यंतत्याप्रत्यूहकत्वंब्रह्मलोकादप्यावृत्तिंप्रतिपादय
तीत्यवसेयंतत्रणंविरोधइत्यर्थः।तत्रापिसाप्यनावृत्तिर्विवेकज्ञानस्यैवफलंनतुसाक्षादेवकर्मणइतिएतच्चप
क्षाध्यायेप्रपंचयिष्यतिब्रह्मलोकंस्तभाष्येचतयोर्वक्ष्यानुपदाहृत्यस्मान्निर्मथ्यतत्रिकर्मणस्तुफलंतदाहुः
खादुःखंजलाभिषेकवज्जाड्यविशेषः।आनुश्रविकातुहिंसादिदोषदुःखात्मकभोगेनऽदुःखात्दुःखंदुःख
प्रारब्धवत्तिनश्वुजाड्यविशेषोविवेकनिवृत्तिःदुःखविशेषस्तत्रतिष्ठति।यथाजाड्यान्नस्यजलाभिषे
कादुःखनिवृत्तिरेवभवतिनतुजाड्यविशेषऽइत्यर्थः।तदुक्तंयथापंचेनपेनोभःसुरयावासुराकृतंभ्रूतहत्यांतच्चैक
कंनपश्चैर्मुहूर्तमितिश्रूयतेचब्रह्मलोकस्थानांविस्तुपार्षदानामपिजयविजयादीनांऽनाद्यसंयोगेदुःखप
रंपरयाचेदमुक्तंऽदृष्टवदानुश्रविकःसह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तइतिनतुनिष्कामादंतर्गजपादिरूपकर्मणो

नदुःखंप्रत्युतमोक्षः फलंस्यात्तदुक्तं काम्येकाम्येविसाध्यत्वाविशेषात्तु काम्येकाम्येचकर्मत्युदुःखादुःखं
भवतिकुतःसाध्यत्वाविशेषात्तत्कर्मसाध्यस्यसत्वशुद्धिद्वारकज्ञानस्यापित्रिगुणात्मकतयादुःखात्मकत्वादित्यर्थः।
नकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेअमृतत्वमानशुरित्यादिश्रुतिभ्यश्चकर्मणानेसाक्षान्मोक्षः फलमितिभावःत्या
गेनश्रमिमानत्यागेनएकेकेचिदेवश्रमृतत्वमानशुःप्राप्तवंतःनस्वैश्रमिमानत्यागस्यतत्वज्ञानजन्यतयाऽऽलंभ
वादित्यर्थः।नचैवमस्मन्मतेविकर्मणांज्ञानसाध्यस्यनदुःखत्वंसाध्यत्वाविशेषादितिवाच्यं।निजमुक्तस्वबंधध्वंसमात्रेण
रूपेणतमानत्वेनिजमुक्तस्वभावमुक्तस्याविद्याकल्पितकारणानाशेनयथोक्तबंधनिवृत्तिमात्रेणपरमात्मत्वंतिमंविवेकज्ञान
स्यफलंध्वंसश्चाविद्यानाशेनतुकर्मणएवसुलादिकंभावरूपंकार्यंघटेननाशितपाऽदुःखदंतत्स्यात्तत्कर्मणश्चदृष्टकारणं
विनानसाक्षादविद्यानाशकत्वंघटतइतिश्रुतौज्ञानस्यापिसाधनकत्वात्तुल्यसमानत्वंज्ञानकर्मणोरित्यर्थः।ना
त्रेपुनरावृत्तिःसंभवतिश्रविवेकास्यकारणानाशादितिसिद्धंतदेवंविवेकज्ञानमेवसाक्षाज्ञानोपायस्तुतेरुपादा
विवेकज्ञानस्यापिसाक्षादुपायाःश्रवणनिदिध्यासनानिपरीक्ष्यंतेऽश्रात्मावाऽरेद्रष्टव्यःश्रोतव्योमंतव्यइत्यादिश्रुतिभि
र्हिश्रवणत्रयेणात्मज्ञानवद्गम्यतेकर्मादिकंतत्प्रमाणंनाप्रादिप्रमाणानामुक्त्यादिवस्तुन्येतिाऽतोरेक
तरस्यवाप्येसत्रिकृष्टार्थवारिधिनिःश्रमाततस्साधकंयत्तत्त्रिविधंश्रमाणंश्रसत्रिकृष्टःश्रमातर्यनारूढोऽनधिगतोर्

तियावत्तएवंभूतस्यार्थस्यवस्तुतःपरिच्छित्तिरवधारणंप्रमासत्रद्वयोर्बुद्धिपुरुषयोरुभयोरेवधर्मोभवतुकिंवैकृत
रमात्रस्यउभयधर्मत्वेतस्याःप्रमायायत्साधकतमंतत्करणंतत्प्रमाणंतच्चत्रिविधंवक्ष्यमाणरू
पेणत्यर्थः।स्मृतिर्यावर्तनायानधिगतेतिाभ्रमद्यावर्तनायवस्त्विति।संशयद्यावर्तनायद्यवधारणमितिप्रत्ययविषया
रूपंफलंपुरुषनिष्ठमात्मनश्चैतन्यंतत्पावुद्धिवृत्तिरेवप्रमाणंयदिवबुद्धिनिष्ठमात्मनश्चैतन्यंतर्हिद्वियत्तानिरूपीदिरेवप्रमाणंपु
रुषस्तुप्रमासाक्ष्येवनप्रमातेतियादृचकोरत्वेयंबोधोबुद्धिवृत्तिस्त्रोभयमपिप्रमोच्यतेतदाऽऽत्मनुभयमेवप्रमाभेदेनप्रमा
णंभवतिाचक्षुरादिष्वनुप्रमाणव्यवहारःचंपरायैवसर्वत्रेतिभावोपार्थंजलमाच्येनुव्यासदेवैःपुरुषनिष्ठएवबोधः
प्रमेत्युक्तःपुरुषार्थमेवकरणंनोपेक्षत्वात्फलपुरुषनिष्ठतायाएवौचित्यात्प्रमेत्रादिसएवमुख्यःसिद्धांतःानबपुरु
षबोधस्वरूपस्यनिसक्षतयारूपंफलत्वमादितिाप्रत्यक्षेपप्रक्रियाइंद्रियप्रणालिकयाप्रर्थसंनिकर्षेलिंगज्ञानादि
नाचाप्तेवुद्धेरर्थाकारवृत्तिर्जायतेतत्रचैंद्रियसंनिकर्षजन्यप्रत्यक्षवृत्तिरिंद्रियविशिष्टबुध्याश्रितानयनादिगतपि
त्तादिदोषैःपित्तपीतकारवृत्युदयापेतिविशेषःसाचवृत्तिरर्थापरोक्षाप्रतिबिंबरूपेणपुरुषारूढासतीभासतेपुरु
षस्यापरिणामितयाबुद्धिवत्तत्तोपीकारित्वासंभवात्।अर्थाकारतायाएवचार्थग्रहणत्वात्।अन्यस्यइदंचत्वादितिान
चैतदस्तिप्रमात्रादिकोपिदेवोपरागःकिंत्वभिमानइतियोगस्त्वेवबुद्धिवृत्तिसारूप्यमितरत्रेतिास्मृतिरपितस्मिन्नर्थेल

स्कारेसमस्तावस्तुदृष्टयःइमास्तावत्प्रतिबिंबेतिसरस्वतीवतटदुमाइतियोगभाष्येचबुद्धेःप्रतिसंवेदीपुरुषइतिप्रतिध्वनिवत्पुरुष
संवेदःसंवेदनप्रतिबिंबस्तस्याश्चपरःसपर्यायःएतेनपुरुषाएंबुद्धिस्थविभुविभूतयेविनसदासर्वीवभासनप्रसंगःप्रकृतौ
यास्तीर्थीकारोत्थाबादर्थीकारंविनाचसंयोगमात्रेणार्थंग्रहणस्यांतीद्रियादिस्थलेबुद्धावदृष्टत्वात्पितापुरुषेचबुद्धस्य
बुद्धिवृत्तीनांमेघप्रतिबिंबार्पणसामर्थ्यमितिफलबलात्कल्प्यतेयथारूपवतामेघजलादिषुप्रतिबिंबनसामर्थ्यनितर
स्यतिरूपवत्वेबनसामान्यतःप्रतिबिंबप्रयोजकंशब्दस्याविप्रतिध्वनिरूपप्रतिबिंबदर्शनात्तनयशब्दजन्यशब्दोत्तरमेवप्रति
ध्वनिरितिवाच्यंस्फटिकलौहित्यादेरपिजवासन्निवर्षजन्यतापत्त्याप्रतिबिंबमिथ्यात्वसिद्धौतत्कृतेरतिप्रतिबिंबस्यबुद्धे
रवपरिणामविशेषोबिंबाकारोजलादिगतइतिमंतव्यंकेचित्तुवृत्तौप्रतिबिंबितंसदेवचैतन्यंवृत्तिप्रकाश्यतितत्प्रचद्
तिगतप्रकृतिबिंबएवहृत्तौचैतन्यविषयतानतुचैतन्येवृत्तिप्रतिबिंबोस्तीत्याहुःतदसत्।उपदर्शितप्रमाद्विशेषेणकेवलमक
स्मात्प्रयोजकत्वातिरिगमनाविरहेणवृत्तिचैतन्ययोरन्योन्यविषयतारत्वसंबंधरूपतयाश्रयोन्यस्मिन्नन्योन्यप्रतिबिंबस्व
रूपश्रद्धास्थलेश्रर्थीकारतायाएवविषयतारूपत्वसिद्धयाश्रुतेरपितत्तदर्थीकारतायाएवविषयतात्वौचित्याच्चेतियेतुना
किंकारणस्यविषयतांनेच्छंतितन्मतेज्ञानस्यस्त्रीनांश्रनुगमकधर्मत्वेनघटविषयकंघटविषयकंज्ञानंरत्यादयनुगतव्यव
हारानुपपत्तिः।केचित्तुज्ञानाकिंकाश्रनयेवानुपपत्त्याविषयतामतिरिक्तपदार्थमाहुः।तदप्यसताश्रनुभूयमानानर्थीकार

तोविशेषविषयतांतरकल्पनेगौरवादितिनचेत्तर्हिवृत्तिरूपैवबृत्तिचैतन्ययोरन्योन्यविषयतास्तु
स्वोपाधिवृत्तित्वेनैवानुगमात्श्रुतमाकारत्वप्रतिबिंबत्वेनेतिचैतन्यप्रतिबिंबेविनास्वतस्याविद्यचैतन्यतत्व
मेहिस्वभूतवृत्तिवासनावत्वंभोगस्मृत्योर्नतत्पाद्यविषयतालक्षणस्यविषयसामग्रीघटितत्वेनात्माश्रयःतस्मा
दचैतन्यचैतन्ययोरन्योन्यविषयतारूपोश्रन्योन्यस्मिन्नन्योन्यप्रतिबिंबःसिद्धःश्रधिकंतुयोगवार्तिकेऽस्य
मितिदिक्।श्रत्रायंग्रन्थादिविभागः।प्रमाताचेतनःसुखःप्रमाणवृत्तिरचनःप्रमार्थीकारवृत्तीनांचेतनेप्रतिबिंबनेन
तिबिंबितवृत्तीनांविषयेमेयउच्यतेसाक्षात्श्रनुत्पन्नत्वेचसाक्षिसंबद्धत्वेनस्वयंश्रप्रतःस्वात्कारएवमाबृत्तेःसा
क्षेवचेतनःविस्तरोदःसर्वसाक्षितेगीतेणंगेष्वभावृत्तिःनानुपपन्नाप्रकाशयत्येवःकृत्स्नंलोकमिमंरविःस्वे
त्रेक्षेत्रीतत्पाकृत्स्नंप्रकाशयतिभारतेत्यादिवाक्येषुउपमानादिप्रकृतिपुरुषविवेकेप्रमाणमुपन्यस्तंतत्क
थमुच्यतेत्रिविधमितितत्राहुःतत्सिद्धौसर्वसिद्धेर्नचिकासिद्धिःत्रिविधप्रमाणसिद्धौचसर्वस्यार्थस्यसिद्धेर्नव
माणुचिकांसिध्यतिगौरवादितिचेत्।श्रतएवमनुनाविप्रमाणत्रयमेवोपन्यस्तंतत्पक्षमनुमानेनशास्त्रंचविवि
धागमोत्रेषुविदितेकार्यधर्मशुद्धिमभीप्सतेतिउपमानेतिचादीनांचानुमानशब्दयोःप्रवेशःश्रनुपलब्धा
दीनांचप्रत्यक्षेप्रवेशइतिउक्तंवाकेचेदमनुमानमभिप्रेतंश्रप्राप्यकारितन्मनस्तत्रैकेत्वेनप्रकाश्यत्वयम

प्रकाशत्वात्तदैलोक्यवदिति ते जगदेतन्यसाधारणंचप्रकाशत्वमतएवोपाधिः।प्रकाशव्यवहारनियामकतयासि
द्धइतिचेन्न।सुषुप्तिमुत्थानसंतानमात्रिसूत्रप्रमाणकोविशेषलक्षणनिवक्तुमुपक्रमोपपत्तेस्तदंस
तदा कोशैरिविविक्तोनेतस्त्रत्यक्षंसंवेद्यमवैसंवेद्यत्वाकारधारिभवतिपरिज्ञानंबुद्धिवृत्तिस्तत्प्रत्यक्षंप्र
माणमित्यर्थः।प्रत्यक्षदित्येतेहेतुगर्भविशेषणंतत्फलस्यार्थसन्निकर्षजन्याकारस्याश्रयोवृत्तिंप्रत्यक्षंप्रमा
णमितिनिष्कर्षः।वृत्तिःसंवेद्याकारधर्मइतिश्रीरामसत्रावृत्तेःसन्निकर्षजन्यत्वंरत्नाकारेणग्रहणंचसु
षुप्तिदशायांबुद्धिवृत्तिस्वप्रदीपप्रभेवाल्पार्थसन्निकर्षनंतरमेवतत्काले।लूखिनीभवतीतिनोप
भवः।ननुयोगिनामतीतानागतव्यवहितवस्तुप्रत्यक्षेःव्याप्तिःसंवेद्यत्वाकारभावादित्याशंक्यतत्फलस्य
तेनसमाधत्ते।योगिनामतीतादिप्रत्यक्षत्वान्नदोषः।एंद्रियकप्रत्यक्षमेवात्रलक्ष्यंयोगिनस्तुवास्तवप्रत्यक्षका
श्रयोनदोषोनतत्रप्रत्यक्षेव्याप्तिरित्यर्थः।वास्तवंसमाधानमाहालीनवस्तुलब्धातिशयसंवेद्याःप्रदीपः।प्रथ
वातदविलक्षणमेवतत्फलंविनदोषोनाव्याप्तिःयतोलीनवस्तुषुलब्धंयोगजधर्मजन्यातिशायस्यकोसिद्धित
स्यसंवेद्यघटतइत्यर्थः।प्रत्यक्षानशब्दःपरोक्षेतासन्निकृष्टवाचीसत्कार्यवादिनांतुगीतादिकमपिस्वरूपतो
स्तीतितत्संवेद्यःसंभवेदितिभवद्भिःसंवेद्यत्वेहेतुर्विधयालब्धातिशयेतिविशेषणंप्रत्यक्षंतु

तिप्रतिबंधकतमोनिवृत्त्यादिश्रोत्रादंचाद्यावधेर्योयत्संवेद्यंतदिदंरजतादितिपर्वसत्वेबुद्धेरर्थसंनिकर्षस्यैवप्रत्यक्षहेतुत्वालाभात्
प्रत्यक्षसामान्येवाबाह्यार्थसाधारणेबुद्ध्यर्थसंनिकर्षएवकारणंइंद्रियसन्निकर्षास्तुचाक्षुषादिप्रत्यक्षेषुविशि
ष्यैवकारणानिनान्येवेंद्रियसंनिकर्षेयोगजधर्मोपभोग्येविबुद्धाबाह्यार्थेप्रत्यक्षापत्तिः।नैवंतमःप्रतिबंधेनतदा
नीबुद्धिसत्वस्यवृत्त्यसंभवात्ततश्चतमःकदाचिदर्थेंद्रिययोःसंनिकर्षेएकदाचिच्चयोगजधर्मेणापसार्यतेभुंज
नसंयोगेननयनमालिन्यवत्।नचैवंतेहेतोरेवतदस्त्विति।न्यायेनेंद्रियसंनिकर्षेदेरेववाह्यार्थप्रत्यक्षसामान्ये
हेतुतास्त्वितिवाच्यं।सुषुप्तौबुद्धिवृत्तिप्रतिबंधकत्वसिद्धेः।सत्वोद्रेकेणविघातरजस्त्वपूर्वमाद्योत्
पन्नंतुतमस्तुरीयंत्रिषुसंततमित्यादिस्मृतिभ्यःसुषुप्तादौवृत्तिःप्रतिबंधकीतरांसंभवाच्चाक्षुषवत्तावदि
तमसःप्रतिबंधत्वदर्शनाच्चयतुश्रुक्ल ताकिकाःसुषुप्तौवृत्त्यनुत्पादेतत्कालीनसामान्यत्वज्ञानोयोगंकारणंकू
त्पयंतितदसत्।त्वगिंद्रियोत्पत्तेःप्राग्विकेवलबुद्धास्वयंभुवःसर्वप्रत्यक्षश्रवणतत्वज्ञानेयोगानुत्पादेचित्तम
सएवनिमित्ततायावक्तव्यत्वाच्चाकेवलतर्कस्यप्रतिबंधकत्वेषग्रहीतुंशक्यतिदिकानतुतत्फलीभूतप्रत्यक्षाव्याप्तिः
तस्यनित्यत्वेनसंनिकर्षाजन्यत्वादितितत्राहुःईश्वरइतिहेतोःईश्वरेप्रमाणाभावान्नोपरत्यनुवर्तते।प्रयत्नेश्वरप्रतिषेध
एकदेशिनोप्रोढिवादेनेतिप्रागेवप्रतिपादितं।अन्यथाहीश्वराभावादित्येवोच्येतईश्वरंप्रत्युपगमेनुसन्निकर्षजन्यतयैव

प्रतिलक्षणं विवक्षितं [illegible] जातं वेत्ता नत्वसाक्षाद्यापि जातं
तिभावः श्रुतिस्मृतिभ्यां कथमीश्वरसिद्धीत्याकाक्षायां तर्कविशेषलौकिकप्रेक्षावतां बाधकमाह मुक्तावद्वोरन्यतरभा
वानुपलब्धेः । स ईश्वरोऽनित्यः किं त्वीशादिमुक्तौ वाऽमुक्तौ वाऽन्यतरस्याप्यसंभवात्तेश्वरसिद्धिरित्यर्थः । उभय
थाप्यसत्करणे मुक्तेरसृष्टत्वात्तत्प्रयोजकाभिमानरागधर्मादानतत्फलेऽपि मुक्तत्वान्नेश्वरादिसमत्व
मित्यर्थः । ननु वेदो ईश्वरप्रतिपादकश्रुतीनां कार्यनित्यत्वाद्युक्तात्मनः प्रशंसोपासासिद्धयर्थवादपौरुषेयवाक्यानां
नित्युक्तात्मनः केवलात्मसामान्यस्येश्वरतद्विधानायसंनिधिमात्रेश्वरेण स्तुतिरूपप्रयोजनार्थकाश्चित्रसंकल्पपूर्वक
सृष्ट्यादिप्रतिपादिकाश्रुतिः सिद्धयत्वत्र विप्रतिपद्यामहे । ईश्वरस्यानित्यकालादिमत्वादित्वा
त्मोपासापरे स्पर्धः । ननु तथापि प्रकृत्याधिष्ठातृत्वं श्रूयमाणमेवोपपद्यते लोकेसंकल्पादिनापरिणामनसे
वाधिष्ठातृव्यवहारादित्यत आह । तत्संनिधानादधिष्ठातृत्वमलिवत्यदिसंकल्पेनसृष्टत्वमधिष्ठातृत्वमुच्यते न
दायंदोषः स्यात् । अस्माभिस्तुपुरुषस्यसंनिधानादेवाधिष्ठातृत्वंसृष्ट्यादिरुपमिष्यतेमलिवत्यथापयस्कोलमलोः
संनिधिमात्रेणशत्यनिष्पत्तेर्बलेनसंकल्पादिनातथादिषुपुरुषस्यसंयोगमात्रेणप्रकृतेर्महत्तत्वरूपेणपरिणामनं
इदमेवसृष्ट्यधिष्ठातृत्वमित्यर्थः । तथाचोक्तं । निरीश्वरांस्त्वेतरतंत्रयोगतो लोहः प्रवर्तते । संयोगमात्रेणदृषेवनतथैवायंजग रम
३१

जनः । अतआत्मनिकर्तृत्वमकर्तृत्वंचसंस्थितेनिरीश्वरत्वादकर्तासौकर्तासंनिधिमात्रात् । तदेक्षतबहुस्यामि
त्यादिश्रुतिस्तुकूलंपषतिषतीतिवज्जीवीप्रकृतेरासन्नबहुतरगुणसंयोगात्प्रथमावुद्धिपूर्वसृष्टिविषयप्रेक्षा
दृशेवाक्यजातंनेत्यादिसर्गपरंतस्यावुद्धिपूर्वकस्मरणादितिभावः । यथाकोर्मःस्वेपः प्राकृतः सर्गः संक्षेपालयि
तोमयाऽप्रबुद्धिपूर्वकस्तेषांवाक्षीस्वेपनिबोधतेतिप्रत्यक्षतयाकस्यादिपुरुषबुद्धिजन्यत्वेनसिद्धेश्वरो वि
तिनकेवलंसर्गादावेवपुरुषस्ययोगमात्रेणसृष्ट्यादिकंप्रतिप्रत्येवविसंकल्पादिपूर्वकेषुभरतादिष्वविलेषु
विशेषकार्येष्वपिसर्वपुरुषाणामित्याहाविशेषकार्येष्वपिजीवानांप्रधिष्ठातृत्वंसंनिधानादेवेत्यनुषज्यते प्रंतः
करणेपलक्षितेजीवशब्दार्थेनैवपक्षाध्यायेवक्ष्यतितत्रापिविशेषकार्येविसर्गादावप्यधिसृष्टावपिजीवानां
मंतःकरणप्रतिविंबितचैतन्यानांसंनिधानादेवाधिष्ठातृत्वेनतुकेनापिव्यापारेणकूटस्थचिन्मात्ररूपत्वादित्यर्थः
ननुचैतन्यासर्वत्रतुल्योनास्तितर्हिवेदांतमहावाक्यार्थस्यविशेषस्योपदेशोऽधिकारिणांकथंस्यात्तत्राह
ब्रह्मस्वरूपबोधकृत्वाचवाक्यार्थोपदेशः । हिरण्यगर्भादीनांस्वरूपस्यमायार्थस्यबोधकत्वात्तद्वत्कथंपुरुषादिप्रमा
णेनावेद्यत्वंतथावाक्यार्थोपदेशः प्रमाणमितिशेषः । ननुउक्तरूपस्यचेत्संनिधिमात्रेणगौणमधिष्ठातृत्वंतर्हिमुख्यो
मधिष्ठातृत्वंकस्येत्याकांक्षायामाहश्रुतः करणस्यतदुज्वलितत्वाल्लोहवदधिष्ठातृत्वं । श्रुतेः करणस्यानुपचरितमधि

ष्टात्त्वंसंकल्पादिद्वारकंप्रत्येतव्यं।नन्वधिष्ठातृत्वंघटादिवदचेतनस्यनयुक्तंतद्ग्राह्यलोहवत्तदुज्वलितत्वादि
तिचेन्नैतदुक्तंहिलोहवत्तच्चेतनोज्वलितंभवतिचेतनस्यैवतेनायमात्मतयाधिष्ठातृत्वंघटादिस्वामित्वमुप
पद्यतइत्यर्थः।ननुचैवंचैतन्येनायोगःकरणस्योज्वलनेचितेःसंनिधित्वेऽग्निवदेवस्यादितिचेन्नानित्यो ज्वलत्वै
तन्यसंयोगविशेषमात्रस्यसंयोगविशेषजन्यचैतन्यप्रतिबिंबस्यैवचायोगःकरणज्वलनरूपत्वान्नतुचैतन्य
मेवंतःकरणसंक्रामतियेनसंगतास्यात्।अग्नेरपिहिप्रकाशादिकंनलोहेसंक्रामतिकिंत्वग्निसंयोगविशेषएव
लोहस्यज्वलनमितिनन्वेवमविसंयोगेनपरिणामित्वमितिचेन्नासमानगुणक्रियोत्पत्तिरूपोधर्मोसत्तावेवपरिणाम
व्यवहारादितिब्रूमःयंचसंयोगविशेषंगतःकरणस्यैवसत्वोद्रेकरूपात्परिणामात्प्रेरयतीतिकल्पवल्लात्कल्प्यते।
पुरुषस्यापरिणामित्वेनसंयोगेतंनिमित्तीकृत्यविशेषाःसंभवादितिब्रूमःयमेवचसंयोगविशेषंबुध्यात्मनोरन्यो
न्यप्रतिबिंबनेहेतुंतंप्रतिबिंबहेतुतयासंयोगविशेषावश्यकत्वेप्रतिबिंबकल्पनायाव्यर्थत्वंप्रतिबिंबकार्यस्यार्थज्ञा
नादेःसंयोगविशेषादेवसंभवादितिमैवंबुद्धौचैतन्यप्रतिबिंबंप्रेक्षत्वेनार्थंकल्प्यतेदर्पणेमुखप्रतिबिंब ४३
वत्।अन्यथाकर्मकर्तृविरोधेनस्वस्यानात्मत्वदर्शनानुपपत्तेःअयमेवचित्प्रतिबिंबोबुद्धौविज्ञाना ३२
पत्तिरितिचैतन्याध्यासस्तिविधावेशइतिचोच्यते।यत्रचैतन्यंबुद्धेःप्रतिबिंबःसचारूढविषयैःसहबुद्धेर्भानार्थं ...

मिष्यतेऽर्थाकारतयैवार्थग्रहणस्यबुद्धिस्पर्शेदृष्टत्वेनतंविनासंयोगविशेषमात्रेणार्थभानस्यपुरुषेऽप्यनौचि
त्यात्।अर्थाकारस्यैवार्थग्रहणशब्दाभ्यांचाद्वैतिभिस्तथार्थाकारःपुरुषेपरिणामोनसंभवतीत्यर्थोत्प्रतिबिंबरूप
एवपर्यवस्यतीतिदिङ्मात्रमत्रोक्तम्प्रतिबिंबोयोगभाष्येव्याख्यातेवैःसिद्धांततःचितिशक्तेरपरिणामिन्य
प्रतिसंक्रमात्मपरिणामित्वंपुरुषप्रतिसंक्रांतेवतद्वृत्तिमत्तयतीतिमतुपतीतितस्याश्चाग्रेचैतन्यंपुरुषरूपायाबुद्धिवृत्तेर
नुकारिमात्रंतयाबुद्धिवृत्तिशिष्टाहिज्ञानवृत्तिरित्याख्यायतइत्यादिनायोगवार्तिककारेतद्विस्तरतोस्माभिःप्रति
पादितंतत्रेहबुद्धिज्ञानयोर्विज्ञायमानयोर्बुद्धेरेवसर्वार्थज्ञातृत्वंदृष्टमितिज्ञानस्यसामान्याधिकरण्यानुभवाद
न्यस्यज्ञानेनान्यस्यप्रवृत्तस्यनौचित्यात्तेनाहंतत्पदार्थज्ञानमूलकत्वादुपक्षीणोयंप्रबंधइतिबुद्धेरेवज्ञातृत्वेचिदव
सानोभोगइत्यागमिकसूत्रहृदयविरोधाः।पुरुषेप्रमाणभावश्चपुरुषलिंगस्यबुद्धावेवलोकात्।नचप्रतिबिंबाद्य
थानुपपत्तावेवभूतःपुरुषःसेत्स्यतीतिवाच्यंअन्योन्याश्रयात्।नहिपुरुषेबिंबसिद्धौबुद्धिस्थचैतन्यस्यप्रतिबिंबताप्र
सिद्धिःप्रतिबिंबसिद्धौचतत्प्रतियोगितयाबिंबसिद्धिरितिचेत्।अस्मन्मतेचज्ञातृतयापुरुषसिद्धेर्नतांप्रतस्यैवमत्वाद्य
थानुपपत्त्याप्रतिबिंबसिद्धौनान्योन्याश्रयः।प्रत्यक्षेज्ञातृसाक्षितयाबिंबरूपश्चेत्ततःसिद्ध्यतीतिचेन्नहिसाक्षि
एवेहमात्रत्वमुचितंऽभयोर्ज्ञातृत्वकल्पनेगौरवात्।नहिज्ञानघटज्ञानयोःसामानाधिकरण्यमुभवाच्च।

किंचिदेवंसतिबुद्धेरेवभोक्तृत्वेभोक्तृभावादिपाग्गमिरत्रेणभोक्तृतयापुरुषस्याध्यक्षेविरुध्येतप्रधानबुद्धिगतविशे
षाणांसंबंधेनचैतन्यस्येवस्वात्मनैवानुपलब्धेर्बुद्धिप्रतिबिंबःकल्पयितव्यस्तेनाचैतन्यात्मकत्वाद्बुद्धेर्यदेवभोक्तृत्वं
सदेवंस्वप्रतिबिंबरूपसंबंधेनजलादिवत्स्थस्यवस्तुभासकत्वादर्शनात्किंतूभयभासकत्वमपीति
कौटोनुत्पाद्यसंबंधःकूटस्थइतिचोक्तमन्यस्यान्यत्रप्रवृत्त्यनुपपत्तिरितितदपिनाप्रकृतेरविवेकभोगान्नापवर्गइत्या
गमिरत्रेणज्ञानप्रवृत्तौवैधर्म्यदृष्टांतेनोपपादयिष्यमाणत्वात्।बुद्धेःसंकल्पेनदेहक्रियायो
गिवाग्विषयोगविशेषादेरनिष्पाद्यत्वात्।प्रत्यक्षप्रमाणंलक्षयित्वानुमानंलक्षयतिाप्रतिबुद्धदृशः
प्रतिबुद्धज्ञानमनुमानेाप्तिर्वाधोक्ताप्तिःक्वाप्तिर्दर्शनाप्तावक्ष्यमाणेवृत्तिरूपमनुमानंप्रमाणमित्यर्थः।प्रनु
मितिस्तुपौरुषेयीबोधइतिशब्दप्रमाणंलक्षयतिाआप्तोपदेशःशब्दः।आप्तिरत्रयोग्यतावेदस्यापौरुषेयता
यांवक्ष्यमाणायेवक्ष्यमाणत्वात्तथाचयोग्यःशब्दस्तुन्यज्ञानंशब्दाख्यप्रमाणमित्यर्थःफलंचपौरुषेयःशब्द
बोधइतिप्रमाणंप्रतिपादनस्यस्वयमेवेफलमाह।उभयसिद्धिःप्रमाणतदुपदेशः।उभयोरात्मानात्मनोर्विवेके
नसिद्धिःप्रमाणंदेवभवतिअतस्तस्यप्रमाणस्योपदेशंकृतइत्यर्थेतत्रचेनानुमानविशेषणप्रमाणेनप्रस्तुतत्वात्र

प्रकृतिपुरुषौविविच्यसाधनाद्यौतद्गणयतिासामान्यतोदृष्टादुभयसिद्धिः।प्रनुमानंत्रातत्त्रिविधंभवतिपूर्ववत्शेषव
त्सामान्यतोदृष्टंचेतितत्रप्रत्यक्षीकृतजातीयविषयंकृत्वापूर्ववत्पक्षाध्यक्षेनवक्ष्यनुमानंवह्निजातीयोहिमहानसादौ
पूर्वंप्रत्यक्षीकृतःव्याप्तिंचानुमानेचशेषवत्शेषोऽर्थोऽस्यविषयत्वेनास्तीतिशेषवत्।प्रत्यक्षसिद्धसाध्यकमिति
यत्तत्पक्षाद्यधिकीत्वेनेतत्भेदानुमानेपूर्ववीतभेदोहिप्रागसिद्धिः।सामान्यतोदृष्टंचतदुभयसिद्धमनुमानंयत्सा
मान्यतःप्रत्यक्षादिजातीयमाद्यंयत्राग्निग्रहात्पक्षधर्मताबलेनतद्विजातीयाःप्रत्यक्षीयपर्वतसिद्धयतियत्रारू
पादिज्ञानेऽक्षादीनकरणत्वानुमानंअत्रहिदृष्टिर्वह्यादिजातीयकुठारादिकरणमादायव्याप्तिंगृहीत्वातद्विजातीयम
तींद्रियंस्वानुकरणसिद्धियेसाध्यतइतितत्रसामान्यतोदृष्टादनुमानात्प्रत्रयोःप्रकृतिपुरुषयोःसिद्धिरित्यस
र्थः।तत्रप्रकृतेःसामान्यतोदृष्टमनुमानंयथामहत्तत्त्वंसुखदुःखमोहाध्यक्षकृत्यान्यथानुपपत्त्यासुखदुःख
मोहाध्यक्षकृत्वात्सुवर्णादिजेकुंडलादिवदित्यादिपुरुषेतुयथाप्यनुमानादेस्तीतिसर्वंसमतंतथाप्यत्र
कृत्यादिविवेकेसामान्यतोदृष्टमेवापेक्षतेतथाप्रधानंपरार्थंसंहत्यकारित्वात्गृहादिवदितिअत्रहिप्र
त्यक्षसिद्धेफलाध्यक्षेकर्तृगृहादिषुगृहीत्वातद्विजातीयःपुरुषप्रधानादिपात्रेनानुमीयतेदृष्टादृष्टेनभोक्तृत्वमविवेके

तिपुरुषयोस्तत्साक्षात्कारेसति उभयमपि सुखदुःखेनभवतः विद्यानहपीशोकौजहातीतिश्रुतेर्न्यायावैस्वर्थः।संक्षेपतोविवेकेनानुमापितौप्रकृतिपुरुषौतयोः प्रकृतिपुरुषयोरनुमानेनः वैलक्षण्यविशेषाद्दृतःपरमध्यायसमाप्तिंयावद्विचार्यः तत्रचादौप्रकृत्याधनुमानेष्वनुपलंभंवाधकमपाकरोति।विषयोविषयोप्यतिदूरेहीनोपादानाभ्यामिंद्रियस्याइंद्रियानुपलभ्यतामात्रेणाघटघभावत्वत्पक्षेणवावीकौप्रकृत्याघभावःसाध्यतेनशक्यतेयतोविघमानोप्यक्षेइंद्रियाणिकालभेदेनविषयोविषयश्चभवतिश्रुतिदूरत्वादिदोषात्इंद्रियघातेंद्रियनिग्रहाभ्यांचेत्यर्थः सामग्रीसमवधानमितिभावः।श्रुतिदूरादयश्चदोषाविशिष्यकारकाभागलिताः।श्रुतिदूरात्सामीप्यादिंद्रियघातान्मनोनवस्थानात्सौक्ष्म्याच्चव्यवधानादभिभवात्समानाभिहारात्चतिसमानाभिहारः सजातीयसंवलनेनाप्यभाहिषेणगव्यमिश्रणात्माहिषत्वाग्रहणमितिनवतिदूरत्वादिदोषमध्येप्रकृत्याद्युपलंभेकिंप्रतिबंधकमितितत्राहासौक्ष्म्यात्तदुपलब्धिः।तयोःप्रकृतिपुरुषयोरनुपलब्धिर्न्यायैःसूक्ष्मादिस्वर्थः सूक्ष्मत्वंनाणुत्वेविभुत्वव्यापनात्।नाविभुरूहत्वादिकंदुर्वचत्वात्किंतुप्रत्यक्षप्रमाप्रतिबंधिकाजातियोगजधर्मस्यचौत्तेजकृतयाप्रकृतिपुरुषादीनांप्रत्यक्षत्वमाभवतिजातिस्तुकर्मवनदोषवान्।श्रुत्यनिवचनेवाचस्तूष्णींभावेयोगजधर्मश्रोत्रेजवएवेतिनत्वभावादेरनुपलब्धिसमवेक्षिमर्थेसौक्ष्म्यकल्प्य

तेअन्यथाचशशशृंगादेरविसौक्ष्म्यादनुपलब्धिःकिंनस्यादितितत्राहकार्यदर्शनान्नानुपलब्धेः।कार्यंत्वयानुपपत्त्याप्रकृत्यादिसिद्धेस्तस्यातेकंसूक्ष्मंकल्प्यतेअनुमानात्सर्वंहिसूक्ष्मतादिसंशयेःनाभावनिर्णयात्अनुमानमुपघातरत्यर्थः।अत्रशेषकृतोवादिप्रतिवादितेसतिदसिद्धिरितिचेत्तन्नानुकार्यंहेतुत्वेतेःप्राक्सिद्धेस्यात्तदाधारतयानित्याप्रकृतिःसेत्स्यतिकार्यसाहित्येनैवकारणानुमानस्यवक्ष्यमाणत्वात्तदादिविप्रतिपत्तेस्तुसत्कार्यसैवासिद्धिरितिपरीत्यर्थः।अभ्युपेत्यपरिहरतितिपक्षेणकतरत्पक्षाएकतरसिद्धेर्नाबलात्।मास्तुतत्कार्यंतत्पक्षिएकतरस्यकार्यस्यदृष्ट्याअन्यतरस्यकारणस्यसिद्धेरबलात्।नास्त्येवेतिनिःस्वकारणसिद्धेनैवतत्त्वंचपरिणामिनःसकाशादपरिणामितयापुरुषस्यविवेकेनमोक्षोपपत्तिरित्यर्थः।अनेनैवाभ्युपगमवादेनवैशेषिकाद्याक्षिप्तंकणादसूत्रवृत्तिंप्रतीत्यनसत्कार्यंकादिश्रुतिस्मृतिविरोधेवितेषामंशांतरेष्वप्याभाण्यमितिमंतव्यंपरमर्षेःपरिहारमाहत्रिविधंत्रिरुपायत्तेश्रु।सर्वंकार्यंत्रिविधंसर्वंवादिसिद्धंश्रुतीतमनागतंवर्तमानमितितत्रयादिकार्यंसदासत्त्रेप्यनेतदात्रिविधत्वान्नुपपत्तिः।श्रुतीतादिकालेघटादेर्घटभावेनघटादेरतीतत्वादिधर्मकत्वानुपपत्तेःसदसतोःसर्वथानुक्तेःस्वेनरूपेणसतोऽसत्त्वेनासतोभावत्वेनरूपेणघटभावोविघटभावःस्यान्न

अभावत्वाविशेषात् अभावेऽपि स्वरूपतोविशेषांगीकारेऽभावत्वस्यपरमाणावप्रत्वेप्रसंगात् अप्रयोगेवाभावे
विशेषकरणेचेन्नाप्रसक्तःप्रतियोगिनः प्रागभावादिषुविशेषकरणात् संभवादिति। तस्मान्नित्यस्येवकार्यस्यातीता
नागतवर्तमानश्च व स्यापेक्षयावक्तव्याः। घटोतीतोवर्तमानोभविष्यन्निति प्रत्ययानांतुल्यरूपलोपात्तानत्वेक
स्याभावविषयत्वंअन्ययोरभावविषयत्वमितिनेष्टवातीतानागतत्वेऽवस्थाध्वंसप्रागभावव्यवहारजनयतः तदानि
रिक्ताभावद्वयेप्रमाणाभावादितिदिक्। अधिकंतुपानंजलेदृष्टव्यं। एवमन्योन्याभावान्योन्याभावावपिअधिकरण
स्वरूपावेवनचेवंप्रतियोगिसत्ताकालेप्यधिकरणस्वरूपानपायात् अत्यंताभावप्रत्ययप्रसंगइतिवाच्यंवैरूप्य
प्रतियोगिभेदेतदसंताभावानंगीकारात्प्रतियोगिसंबंधस्यातीतानागतावस्थयोरवश्यमधिकात्यंताभावत्व
संभवाच्चेतस्मान्नास्तित्वंघटेः भावोतिरिक्तः किंतुघटोध्वस्तोघटेनायंघटेत्यादिप्रत्ययनिर्यामकतया किंचि
द्वस्त्वाकीर्त्यांतरूपमेवकल्पतेलाघवात् अभावस्यादृष्टस्यकल्पनेगौरवाधितंतत्तेरत असत्कार्यवादेसि
द्धेरित्याहुर्नासदुत्पादोनभूंगवत्। नरशृंगतुल्यस्यासतउत्पादोविनसंभवतीत्यर्थः अत्रहेतुमाहाऽपादान नियमा
त्। नहिघटऽत्पत्तेतेनतुच्छेरूपेऽतिरिक्तेवैकार्योपादानकारणेप्रतिनियमोस्तिसनसंभवतिऽत्येत्तः प्राक्कारणेकार्यं

सत्तायांहिनकोपिविरोधोस्तियेनतंविरुंधेवासंतंजनयेत्तेनतस्मिंतिविरोधांगीकारेऽभावत्वापत्तेर्गतमसत्तयासए
वंचविरोध्यस्माभिः कार्यस्यानागतावस्थेलुप्यतइत्याएतेनयद्देशिकाः प्रागभावएवकार्योत्पत्तिनियामकंकल्पंते
तिततएवास्तांअभावकल्पनापेक्षयाभावकल्पनेलाघवात् भावानांरूपत्वादस्मानपेक्षत्वाच्चेदंचअभावेषुसंभावि
कालेभावत्वापत्तिः प्रतियोगिरूपविशेषअप्रतियोग्यसत्ताकालेनास्तिश्रुतोभावानामविशिष्टायानकार्योत्पत्ति
विनाप्रकल्पयुक्तइतिऽपादाननियमप्रमाणमाहाऽसदेवसर्वदाप्रसंगात्। सुगमंऽपादाननियमेयमवस्त्र
सर्वदासर्वंसंभवेदित्याशयः। ततश्चनामदुत्पादइत्याहाशक्तस्यशक्यकरणात्। कार्यशक्तिमत्वमेवऽपादान
कारणत्वेअत्यंतस्यदुर्वचत्वात्तलाघवाच्चसाशक्तिः कार्यस्यानागतावस्थेवेत्यतः शक्तस्यशक्यकार्यकरणात्
नासतऽत्पादइत्यर्थः। ततश्चाकरणाभावाच्चाऽत्यंतेः प्रत्ययिकार्यस्यकारणभेदः श्रुयेतेतस्माच्चसत्कार्यसिद्धा
नासदुत्पादइत्यर्थः कार्यस्यासत्वेहिसदसतोरभेदानुपपत्तिरितिऽत्येत्तः प्राक्कार्याणांकारणभेदेचश्रुतिः तच्चेदं
तर्हिव्याकृतमासीत्तदेवसोम्येदमग्रआसीत्तेतएवेदमग्रआसतआयएवेदमग्रआसुःइत्यादयःशकतेाऽभावे
भावयोगश्चतत्वेवैकार्यस्यनित्यत्वेसतिभावरूपेकार्येभावयोगऽत्यंतियोगोनसंभवतिश्रुतेः सत्वएवोत्प
त्तिव्यवहारयोग्यतेतिचेदित्यर्थः परिहरतिनाभिव्यक्तिनिमित्तोवैधर्म्यव्यवहारौ। कार्योत्पत्तेर्व्यवहारयोग्यतौकारणेभिव्यक्तिनिमि

नकौ अभिव्यक्तितउत्पत्तिव्यवहारोऽभिव्यक्त्यभावाच्चोत्पत्तिव्यवहाराभावोनत्वसतः सत्तयेत्यर्थः अभिव्यक्तिअभाव
स्तानकिंतुवर्त्तमानावस्थाकारणव्यापारोविकार्यस्यवर्त्तमानलक्षणपरिणामंजनयतिसतअकार्यस्यकारण
व्यापारादभिव्यक्तिमात्रंलोकेदृष्टंयथाशिलाप्रध्वस्यप्रतिमायालौकिकव्यापारेणाभिव्यक्तिमात्रंतिलस्य
तैलस्यचनिष्पीडनेनधान्यस्यतंडुलस्यचावघातेनेतिनाडुत्तंवाशिष्टेसुषुप्तावस्थायाचक्षुरादिव्यापारेणाभि
व्यक्तिमात्रंतत्तत्पेयंजगदावलीतिप्रकृतिकारेलत्यर्थः ननुभवत्सत्तेःप्राक्सतःयथाकथंचिद
त्पत्तिःनाशस्तत्तादिभावस्यकथंस्यादित्याकांक्षायामाहनाशःकारणलयःलीङ्श्लेषणइत्यनुशासना
त्तलयःसूक्ष्मतयाकारणेष्वविभागःसएवतीतावस्थोनाशइत्युच्यतइत्यर्थः अनागतावस्थस्तुलयःप्रागभावइ
त्युच्यतइतिशेषः तीनकार्यंकृत्वेत्युत्तरत्राभिव्यक्तिनीतिप्रत्यभिज्ञायाएवस्यापातेऽनेनिराकृतत्वात्परेषामिवा
स्माकमप्यनागतावस्थायाःप्रागभावात्मिकायाअभिव्यक्तेरनुत्पत्तेरितिनत्वतीतमप्यसीत्यत्रकिंप्रमाणंन
स्यनागतसत्तायामिवश्रुत्यादयोतीतसत्तायामविस्पष्टमुपलभ्यतइतिमैवंयोगिप्रत्यक्षत्वान्यथानुप
नागतातीतयोरभावेवर्त्तमानादिसिद्धेःप्रत्यक्षसामान्येविषयस्यहेतुत्वात्अन्यथावर्त्तमानस्यापिप्रत्यक्षत्वा
सिध्यापत्तेःतस्मान्नियामोत्सर्गिकप्रमाणेनासतिकार्योधर्मेयोगिप्रत्यक्षेतीतमप्यस्तीतिसिद्धंतीयोगिनांप्रती

तानागतंप्रत्यक्षेवश्रुतिस्मृतेतिनानादिर्वप्रमाणंयोगवार्त्तिकेप्रपंचितमितिदिक्तदेवमभिव्यक्तिलयाभ्यांकार्यस्यनु
त्पत्तिनाशावुक्तौनत्वभिव्यक्तिरविपर्यस्तावस्तीवाप्रत्यक्षीवाप्रापिकारणव्यापारस्यागपिकार्यस्याभिव्यक्तत्वात्व
कार्यजनकत्वापत्तेःकारणव्यापारश्चविफलःप्रंत्येचाभिव्यक्तावेवसत्कार्यसिद्धांतसिद्धेःप्रत्यक्षस्यएवाभि
व्यक्तेरभिव्यक्तंगीकारादितिप्रत्युच्यतेकारणव्यापारस्यात्वत्सर्वकार्याणांसदसत्त्वाभ्युपगमेनोभयविकल्पा
नवकाशात्घटवत्तदभिव्यक्तिरपिवर्त्तमानावस्थयाप्रागसत्त्वेनतदसत्त्वनिवृत्त्यर्थंकारणव्यापारापेक्षत्वेनता
दनागतावस्थयाचत्वत्कार्यसिद्धांतस्यापीतिनान्यत्वेकारणसदसत्त्वयोर्विरोधइतिचेत्यत्रकारभेदस्यौक्तत्वात्
नन्वेवमपिप्रागभावानंगीकारेणप्रागसत्त्वमेवकार्यस्यदुर्वचमितिमैवं अवस्थानामेवपरस्परंपरस्पराभावरूपत्वा
दितिनन्वेवंसतिकार्यसिद्धांतस्यार्थःप्रभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तिरेष्टव्यातस्याचानवस्थेत्याशंक्याहाकारणव्यापारश्चेत्
एवबीजांकुरवत्तत्कारणव्यापारःपरंपरारूपोऽनादिरेवाभिव्यक्तेरनुभावनंकर्त्तव्यंबीजांकुरवत्सामानाधिकरण्येन चास्याःप्रवा
हत्वादित्यर्थः बीजांकुराभ्यांचात्रायमेवविशेषोयबीजांकुरस्थलेऽभिव्यक्तेरपरापरव्यापारावस्थाःप्रभिव्यक्तौचैव
कालीनपरंपरयेतिप्रामाणिकत्वंतुतुल्यमेवेतिसर्वंकार्यंनित्यत्वमवस्थाभिर्विनाक्षणिकत्वंचेतिपा
तंजलभाष्यवदद्वित्र्यादिसदृशवीर्यमनवस्थाप्रामाणिकत्वेनस्वीकृतेतिप्रत्यवबीजांकुरदृष्टांतोलोकदृष्ट्या

लिंगात्य कार्यस्य कारणात्तिरेकतः सिद्धिः क्वचिदंशे जस्यापि सक्षात्तत्र वानादिसेनभवति यथास्थौल्यादिनात्मा
दिभोधर्मेणपटादीनां। क्वचिच्च गुणसामान्यादेरभेदतोगुणसामान्यात्मकत्वेनलिंगेनानुमानेनभवति। यथा
ध्रुवसादिगुणात्मकत्वेरूपेणकारणवैधर्म्येणमहदादीनांयथाचमहापृथिवीत्वादिसामान्यात्मकतारू
पेणतन्मात्रवैधर्म्येणपृथिव्यादीनां क्वचित्प्रादिशब्दगृहीतेनकमाघात्मकतावैधर्म्येणयथास्थिरावयवेभ्यो
नितिरिक्तस्यचेष्टेलावयविनः। तथाप्रधानमव्यादिसङ्घेषमनेकमाश्रितंलिंगंसावयवंपरतंव्यक्तंविपरीतमव्य
क्तमिति। शूद्रेरूपत्वेसर्गभेदेऽपिनूत्वंश्रुतःप्रकृतेरनेकव्यक्तिकत्वेऽपिनैकत्वक्षतिः। महतेवसमाहस्यप्रधानंसमवस्थितं।
। प्रनंतस्यनतस्यातःसंख्यानंवाविद्यतेऽतिविस्तरभयान्नप्रसंख्येयलक्षणाच्चप्रधानस्यव्यक्तिवहुत्वंसङ्गिरंति।
प्रधानाख्यानांजगत्कारणगुणानांशून्योन्यविवेकायतेषामवांतरभविवेधर्म्यसिद्धांतयतिविविधंजगत्कारणत्वो
पपत्तेयेचनहिरूपात्कारणाद्विचित्रकार्याणिसंभवंतीति। प्रीत्यप्रीतिविषादाद्यैर्गुणानामन्योन्यंवैधर्म्यंगुणानां
सत्वादिद्रव्याणामन्योन्यंसुखदुःखमोहाद्यैर्वैधर्म्यंकार्येषुतद्दर्शनादित्यर्थः। सुखादिकंचघटादेरपिरूपादिदं
वधर्म्मतः करणेपाटनात्वादन्यकार्याणामिवंनः प्रत्यक्षादिपञ्चप्राह्याः पंचशिखाद्याश्चरूक्ता। यथासत्वेनाप्रसाद
लाघवाभिषंगप्रीतिविषादसंतोषादिरूपानंतभेदंसमासतः सुखात्मकं। एवंरजोपिशंकादिनानाभेदंसमासतोदुःखात्मं

एवंतमोपिनिद्रादिनानाभेदंसमासतोमोहात्मकमिति। प्रत्रप्रीत्यादीनांगुणधर्मत्ववचनादागामिसूत्रेचलघुत्वादेर्व
ष्त्यमाणत्वात्सत्वादीनांद्रव्यत्वेसिद्धेसुखाद्यात्मकतानुगुणानांमनसःसंकल्पात्मकतावद्भेदधर्म्मभेदादेवोपपत्तेर्न
नुवैशेषिकोक्तःसुखादयएवसत्वादिगुणइति। सत्वादित्रयमपिव्यक्तिभेदादनंतंप्रत्यप्यहिविभुमात्रत्वेगुण
विभेदवैचित्र्यात्कार्यवैचित्र्यमितिसिद्धांतेनोपपद्यतेविभेदःप्रवांतरभेदानंभवात्गुणानांसत्वादीनामेवैक
व्यक्तिमात्रत्वेवृद्धिहासादिवैनोपपद्येतातथापरिणामित्वेचतत्समरूपस्यप्रधानस्यपरिणामोपपत्तेश्च
स्मृतिसिद्धमेकंसंख्यब्रह्मादिवैनोपपद्यतेश्रुतेश्चसत्वादिगुणानांत्रित्वसंख्योपपादनायविवेकायचैव
तेषांसाधर्म्यवैधर्म्यप्रतिपादयति॥ लघ्वादिधर्मैः साधर्म्यं वैधर्म्यंत्रिगुणस्य। प्रयमर्थः। लघ्वादिभिर्भावैश्च
नोनिर्देशः लघुत्वादिधर्मेणसत्वंसाधर्म्यंसत्वव्यक्तीनांसाधर्म्यंचरजस्तमोभ्यांतथाचपृथिवीव्यक्तीनांपृथिवीत्वेनैव
सुखत्वव्यक्तीनामेकजातीयत्वेकतासंजातीयोपष्टंभादिनावृद्धिह्रासादिकंचपुरुषस्यार्थः। एवंवैचलत्वा
दिधर्मेणसत्वंरजोव्यक्तीनांसाधर्म्यंसत्वतमोभ्यांचवैधर्म्यंशोषंवर्तयितव्यंवैगुरुत्वादिधर्मेणसत्वंतमो
व्यक्तीनांसाधर्म्यंसत्वरजोभ्यांवैधर्म्यंशोषंवर्तयितव्यमितिवैधर्म्यिस्वप्नेयोक्तंतथाप्रत्रपुनर्वैधर्म्यिकथनंतेषांत
यांतः। प्रत्रवैधर्म्यंवेतिपाठःप्रागादिकएवेति। प्रत्रसत्वेसत्वादीनांकारणद्रव्यांशेप्रत्येकमनेकव्यक्तिकत्वंसिद्धंप्रत्यया

लघुत्वासाधर्म्यत्वानुपपत्तेः समानानांधर्मस्यैवसाधर्म्यत्वात्। नचकार्यसत्तादीनामनेकत्वात्लघुत्वादिकेसा
धर्म्येस्यादितिवाच्यं। त्रिगुणात्मकत्वेनघटादीनामपिकार्यसत्वादिरूपतयालघुत्वादीनांसत्वादिसाधर्म्यत्वा
नुपपत्तेः। तस्मात्कारणगुणानामेवात्रसाधर्म्यादिकमुच्यतेऽग्निसत्वादीनांलघुत्वेचोर्द्धज्वलनकारित्वासत्वेलघुत्वक
शक्तिमिष्टमुपलभ्यतेचलंरजः। गुरुचरणकृत्येवत्वमः प्रदीपवद्व्याख्यातोवृत्तिरिति। पुरुषार्थहेतुत्वेनसमानत्व
तत्वेवैधर्म्यत्वकारणस्यपरिच्छिन्नासंख्यव्यक्तिकत्वेवैशेषिकमतादत्रकोविशेषइतिचेत्तत्कारणद्रव्यस्पर्शा
स्पर्शादिरहितत्वमेवाशब्दस्पर्शविहीनंतुरूपादिसंयुतंत्रिगुणंतज्जगद्धीनित्यनादिप्रभवाव्ययमितिविष्णु
पुराणादिभ्यः। एतच्चपात्रेजलेस्नाग्निःप्रपंचितं। ननुमहदादीनांस्वरूपतःसिद्धावपिनेदंप्रत्यक्षेणास्मदादी
नांतत्कार्यत्वेनास्तिप्रमाणंयेनतद्धेतुमत्वंसाधर्म्यंस्यात्तत्राहा उभयान्यत्वात्कार्यत्वंमहदादेर्घटादिवत्। महद
दादिपंचभूतांतेविवादास्पदंतावत्पुरुषोभोग्यत्वात्। नानाविधकृतिर्भोक्तान्यथानुपपत्त्याविनाशित्वादन्तः
प्रकृतिपुरुषेभिन्नेतद्भिन्नत्वात्तत्कार्यंघटादिवदित्यर्थः। ननुविकारंशक्तिकारणादिनैवभोक्तापुरुषश्चेत्विनाशित्व
मविनाशित्वंवासंख्यमित्याशंक्यायंकार्यत्वेहेत्वंतरमाहापरिणामात्। परिच्छिन्नत्वादैशिकभावप्रतियोगित्वेन
कजातिमत्वादित्यर्थः। तेनगुणैर्व्यक्तीनामपिक्रियतेनोपरिच्छिन्नत्वेनतत्रव्यभिचारः क्रियासमन्वयात्तउ

पवासादिनाक्षीणंहिवृक्षादितत्वमन्त्रादिभिः समन्वयेनसमनुगमेनपुनरुपचीयतेप्रतंसमन्वयात्कार्यत्वमुच्यी
यतइत्यर्थः। नित्यस्यहिनिरवयवतयाप्रवयवानुप्रवेशरूपंसमन्वयेनघटतइति। समन्वयेचश्रुतिःप्रमाणं
मनःप्रकृत्यएवैतेभोग्यभोक्तृशानांकलानांएकाकलातिरिक्तेशाभर्त्साज्ञेनोपसमाहिताप्राज्ञात्मीदितिक्षी
रमरूजेवजातंतत्परिणामःप्रकृत्यादितिकिंचाशक्तितश्चेति। कारणतश्चेत्यर्थः पुरुषस्ययत्कारणं
तत्कार्यंचक्षुरादिचदितिभावः। पुरुषस्याक्षादिवयर्थंकर्तृप्रकृतेर्नास्तीतिप्रकृतिर्नकारणमिति। श्रुतोमह
त्तत्वस्यकारणतयाकार्यत्वेसिद्धेतुतरामन्येषामपिकार्यत्वमितिशब्दश्चात्रहेतुवर्गसिद्ध्यर्थः। यदिचम
हदादिमध्येकिंचिदकार्यंस्वीक्रियतेतदापितदेवप्रकृतिःपुरुषोवेतिसिद्धांतः समीहितेप्रकृतिपुरुषोप्रसाध्यपरि
णामित्वापरिणामित्वाभ्यांविवेक्तव्यावित्यवैधर्म्यात्यथादित्याहातत्रचाने प्रकृतिःपुरुषोवा। तत्रचाने कार्यत्वहानेय
दिपरिणामीतदाप्रकृतिः यदिवापरिणामीभोक्तातदापुरुषभिन्नत्वेनतद्धर्मत्वंपशुगादिवत्प्रमाणभावात्प्रकार्यहिकार
णतयावाभोक्तृतयावासिद्ध्यतिनान्यथेत्यर्थः। तदेवंमहदादिषुकार्यत्वेप्रसाध्यसांप्रतंतैः प्रकृत्यनुमानेऽनुविशेषमाहाका
र्यात्कारणानुमानंतत्साहित्यात्कथंमहत्तत्वादेर्हिगात्रस्यमान्यतोदृष्टंकारणानुमानंयदुक्तंतत्तटस्थनिरूपयेतत्साहि
त्यात्कार्यसाहित्येनैवकर्त्तव्यं। सदेवसोम्येदमग्रआसीत्तत्तमएवेदमग्रआसेत्यादिश्रुत्यनुसारात्। तथाचमहदादिकंसो

पहितत्रिगुणात्मकवस्तूपादानकंकार्यत्वात्शिलाभध्यस्थप्रतिमावत्तैलादिवच्चेतीत्यर्थः।अत्रानुकूलतर्कः पागेव
दर्शितः तस्याःप्रकृतेः कापीदृग्धर्मोविवेकार्थमाह।प्रत्यक्षंत्रिगुणंलिंगात्।अप्रियत्वात्त्रिगुणान्महत्त्वादपि
मूलकारणमव्यक्तं सूक्ष्ममहत्तत्वंतुतदपेक्षयाव्यक्तमित्यर्थः।ननुपारम्पर्येसूक्ष्मंचेत्तर्हितस्यापलापएवोचितइत्याकांक्षा
यांपूर्वार्द्धंस्मारयति॥तत्कार्यतास्तास्तिस्रोनीपलापः।सुगमंप्रकृत्यनुमानगताविशेषाविस्तरतोविचारिताः इतःपरमध्या
यस्यप्राप्तिपर्यंतंपुरुषानुमानगताविशेषाविचार्यंतत्रैकचनादौविशेषमाह।सामान्येनविवादाभावात्।धर्मवन्न
साधनं।यत्रवस्तुनिसामान्यतोविवादोनास्तिनतत्रस्वरूपतःसाधनमपेक्षते।धर्मस्थेवेत्यर्थः।अयंभावः।यथा
प्रकृतेःसामान्येनापिसाधनमपेक्षितंधर्मिण्यपिविवादात्नैवंपुरुषस्यसाधनमपेक्षितंचेत्तदापलापेजगदोध
प्रसंगतोभोक्तृत्वंहंपदार्थेसामान्यतोवादिनामप्यविवादात्धर्मइवधर्मीहिसामान्यतोवादिभिरपिस्वीक्रियतेतत्पूर्वशिलारो
हणादिषुधर्मत्वाभ्युपगमात्।अतःपुरुषविवेकनित्यत्वादिसाधनमात्रमनुमानकार्यमितिसंहतपरार्थत्वात्पुरुष
स्यात्युक्तरूपेणापिविवेकानुमानमेवाभिप्रेतंनतुतत्रपुरुषस्यसर्वथैवाप्रत्यक्षत्वमभिप्रेतमितितत्रचादौविवेकप्रति
रामसूत्रंशरीरादिव्यतिरिक्तःपुमान्।शरीरादिप्रकृत्यंतर्यच्चानुविशतितत्वात्मकंवस्तुततोतिरिक्तःपुमान्भोक्तृत्वेपर्यंतः।
भोक्तृत्वंचदृष्टत्वमितिअत्रहेतूनाहसरत्नैःसंहतपरार्थत्वात्।यतःसर्वंसंहतंप्रकृत्यादिकंपरार्थंभवतिशय्यादिवत्। राम
४१

अतोसंहतःसंहतेदेहादिभ्यःपरःपुरुषःसिध्यतीत्यर्थः।अयंचहेतुः।संहतपरार्थत्वात्पुरुषस्येत्यत्रव्याख्यातः।उक्तस्यापिहेतोः
पुनरुपन्यासोहेतुवर्गसंकलनार्थः।किंचात्रिगुणादिविपर्ययात्।सुखदुःखमोहात्मकत्वादिवैपरीत्यादित्यर्थः।शरीरादौ
नोहियःसुखाद्यात्मकोधर्मःसमुखादिभोक्तरिनसंभवतिस्वयंस्वसुखादिग्रहणेकर्मकर्तृविरोधात्।धर्मिपुरस्कारेणोवसु
खाद्यनुभवादितिननुबुद्धिवृत्तिप्रतिबिंबितंस्वसुखादिकंपुरुषेणगृह्यतांस्ववदितिचेत्तनएवंसतिबुद्धेरेवसुखादिकल्पनौ
चित्यात्।पुरुषगतसुखादेर्बुद्धौप्रतिबिंबकल्पनेगौरवादहंसुखीदुःखीत्यादिप्रत्ययानुपपत्तेः।नपुरुषेसुखादिसाधर्म्यं
तत्स्वामित्वेनाप्युपपत्तेः।बुद्धेःसुखादिमत्त्वेनाप्युपपत्तेश्च।लौकिकस्यात्वहंबुद्धेरवश्यंबुद्धिरविषयःमिथ्याज्ञानवा
सनादिरूपदोषानुवृत्तेस्तत्प्रतिबंधकल्पनायांचगौरवादितिश्चादिशब्देनचात्रिगुणमविवेकिविषयइतिकारिकां
शविवेकित्वादयोग्रात्वात्तत्सारूप्यादयःशरीरादिधर्मग्रात्वाःकिंच।अधिष्ठानाच्चेति।भोक्तुरधिष्ठातृत्वाच्चाधिवृथे
भ्यःप्रकृत्यंतेभ्योतिरिक्ततेत्यर्थः।अधिष्ठानंहिभोक्तुःसंयोगःसचप्रकृत्यादीनांभोगहेतुपरिणामेषुकारणंभोक्तुरधि
ष्ठानात्भोगायतन्निर्माणप्रवृत्तिरुक्तमाणेसूत्रात्संयोगश्चभोक्तृसत्वेवभवतीतिभावः।इतिशब्दोहेतुसमाप्तौ।उक्तानु
मानेऽनुकूलतर्कंप्रदर्शयतिसूत्राभ्यां।भोक्तृभावात्।यदहिशरीरादिस्वरूपएवभोक्तास्यात्तदाभोक्तृत्वमेवव्याहन्येतकर्मक
र्तृविरोधात्त्वयासाक्षात्स्वभोक्तृत्वानुपपत्तेरित्यर्थः।अनुपपत्तिश्चपूर्वमेवव्याख्याता।अत्रसूत्रेपुरुषस्यभोगःस्वीकृतइतिस्मे

तेऽप्यप्रपञ्चाणामिनश्वरपुरुषसंभोगश्चिरंवसानोभोगइत्यत्रोक्तात्। किंचाकैवल्यार्थंप्रवृत्तेश्चाशरीरादिकमेवचेद्भोक्तृत्वात्तत
४२ दाभोक्तुःकैवल्यार्थंदुःखात्यंतोच्छेदार्थंकस्यापिप्रवृत्तिर्नस्यात्तथाचशरीरादीनांविनाशित्वात्प्रकृतेश्चधर्मिग्राहकमानेनदुःख
स्याभाव्यसिध्याकैवल्यासंभवात्। नहिस्वभावस्यात्यंतोच्छेदोघटतइत्यर्थः। अत्रकैवल्यार्थंप्रकृतेरितिसूत्रपाठःप्रामादिकोवा
दुपेक्षणीयः। संहतपरार्थत्वात्त्रिगुणादित्यादिविपर्ययादधिष्ठानात्पुरुषोऽस्तिभोक्तृभावात्कैवल्यार्थंप्रवृत्तेश्चेतिपाठात्। प्रकृतेश्चेतिचतुर्विंशतितत्वातिरिक्ततयापुरुषःसाधितइदानींपुरुषगतोविवेकोविवेकस्फुटीकरणाया
नुभीयतेऽजडप्रकाशयोगात्प्रकाशः। वैशेषिकाश्चाहुः। प्राक्प्रकाशरूपस्यजडस्यात्मनोमनःसंयोगात्तत्रानाद्यःप्रकाशोजा
यतइतितन्नेत्यंलोकेजडस्यप्रकाशस्यलोष्टादेःप्रकाशोत्पत्तिदर्शनेनतदयोगादतः सर्वोदितप्रकाशस्वरूपएवपुरुषइत्य
र्थः। तथाचस्थितिः। यथाप्रकाशतमसोःसंवेधोनोपपद्यतेऽतएवैकेनसंवेद्यंप्रंचपरमात्मनेरितिमथादीपःप्रकाशा
त्माकृत्स्नोवायदिमहान्ज्ञानात्मानंतथाविंध्यात्पुरुषंसर्वज्ञंतुत्रितिचप्रकाशत्वंचतेजःसत्वचैतन्येष्वनुगतमवंडेपाधिः
प्रनुगतत्वकारणादितिनानुप्रकाशस्वरूपत्वेविनेजोवदभिधर्मभावोक्तिर्नवातत्राहानिर्गुणत्वात्तच्चिद्भोसुगमोपु
रुषस्यप्रकाशरूपेत्वसिद्धेतत्संवेधश्चेत्यन्यत्रहतेऽपपत्तेःप्रकाशात्मकधर्मकल्पनाऽौरसमित्यविवोध्यंतेजस
श्चप्रकाशात्मस्वरूपविशेषाग्रहेविस्पर्शपुरस्कारेणग्रहात्प्रकाशतेजसोभेदःसिध्यतिश्रात्मनस्तुज्ञानात्मप्रकाशाग्र

हकालेग्रहणंनास्तीत्यतोलाघवाद्धर्मधर्मिभावश्चान्यप्रकाशरूपमेवात्मद्वयंकल्पतेतत्यचैनगुणत्वंसंयोगादिमत्वा
दनाश्रितत्वाच्चेतितथाचस्मर्यते। ज्ञानमेवात्मनोधर्मोनगुणोवाकथंचन। ज्ञानस्वरूपएवात्मानित्यः सर्वगतःशिवइतिननु
निर्गुणत्वएवकायुक्तिरितिचेदुच्यतेपुरुषस्यैकाधात्मत्वावृत्तिज्ञानसंभवंतिजन्यधात्वप्रत्यक्षात्। जन्यगुणंगीकारेपरिणा
मित्वापत्तिः। तथाचोभयोरेवप्रकृतिपुरुषयोःपरिणामहेतुत्वकल्पनेगौरवं। प्रांध्यपरिणामेनकदाचिदपिज्ञानस्यापत्या
नेच्छादिगोचरसंशयापत्तिश्च। तथाजडप्रकाशयोगस्योक्त्वादविननित्यस्यात्मनित्यज्ञानसंभवइतिचेच्छादिक्रमव्य
तिरेकाभ्यांमनस्येवलाघवात्तत्संयोगस्यात्मनश्चोभयोक्तहेतुत्वेगौरवात्गुणशब्दस्यविशेषगुण
वाचित्वात्तत्रैवाप्रतिप्रात्मानिर्गुणः। प्रविचयेतार्किकाप्रात्मनःकर्तृत्वमिछंतितेषांमोक्षानुपपत्तिः। अहंकर्तृत्वं
तिबुद्धेरेवगीतादिष्वदर्शनात्तहेतुतयोक्तत्वात्। तस्याश्चतन्मतेमिथ्याज्ञानत्वाभावेनतत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वासंभवात्प्रतः। प्रु
त्वकर्तृत्वोक्तानुपपत्त्याप्रात्मनोकर्तृत्वमस्माभिरिष्यतेऽप्रकर्तृत्वाच्चाहुरुषवाधभावः। ततश्चमनसःकल्पितहेतुत्वेकल्प
नीयेलाघवादंतर्दृश्यगुणत्वाद्बुद्धेरेवतत्कल्प्यतेऽतःप्रात्मानिर्गुणइतियद्योक्तंयच्चपरमसूक्ष्मंप्रात्मनःस्वरूपं
दाक्षिष्ठिकरामलकवत्स्वोक्तंविविच्यप्रतिपादितंतायथाऽप्रसंभवतिसर्वत्रचिद्भस्याकाशरूपिणी। प्रकाशेयादृशैरू
पंप्रकाशस्यामलंभवेत्तादृग्जगत्वमहंत्वेतिदृश्येसतामुपागतोऽहंकारःस्फटेबलीभवत्तादृगविमलात्मनइतिनचहंज्ञानमात्मेत्य

मध्यमीभावानुभावात्पुरुषस्यचिद्धर्मकत्वंसंसृतिर्गौरवस्यप्रामाणिकत्वेनादोषत्वादितितत्राह। श्रुत्यासिद्धस्यनापलापस्तत्पुरस्कृत्यवाधात्।भवेदेवंयदिवेदेबलात्तर्केणस्मार्तेनिर्गुणत्वाद्धिद्धर्मत्वादिकंप्रसाध्यतेकिंतुश्रुत्याव्रतःश्रुत्यासिद्धस्यनिर्गुणत्वादेर्नापलापःसंभवतितस्यैवपक्षस्यगुणादिप्रत्यक्षस्यश्रुत्यैववाधात्।अहंगौरइत्यादिप्रत्यक्षवदित्यर्थः।अन्यथाहिगौरोहमितिप्रत्यक्षबलेनैकान्तिरेकात्मसाधिकाऽपियुक्तयोबाधिताःस्युरितिजिज्ञासायांनास्तिकैःनिर्गुणत्वेचश्रुतयःसाक्षीचेतेकेवलोनिर्गुणश्चेत्यादयः।चिन्मात्रत्वेतुश्रुतयोवक्तीचैतन्यंचिन्मात्रंसच्चिदेकरसोध्रुवमात्मेत्यादयःसर्वज्ञत्वादिश्रुतयस्तुराहोःशिरइतिवल्लौकिकविकल्पानुवादमात्राविधिनिषेधश्रुतिप्रत्येनिषेधश्रुतेरेवबलवत्त्वात्।अप्रमेयोऽनुपलब्धेरित्यादिनेतिनेतिनान्योऽतोस्तीतिश्रुतेः।किंचाज्ञानमहंजानामीतिप्रत्ययेप्रमात्वकल्पनायामेकोऽहंत्रयोदशवाप्यविद्यादोषस्यानुवर्तमानतयाभ्रमत्वस्यैवोत्सर्गिकत्वात्।अपितोभ्रमशतांतेःपातित्वेनाप्रामाण्यंकायास्तूक्तिमात्रेतत्प्रत्यक्षतश्चनेलाघवतर्कोपनतृहीतमनुमानमपिसमर्थमितिनन्वात्मनोनित्यज्ञानस्वरूपत्वेकूटस्थंलाघवमितिचेदुच्यतेनैयायिकादिभिरंतःकरणंव्यवसायोतत्प्रत्यक्षंज्ञात्मेतित्रयाणांपदार्थानांकल्प्यतेऽस्माभिस्तुप्रंतःकरणंव्यवसायस्थानीयावृत्तिरूपंज्ञानंतानुव्यवसायस्थानीयंज्ञप्तिरित्येकंज्ञानरूपंज्ञात्मेतित्रयएवपदार्थाःकल्प्यतइतिन।ननुयदिप्रकाशस्वरूपएवात्मातर्हिसुषुप्तावात्मनोऽप्रकाशत्वंस्यान्नोपपद्यतेसदाप्रकाशनात्मायदितितत्राह॥ २५ ॥

सुषुप्त्याद्यसाक्षित्वंसुषुप्त्याद्यवस्थात्रयस्यबुद्धिनिष्ठस्यसाक्षित्वमेवपुंसोत्पर्थः।तदुक्तं।जाग्रत्स्वप्नःसुषुप्तंचगुणतोबुद्धिवृत्तयः।ताःसाक्षिलक्षणेजीवेःसाक्षित्वेनव्यवस्थितइति।तासांबुद्धीनांसाक्षित्वेनतद्विलक्षणोजाग्रदाद्यवस्थारहितोनित्योतइत्यर्थः।तत्रजाग्रन्नामावस्थाइंद्रियद्वारावृद्धेर्विषयाकारंपरिणामंस्वप्नावस्थायांसंस्कारमात्रजन्यस्तादृशपरिणामः।सुषुप्त्यवस्थाचबुद्धिविध्वंप्रर्हसमग्रलयमेदेनतत्रापिलयेविषयाकारावृत्तिर्नभवतिकिंतुस्वगतसुखदुःखमोहाकारैवबुद्धिवृत्तिर्भवतिप्रत्यभाऽप्यितस्यसुखमहमस्वाप्समित्यादिरूपेणसुषुप्तिकालीनसुखादिस्मरणानुपपत्तेः।तदुक्तंत्यासस्त्रेणमुग्धेर्द्धसंपत्तिःपरिशेषादितिसमग्रलयेतुबुद्धेर्वृत्तिसामान्याभावोस्मरणाद्यविरुद्धभवतिप्रत्यभासमाधिसुषुप्तिमोक्षेषुब्रह्मरूपतेत्यागामिसूत्रानुपपत्तेरितिसाचसमग्रसुषुप्तिर्द्वित्यभावरूपेतिपुरुषस्तत्साक्षीनभवतिपुरुषस्यवृत्तिमात्रसाक्षित्वात्प्रत्यभासंस्कारादरपिबुद्धिधर्मस्यसाक्षिभास्यतावतेःसुषुप्त्यादिसाक्षित्वंतुतादृशबुद्धिवृत्तीनांप्रकाशनमितिनः वक्ष्यामः।अतोज्ञानापर्यंपुरुषनपरिणामावेक्षेतिग्राह्यत्वस्वीकारएवपुरुषस्यतिव्यर्थंतत्साक्षिपुरुषकल्पनास्वगोचरवृत्तिलेनैवसव्यवहारफलेतुतायाःसामान्यतःसुखत्वादितिमैवंनियमेनवृत्तिगोचरवृत्तिकल्पनेऽनवस्थापत्तिःगौरवंचस्यात्किंचाहंसुखीत्यादिवृत्तिषुसुखत्वादीनांविशेषणतयानिर्विकल्पकेतज्ज्ञानभावेऽपितत्रचानंतनिर्विक

वृत्त्यपेक्षयालाघवेननित्यमेकमेवात्मस्वरूपंज्ञानंकल्पतेनन्वहंसुखीत्यादिविशिष्टज्ञानार्थंवृद्धिवृत्तेरवताद्दशाका
रूपंपुरुषेवृत्तिसारूप्यमात्रस्वीकारेणवृत्त्याकारतिरिक्ताकारानभ्युपगमात्स्वतंत्राकारेणपरिणामापत्तेरितिचेन्न
पौरुषेयपुरुषस्यसुषुप्त्यादिसाक्षिमात्रत्वेनपुरुषेवरस्याप्युपपत्तौसत्यिप्रमेकोनेकोवेतिसंशयानुदयात्तत्राशंयंपरंवपक्षःला
घवतर्कसहकारेणबलवतीभ्योभेदश्रुतिभ्यएवैकएवात्मासिध्यतिजाग्रदाद्यवस्थारूपाणांवैधर्म्यात्तंवृद्धि
धर्मत्वात्तत्प्रत्येकस्यात्मनःसर्ववृद्धिसाक्षित्वंतत्रापिचयस्यावृद्धेर्यावृत्तिःसैववृद्धिस्तद्वृत्तिविशिष्टतयासाक्षिणं
गृह्णातिघटजानामीत्यादिरूपैःप्रतीतेकस्यावृद्धेरयंघटइतिवृत्तौसत्यांश्रन्यवृद्धिवृत्तिद्वारानानुभवोघटमहंजाना
मीतीतितत्रसिद्धांतमाह।जन्मादिव्यवस्थातःपुरुषबहुत्वंपुण्यवान्स्वर्गंजायतेपापीनरकेश्रोत्रियोज्ञानी
मुच्यतेइत्यादेःश्रुतिस्मृतिव्यवस्थाविभागस्यान्यथानुपपत्त्यापुरुषाबहवइत्यर्थः जन्ममरणेचात्रनोत्पत्तिविना
शौपुरुषनिष्ठौभावांतरंतुश्रूयतेदेहेंद्रियादिसंघातविशेषेणसंयोगस्तद्वियोगश्रभोगतदभावनियाम
कौविति।जन्मादिव्यवस्थायांचश्रुतिः।प्रजापतेःकीलोहितःशुक्लःकृष्णोबहूःप्रजाःसृजमानांसरूपाःश्रजोह्येको
जुषमाणोनुशेतेजहात्येनांमुक्तभोगामजोन्यःयेतद्विदुरमृतास्तेभवंत्यथेतरेदुःखमेवापियंतिइत्यादिरिति।ननुपु
रुषैकोपिउपाधिरूपावृद्धिभेदेनजन्मादिव्यवस्थाभवेत्तत्राह।उपाधिभेदेप्येकस्यनानायोगश्राकाशस्येवघटा

उपाधिभेदेप्येकस्यैवपुरुषस्यनोपाधियोगोस्त्येवयथाएकस्यैवाकाशस्यघटकुंभादिनानायोगोन्नोवृद्धेभेदभेदेनएक
स्यात्मनएववविधजन्ममरणापत्तिःकायव्यूहादिवैतिनसंभवतित्यवस्थाएकःपुरुषोजायतेनापरइत्यादि
रित्यर्थःनह्यवृद्धेभेदभेदेनकश्चित्संयोगतद्भाववतिएकस्मिन्नेवदृष्टेव्यवस्थाघटतेएकोदृष्टःकश्चित्संयोगीश्रन्यश्रने
तिकिंचाएकोपाधितोमुक्तस्यापात्मप्रदेशस्योपाध्यंतरैःपुनर्बंधापत्त्याबंधमोक्षाव्यवस्थातदवस्थैवयथैकघटमुक्त
स्याकाशप्रदेशस्यश्रन्यघटयोगात्तदाकाशव्यवस्थातथिदितिनचबंधमोक्षव्यवस्थाश्रुतिपरलौकिकभ्रमानुवा
दमात्रमितिवाच्यंमोक्षस्यालौकिकत्वान्निष्प्रमाणकपुरुषार्थप्रतिपादनेनश्रुतेःप्रतारकत्वापत्तेश्रानन्वैतन्यैकेपित
त्तूपाधिविशिष्टस्यातिरिक्तस्याभ्युपगम्यव्यवस्थोपपादनीयातत्राहाउपाधिर्विघटतेनतद्वानाउपाधिरेवना
नानतुतद्वानुपाधिविशिष्टोविनानाभ्युपेयःविशिष्टस्यातिरिक्तत्वेनानात्मतापाएवशब्दांतरेणाभ्युपगमापत्ते
रित्यर्थःबंधमोक्षौविशिष्टत्वेविशेषणवियोगेनविशिष्टनाशान्मोक्षोपपत्तिरित्यादीन्यपिदूषणानिनानुवि
शिष्टस्यजीवस्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यांतिष्ठाध्यायेस्वयमेवाहंकारविशिष्टस्यैवजीवत्वंवक्ष्यतीतिचेन्नातत्रप्राणधा
रकत्वरूपजीवत्वस्यैवविशिष्टाध्यस्तत्ववचनात्ननुबंधमोक्षास्यव्यवस्थायाविशिष्टाश्रितत्वंवक्ष्यतेमोक्षकोलवि
शिष्टासत्त्वादितियदपिकेचिन्नवीनावेदांतिवुवाश्राहुःएकस्यैवात्मनःकार्यकारणोपाधिषुप्रतिबिंबानिजीवेश्वरः प्रति

र्विंबानां चान्योन्यभेदाजन्माद्यखिलव्यवस्थोपपत्तिरिति। तदप्यसङ्गतं भेदविकल्पासहत्वात्। बिंबप्रतिबिंबयोर्भेदे प्रतिबिं
बस्याचेतनत्वाद्भोक्तृत्वबंधमोक्षाद्यनुपपत्तिः। जीवब्रह्मादिभेदरूपतत्सिद्धांतक्षतिश्च। जीवेश्वरभिन्नस्यात्मनोऽप्रामा
णिकत्वं चाभेदेऽप्यंशांशिकल्पाभेदाभ्युपगमेनैतत्सिद्धांतानतिभेदाभेदविरोधश्चास्मन्मततत्त्वभेदोविभागलक्षणोभय
श्चान्योन्याभावरूपविरोधादिति। प्रवच्छेदप्रतिबिंबादिदृष्टांतगर्भाणि लक्षणानि स्थाप्यानि स्मः। स्यादेतत्। बिंबप्रतिबिंबादिभेदं
परिकल्प्य श्रुत्या बंधमोक्षव्यवस्थाकल्पितैत्येवास्माभिरुच्यते। नतु परमार्थतोबिंबप्रतिबिंबभावस्तयोर्भेदो बंधमोक्षा
दिकं चेष्यतइत्यभिप्रायेणाह। एवंसतीति बंधमोक्षादिश्रुतिगणस्य भेदश्रुतिगणस्य चोभयोर्वीक्षापेक्षयाकेवलाभेदश्रुतिगणस्यै
वाविभागपरतयैवसंकोचोलाघवाच्छ्रुतः। श्रुतिस्मृतींतरैरविभागस्यसिद्धत्वाच्चेति। प्राप्तमेवावधिकृतंदूषणमुपसंहर
ति। एवमेकत्वेनपरिवर्त्तमानस्यनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्यात्मनोजन्ममरणादिरूपविरु
द्धधर्मप्रसंगोनदुर्वारइत्यर्थः। यद्वाएकत्वेइतिच्छेदः। एकत्वेऽभ्युपगम्यमानेपरितः सर्वतोवर्त्तमानस्यसर्वोपाधिष्वनुगतस्यवि
रुद्धधर्माध्यासोनेतिनकिंतुसर्वोपाधिविरुद्धधर्मसंकरोपरिहार्यइत्यर्थः। ननुपुरुषोनित्यमुक्तः। तत्रकथंजन्ममरणबंध
मोक्षादिधर्मसांकर्यमापद्यतेभवद्भिरपिसर्वेषांधर्माणामुपाधिनिष्ठत्वाभ्युपगमादितिचेत्। नाऽत्रधर्माणांसंयोग
वियोगभोगाभोगरूपतयापुरुषेस्वीकारात्। यएषांरूपधर्माणामेवपुरुषेप्रतिषेधस्योक्तत्वादिति। यथास्फटिकेषुनीलिम्नी

लिमादिधर्माणामारोपितानामविद्यावस्थासिद्धानांपुरुषेष्वपिबुद्धिधर्माणांसुखदुःखादीनांशशशृंगादिधर्माणांब्राह्मणक्ष
त्रियत्वादीनामारोपितानामविद्यावस्थासिद्धानांश्रुतिषु। यथाचिच्छुद्धाणे। यथैकस्मिन्घटकोशेरजोधूमादिभिर्वृते। नचसर्वे
प्रयुज्यंतएवंजीवाः सुखादिभिरितिसाविद्यावस्थाएकात्म्येसतिजन्मादिव्यवस्थावदेवनोपपद्यतइत्याह। प्रत्यधर्मंचे
तिनारोपकत्वसिद्धिरेकत्वात्। प्रत्यधर्मंचेतिधर्माणांसुखादीनामारोपात्पुरुषेव्यवस्थानसिद्धिरिति। प्रारोपाधिष्ठानपुरुष
स्यैकत्वादित्यर्थः। प्राकाशस्यतैकत्वेविघटावच्छिन्नाकाशानांघटभेदेनभिन्नतयोपाधिकधर्मव्यवस्थाघटतेप्रात्मनस्तजी
वत्वादिकंतुनोपाध्यवच्छिन्नस्यऽकाधिविवेगेघटाकाशानाशवत्तत्राशेन नजीवोम्रियतइत्यादिश्रुतिविरोधप्रसंगात्किं
तुकेवलचैतन्यस्येतिस्थितेवोक्तंऽइमांबंधमोक्षादिव्यवस्थानुपपत्तिंलक्ष्मप्रबुधैवाधुनिकावेदांतिबुवःऽपाधिभेदेनबंध
मोक्षव्यवस्थामैकात्म्येप्याहुः तेप्येतेननिरस्ताः। येपितेदेकदेशिनःऽद्रमामेवानुपपत्तिपश्यंतः ऽपाधिगतचित्प्रतिबिंबाना
मेववंधादीन्याहुः तेत्वतीवभ्रांताः ऽकाऽइत्यादिविकल्पासहत्वादितोबाह्यप्रेतः करणस्यतदुज्वलितत्वादित्यत्रो
क्तदोषाच्चबिंबवैर्ज्ञातसत्वेकापिसर्वात्मनामसंतैकंनोक्तमस्तिपुत्रत्वादभेदव्यपदेशाच्चान्यः। प्रधिकंतुभेदनिर्देशात्
। प्रंशोनानाव्यपदेशादित्यादिसूत्रैर्भेदऽक्तः। प्रतप्राचुनिकानां प्रवच्छेदप्रतिबिंबादिवादाश्चपरिहृताएवास्वशास्त्रानु
क्तसंदिग्धार्थेषुसमानतन्त्रसिद्धांतस्यैवमिश्रांतत्वाच्चेत्यादिकंवृत्तमीमांसाभाष्येप्रतिपादितमस्माभिः। नन्वेवंपुरुषनानात्वेसति

एक एवहि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत् निरवयः सर्वगतोऽयमात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः एकः स
मिष्यते शास्त्रमायया नत्वभावतः इत्याद्याः श्रुतिस्मृतयः आत्मैकत्वप्रतिपादिकाः नोपपद्यत इतिचेन्नाह नानैवेत्यादिश्रुतिवि
रोधो जातिपरत्वात् आत्मैक्यश्रुतीनां विरोधस्तु नास्ति तासां जातिपरत्वाज्जातिः सामान्यमेकरूपत्वं तच्चैवाद्वैतश्रुती
नां तात्पर्यात् नत्वंपदत्वेप्रयोजनाभावादिभ्यइत्यर्थः जातिशब्दस्यैवैकरूपतार्थकत्वं उत्तरसूत्रेभ्यतेयथाश्रुत
जातिशब्दस्यादरे आत्माइदमेकएवाग्रआसीत् तदेवसोम्येदमग्रआसीत् एकमेवाद्वितीयं इत्याद्यद्वैतश्रुत्युप
पादकतयैव स्वंपदार्थबोधेय। जातिपरत्वाद्विजातीयद्वैतनिषेधपरत्वादित्यर्थः। तत्राद्यआत्मैक्यश्रुतिस्मृतिषुएकादिशब्दाश्चैक्यरूपतामात्रपराः भेदादिशब्दाश्चैवैधर्म्यलक्षणभेदपराः एकएवात्मामंतव्यो जाग्र
त्स्वप्नसुषुप्तिस्थानत्रयव्यतीतस्यपुनर्जन्मनविद्यतेइतिश्रुत्यादिवाक्येषुएकरूपार्थत्वावश्यकत्वात् अन्यथाश्रवस्था
त्रयेष्वात्मनएकताप्रत्यक्षानेन स्थानत्रयव्यतीतशब्दोक्तायाश्रवस्थात्रयाभिमाननिवृत्तेरसंभवात् तथैकरूपतामतिपादने नैवनिरवयोपाधिविवेकेनसर्वात्मनोस्वरूपतोघनसंभवाच्च नत्वन्यथानिर्धर्मकमात्मस्वरूपंविशिष्यवक्तव्यं
विशब्देनसाक्षात्श्रुतिपादयितुंशक्यतेशब्दानांसामान्यमात्रगोचरत्वात् आत्मत्वंतुपर्यवसितेष्वात्मनएकरूपत्वेनश्रुतिपादित
तदुपपत्त्यर्थं शिष्यःस्वयमेवतावत्तावद्विवेचयतित्यादिनाद्वितीयशब्दागोचरेस्वरूपेपर्यवस्यतीतिनतत्रनिरोधाभिमाननिवृ

त्त्याकृतकृत्यत्वेतिचेत्यदिपुनरद्वैतवाक्यस्वंपदतात्पर्यात्स्युः तर्हितेभ्योनाभिमाननिवृत्तिःसंभवतिआकाशेवितिधश
ब्दवदंपदेभ्यात्मनिसुखदुःखवत्तदभावादीनामवधिभेदैरुपपत्तेःएकस्यैववाक्यस्यस्वंपदत्वात्वैधर्म्यभेदपरत्वेचवाक्यभेदोस्व
ऽतापरत्वकल्पनायांफलाभावश्चप्रत्यैधर्म्यज्ञानादेवसर्वाभिमाननिवृत्तेःप्रतीद्वैतवाक्यानिनास्वंऽतापरान्यायानुग्र
हीएवबलवतीभिर्भेदग्राहकश्रुतिस्मृतिभिर्विरोधात्तुकिंतुप्रत्यैधर्म्यलक्षणभेदपराण्येवसाम्यबोधकश्रुतिस्मृतिभिर्
कवाक्यात्वात्तत्सामान्यानुवृत्तिब्रह्मसत्यत्वेतिनित्यसामान्येश्रुतयःयथोदकंशुद्धेशुद्धमासिक्तंतादृगेवभवतिएवंमुनेर्वि
जानतआत्माभवतिगौतमनिरंजनःपरमंसाम्यमुपैतीत्याद्याःस्मृतयश्चज्योतिरात्मनिनान्यत्रसर्वभूतेषुतत्समाःस्वयंब
शक्यतेऽनुभवितुंसमाहितचेतस्कायावानात्मनिवेदात्मातावानात्मापरात्मनिइयएवंवेत्तत्तंवेदजनस्योविनमुच्यतीत्याद्याः ऽन्यश्रुतौमोक्षदशायांप्रविभेदघटितसाम्यवचनात्स्वरूपभेदोप्यात्मनामस्तीतिसिद्धांश्चत्वैधर्म्यभेदपरत्वं
नास्मन्मतेविरुध्यतेअहंब्रह्मास्मीत्यादिवाक्यानांमंतव्यंननुतत्त्वमसिश्वेतकेतोइत्यादिवाक्यानामपितत्रसांख्यम
तेप्रत्यक्कालीनस्यपरिणामनएवतत्पदार्थेतत्वंपदार्थेतत्वमसिश्वेतकेतोइत्यादियश्रुतस्यतादृशवाक्यार्थत्वात्तम
दितुसर्गेपुत्रेषुनारायणस्यएवतत्पदार्थःतत्त्वमसीत्यादिवाक्यानामप्यवैधर्म्यार्थकृतेवास्तुनेनु
प्रयोजनाभावान्नभेदपरंश्रुतीनांसंभवतीतिचेन्नमोक्षेपपादनस्यैवप्रयोजनत्वात्सृष्टिसंहारयोःप्रवाहरूपे

एनुद्वेषात्तस्यैवेत्यादिश्रुतेः। अथैवमात्मभेदस्य लोकसिद्धतयानतत्परत्वंश्रुतीनांघटतइतिमैवं लाघवंतर्केण कांशव
दात्मन्येकत्वानुमानातः प्रसक्तस्यश्रुत्यानिषेधनात्तत्परत्वेतन्नयोर्भेदस्यचाप्रत्यक्षत्वात्देहादिष्वेवानुभवात्। यएतस्मि
न्नुदरमंतरं कुरुतेथतस्यभयंभवतीत्यादिभेदनिर्देशस्तुबंधमोक्षविभागान्यतरलक्षणभेदपरइतिनान्यैरेवमुक्तानांप्रति
विंबावच्छेदश्रुतीनांकागतिरितिचेदुच्यतेऽग्नेर्यतेजोभयादित्यमंडलवत्। अग्नेर्यात्मभयमप्रविष्टादित्यमंडलमेकरूपमवि
भक्तमेकपिंडीकृत्यतत्स्थकिरणवत्सांशभूतैरंशत्वेनरूपैरंशत्वोपाधिषुप्रांतरत्वविभागएवप्रतिबिंबावादिदृष्टौतैःप्र
तिपाद्यतेविभागस्यलक्षणन्यूनस्यवाचारंभणमात्रत्वंवोधयितुंनपुनरंशत्वंवायुर्यथैकोभुवनंप्रविष्टोरूपंरूपंप्रति
रूपोबभूवेत्यादिसांशदृष्टांतश्रुतीनांन्यायानुग्रहेणबलवत्त्वादितितत्पाचास्मर्यते। यस्यसर्वात्मत्वेपिरूढ्यातेनैक
पिंडतेतिव्रह्ममीमांसायांतुनित्याभियुक्तैःपरमेश्वरचेतनेश्वरेषांलयरूपविभागेनाप्यैक्यंतुक्वेश्वरविभागो
वचनादितिसूत्रेणेतिश्वेत्। अधिकंव्रह्ममीमांसाभाष्येप्रोक्तमस्माभिरितिदिक्। सूत्रस्यद्वितीयव्याख्यायांतुयंभावः प्रलय
कालेपुरुषविजातीयसर्वभेदाभावात्तत्प्रयुक्तक्रियाकारित्वाभावात्पुरुषाणांकूटस्थत्वेनाप्यविक्रियैवापुंसिद्धेतिश्रुतेः सर्ग का
लस्त्वप्रलयेपितत्वमतत्तत्पदात्मनांविजातीयद्वैतराहित्यंतत्तद्वैतराहित्यंतथासर्गकालेपिकूटत्वस्यरूपान्मात्किंचि
त्सत्वंनान्यत्रेतिविजातीयद्वैतराहित्यात्सर्गकालीनाद्वैतश्रुतयोप्युपपन्नाइतिनन्वात्मन एकत्ववेदकरूपत्वमपिनाना

रूपताप्रत्यक्षेणविरुद्धंतत्कथमनुमानेनजातिपरत्वादितितत्राहाविदितबंधकारणस्यदृष्टांतरूपाविदितंस्वस्यबंधका
रणंप्रविवेकोयत्रतस्यदृष्टेर्वपुरुषस्यतद्रूपभेदस्यार्थः। अतोभ्रांतदृष्टानरूपभेदसिद्धिरितिनचुतथाप्य
नुपलंभादेकरूपत्वाभावःस्यादितितत्राहानांधादृष्टांतरूपभेदसिद्धिरितिनचुतथाप्यनुपलंभादेकरूपत्वा
भावःस्यादितितत्राहानंधादृष्टांतवच्छ्रुताप्रनुपलंभः। अनुपलंभएवासिद्धःअन्यैरदर्शनेपिस्वानिभिरेतद्रूप
त्वदर्शनादितिचेत्। अद्वैतश्रुत्यनुपपत्तिंसमाधायाद्वैतवाधकांतरमाह। वामदेवादिमुक्तानांद्वैतोवामदेवादि
मुक्तोक्तितथापिदृष्टांतीवंधस्वभावस्यानुभवसिद्धः। अतोनात्मैवाद्वैतमितिचेत्। सचाविजातिस्मरणान्नैवंधस्त
त्रैवजन्मन्यपवर्गमापेत्यादिवाक्यशतविरोधश्रुतिशेषःनचैवंधर्मोक्षावुपाधेरेवसंगतइतिस्मृति
सिद्धंतविरोधात्दुःखंमाभुंजीयेतिकामनादर्शनेनपुरुषमोक्षस्यैवमोक्षत्वंपरमपुरुषार्थत्वाच्चोपाधे
र्दुःखहानस्यचतादर्थ्येनपरंपरयैवपुरुषार्थत्वान्नुत्वादिवृद्धिति। मदप्यधुनिकैर्मायावादिभिरुच्यतेऽद्वैतश्रुति
विरोधात्बंधमोक्षसृष्टिसंहारादिश्रुतयोवाध्यतेइतितदप्यसत्मोक्षाख्यफलस्यापिश्रवणकालएवाभावनिश्चयेश्रवणो
त्तरमुननादिविधेरनुष्ठानलक्षणप्रामाण्यप्रसंगात्। प्रपंचांतर्गतस्यैवैतस्यापिद्वैतश्रुत्यावाधेवैतांतावगतेपिद्वैते
पुनःसंशयापत्तेश्चास्वापवाक्यस्यजाग्रतिवाधेतत्रावयोर्व्यपुनःसंशयवत्किंचिन्मिथ्याबुद्धिर्नास्तिकृतेत्यनुशासनानुप

मधिकृत्यादिषु स्वप्रवन्निष्पादकृत्वेनावसीयते तत्रैकस्यापि चक्षुरादेः करणस्य
वामदेवादेरपरमपौरुषेयज्ञानादावचनादभावमुपेत्य तत्राह प्रत्यक्षादावचनादभावमुपेत्य
लिप्रत्यक्षादावुत्पन्नजातेः तस्यापि तर्हि भावव्यङ्ग्यलोप्यत्वं प्रसक्तमेवस्मात्तस्मत्साधनेतर
पाद्यादित्यर्थः। तत्र प्रयोगमप्याह इदानीमिव सर्वत्र नात्यंतोच्छेदः। सर्वस्मिन्काले वंध
र्तमानकालवदित्यनुमानं संभवेदित्यर्थः। पुरुषाणामेकरूपत्वेएकत्वप्रतिपादकश्रुत्यर्थो वा
मोक्षकाले किंवा सर्वदेवेत्या कांक्षायामाह। व्यावृत्तौ भयरूपः। सचपुरुषो व्यावृत्तौभय रूपो
भेदो यस्मात्तथेत्यर्थः। श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः सदैकरूपतासिद्धेरितिशेषः। तर्हि बहुरूपइ
या। दममालोगुलेष्वस्यमम इतिवध्यतेरितिजगदात्ममहासर्गेसर्गात्त्वन्तरं व्रजन्। रूपंत्यजतिनो
शंतत्रत्यशंतत्वंहितमितिचानुसाक्षित्वस्यानित्यत्वात्पुरुषाणांकथंसदैकरूपत्वंतत्राह। साक्षात्संवेधा
त्साक्षित्वं। पुरुषस्ययत्साक्षित्वमुक्तंतत्साक्षात्संवेधमात्रात्ननुपरिणामतरत्यर्थः। साक्षात्संवेधेन बुद्धि
मात्रसाक्षित्वंगम्यते साक्षाद्द्रष्टरिसंज्ञयेतिसाक्षिशब्दमुत्पादनात्साक्षाद्द्रष्टत्वंचाव्यवधानेन दृष्टेपु
रुषेचसाक्षात्संवेधः स्वबुद्धिवृत्तेरेवभवतिश्रोतुर्बुद्धेरेवसाक्षीपुरुषोन्येषांतुदृष्टमात्रमितिशास्त्रीयोविभागः।

ज्ञाननियामकश्चार्थाकारतास्थानीयःप्रतिविंबविरूपएवसंबंधोनतुसंयोगमात्रमतिप्रसंगादित्यसकृत्प्रतिपादितंविस्पष्टादेः
सर्वसाक्षित्वंत्विंद्रियादित्यवधानाभावमात्रेणौणोग्रहणसंबंधात्साक्षित्वमितितृतीयेतुग्रहणमत्रबुद्धिःकरणत्व
सामान्यात्तत्स्थयोक्तास्मृतिविंबरूपात्संबंधादित्यर्थः। उभयरूपत्वाभावसिध्यर्थंपुरुषस्यापरोविशेषोवाहसत्ताभो
नित्यमुक्तत्वंसदैवपुरुषस्यदुःखाद्यत्यंतदुःखादेर्बुद्धिपरिणामत्वादित्यर्थः। उक्तार्थस्तुदुःखभोगनिवृत्तिः
प्रतिविंबरूपदुःखनिवृत्तिर्वेत्युक्तमेवाश्रौपाधिकान्यंचेतिश्रौपाधिकाच्यमकर्तृत्वंतेनचान्येपिनिष्कामत्वादयउप
पन्नाः। कामःसंकल्पोविचिकित्साश्रद्धाश्रद्धृतिरधृतिर्ह्रीरित्येतत्सर्वंमनएवेतिश्रुतेःइतिशब्दःपुरुषधर्म
प्रतिपादनसमाप्तौनत्वेवप्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यंवैधर्म्येणविवेकसिद्धेपुरुषस्यकर्तृत्वंबुद्धेरपिचस्वत्वंश्रु
तिस्मृत्योरुच्यमानंकथमुपपद्यतेतत्राह। उपरागात्कर्तृत्वंचित्सान्निध्यात्तत्प्रत्ययोयोगएतन्त्रयोपुरुषस्यकर्तृ
र्तृत्वंतत्बुध्युपरागाद्बुद्धेश्चायाचित्तासाक्षिरूपसान्निध्यादेतदुभयेनवास्तवमित्यर्थः। यथाग्न्ययसोः परस्परंसंयोगविशे
षात्परस्परधर्मिव्यवहारःश्रौपाधिकोयथावाजलसूर्ययोःसंयोगात्परस्परधर्मारोपस्तथैवबुद्धिपुरुषयोरितिभावः। ए
तच्चकारकयात्मंतस्मात्तत्संयोगादचेतनंचेतनावदवलिंगाद्गुणकर्तृत्वंचतथाकर्तेवभवत्युदासीनइतिचित्सान्नि
ध्यादितिहिःपाठेध्वयसमाप्तिसूचनार्थः। हेयहानेतयोर्हेतुरितिव्याख्ययाशास्त्रंमुख्यार्थंप्रख्यापयेत्रप्रपंचितः।

संक्षिप्तसांख्यसूत्राणामर्थस्यानुप्रपंचनात्शास्त्रंयोगवदेवेदंसांख्यप्रवचनाभिधं॥ ॥इतिविज्ञानाचार्यनिर्मितेकापिलसांख्य
प्रवचनस्यभाष्येविषयाध्यायःप्रथमः॥ ॥शास्त्रस्यविषयोनिरूपितःसांप्रतंपुरुषस्यापरिणामितोपपादनायप्रकृतितःसृष्टि
प्रक्रियामतिविस्तारेणद्वितीयाध्यायेवक्ष्यतितत्रैवप्रधानकार्याणांस्वरूपंचविस्तारतोवक्तव्यंतेभ्योपिपुरुषस्यस्फुटंविवेकाय।
अतएवैविकारंप्रकृतिंचैवपुरुषंचसनातनं। योयथावद्विजानातिसविमुच्यतइतिमोक्षधर्मेदृष्टत्वाच्चेवंतेपत
वचनात्तत्त्वाप्रवचेतनायाःप्रकृतेर्निष्प्रयोजनसृष्टेरुक्तस्यापिपंथप्रसंगादित्याशंक्येनजगत्सर्जनेप्रयोजनमाह।तिमु
क्तोक्षार्थंस्वार्थंवाप्रधानस्यकर्तृत्वमितिपरोध्यायीयशेषसूत्रात्प्रतीयतेस्वभावतोदुःखंधादिमुक्तस्यपुरुष
स्यप्रतिविंबरूपदुःखमोक्षार्थंप्रतिविंबसंबंधेनदुःखमोक्षार्थंवाप्रधानस्यजगत्कर्तृत्वंप्रथमवात्सार्थंस्वस्यापरमार्थिकदुःख
मोक्षार्थमित्यर्थः।यद्यपिमोक्षएवैकोजीवस्यदुःखात्यंतोच्छेदःप्रयोजनंतथापिदुरत्ययत्वान्मोक्षएकेनदुःखानुमोक्षार्थंचेत्सृष्टिस्तर्हिसकृ
त्सृष्ट्यैवमोक्षसंभवेपुनःपुनःसृष्टिर्नस्यादितितत्रोच्यतेनैकयासृष्ट्यामोक्षःकिंतुबहुशोजन्ममरणव्या
ध्यादिदुःखेनभ्रांतस्यततश्चप्रकृतिपुरुषयोर्विवेकख्यात्योत्पन्नपरवैराग्यस्यैवमोक्षोत्पत्तिसिद्धिरित्यर्थः।सकृ
त्सृष्ट्यावैराग्यासिद्धेर्हेतुमाह।नश्रुतमात्रात्तत्सिद्धिर्नादिवासनापटुत्वात्।श्रवणमपिबहुजन्मकृतपुण्येनभवतित
त्रापिश्रवणमात्रान्नवैराग्यसिद्धिःकिंतुमोक्षात्कारणंश्रुतिर्नभवतिश्रुतादिर्मिथ्याज्ञानवासनायाबलवत्त्वात्किंतुयो ॥१॥
४९

गनिष्पत्तयोरेवप्रतिबंधबाहुल्यमितियतोबहुजन्मसिद्धवैराग्यंमोक्षश्चकदाचित्कस्यनिदेवसिद्ध्यतीत्यर्थः।सृष्टिप्रवाहेतं
तरमाह।बहुभृत्यवद्वाप्रत्येकंयथागृहस्यानांप्रत्येकंबहवोकर्तव्याभवंतीस्त्रीपुत्रादिभेदेनएवंसत्त्वादिगुणानामपि
प्रत्येकंप्रसंख्यपुरुषाणांचत्रीयाभवंतिश्रुतेःकियत्सुरूपांतरमोचनार्थंसृष्टिप्रवाहोघटतेपुरुषाणामानंत्यादित्यर्थः
तथाचयोगसूत्रंकृतार्थंप्रतिनष्टमप्यनष्टंतदन्यसाधारणत्वादितिनतुप्रकृतेरेवसृष्टंवशयुज्यतेएतस्मात्पात्मन
श्चाकूशःसंभवतइतिश्रुत्यापुरुषस्यापिसृष्टत्वसिद्धेरितितत्राहप्रकृतिर्वास्तवेपुरुषस्याध्याससिद्धिःप्रकृतौसृष्ट
त्वस्यवस्तुत्वेचसिद्धेपुरुषस्यसृष्ट्याध्यासएवश्रुतिषुसिध्यतिउपासनाफलेतुश्रुतेस्तात्पर्यात्।प्रजामेरूपिण्यादि
श्रुत्यंतरेप्रकृतेःसृष्टत्वसिद्धेःपुंसांकूटस्थचिन्मात्रतावोधकश्रुत्यंतरविरोधाच्चेदित्यर्थः।अयंचाध्यासउपचाररूपो
लोकेसिद्धएवास्तितथास्वशक्तिषुभोग्येषुवर्तमानोजयपराजयौरत्नउपचर्यतेशक्तिशक्तिमदभेदात्तथास्वश
क्तौप्रकृतौवर्तमानंसृष्ट्यादिकंशक्तिमत्सुपुरुषेष्वपचर्यतेशक्तिशक्तिमदभेदात्।तदुक्तंकौर्मेशक्तिशक्तिमतो
र्भेदंपश्यंतिपरमार्थतःअभेदंचानुपश्यंतियोगिनस्तत्त्वचेतसइतिभेदंश्रुत्योन्मानंप्रभेदस्यापिभागरू
पंप्रकृत्यादितत्त्वोपासकाःपश्यंतीत्यर्थः।जयोऽपिदृष्टांतप्रघातआदेशोनेतिनेतिइत्यादिश्रुतिःश्रोतव्योवेदंसर्वंब्रह्मैवेदं

अहमेवेदमग्र आसमित्यादिश्रुतिरिति भावः। ननु वेदप्रकृतावपि स्वसृष्टत्वेवास्तवमिति कुतोऽवधर्तव्यं स्वसृष्टेः स्वप्नादितुल्यतायाश्चाविशेषात्। उच्यते। कार्यं तत्साक्षिकं। कार्यीणमर्थक्रियाकारितयावास्तवत्वेन कार्यं तत्वधीर्ग्राह्यं प्रमाणेन प्रकृतेर्वास्तवं स्वसृष्टत्वसिद्धेरित्यर्थः। स्वप्नादितुल्यतायाश्रुतयस्तु श्रुतित्वात्रूपासत्तासमत्वेपुरुषाध्यस्तत्वं श्रौतावबोधाः। अन्यथा सृष्टिप्रतिपादकश्रुतिविरोधात्स्वप्नदार्ष्टान्तिकमपि मनः परिणामित्वेनासत्तासत्ताविरहाच्च। ननु प्रकृतेः स्वतंत्रपक्षे मुक्तपुरुषंप्रत्यपि स्वप्रवर्तनं तत्राह। चेतनोद्देशनियमः कंचित्प्रोक्षवत्। स्त्रीतीसंज्ञानरहितं व्युत्पत्त्याचेतनोऽपि तृः यच्चैवमेवकटंकर्तयश्चेतनोऽपि सन्स्वस्मादेवमुच्यतेतंप्रत्येवदुःखात्मकंनभवति। प्रत्यान्प्रतिनुभवत्येवतथाप्रकृतिरपिचेतनादपिज्ञातकृतार्ष्टादेवमुच्यतेतंप्रत्येवदुःखात्मिकानभवति। प्रत्यानविज्ञान्प्रतिनुदुःखात्मिकाभवत्येवेतिनियमोव्यवस्थेत्यर्थः। ननुस्वभावतोवक्ष्यमाणप्रकृतेः स्वमोक्षोघटतइति। अत्रोच्यतेनुतत्पुरुषंप्रतिप्रवर्त्ततइतिननुपुरुषेसृष्टंप्रध्वस्तमात्रमिति यदुक्तंतेनयुक्तंप्रकृतिसंयोगेनपुरुषस्यापिमहदादिपरिणामौचित्यात्तद्धेतोर्हिसृष्टिर्वाक्यादियोगेनकाष्ठादेर्यूपिवादिसदृशः परिणामइतितत्राहाप्रत्ययोगेपितत्सिद्धिर्नजिज्ञासेनायोगाद्वतात्प्रकृतियोगेपिपुरुषस्यनसृष्टत्वसिद्धिर्नजोपे

तत्रदृष्टांतोदाहृतस्यथाप्रसीदनदृष्टत्वंसाक्षादस्तिकिंतुस्वयंयुक्तागृहारकमध्यस्थमेवेत्यर्थः। उक्तदृष्टांतेतूभयोः परिणामः प्रत्यक्षसिद्धइतिविशेषः। स्पष्टेवैकस्यैवपरिणामेनोपपन्नेतुभयोः परिणामकल्पनेगौरवं प्रत्यक्षाजनुसंयोगात्स्फटिकस्यरागपरिणामापत्तेरितिसृष्टेः फलंमोक्षइतिप्रागुक्तंरजसोनिमित्तकारणमाहारागविरागयोर्योगः सृष्टिः। रागेसृष्टिर्वैराग्येचयोगः स्वरूपेवस्थानंमुक्तिरितियावत्प्रथ वाचित्तवृत्तिनिरोधइत्यर्थः। तथाचान्वयव्यतिरेकाभ्यांरागः स्वकारणमित्याशयः। तथाचश्रुतिरविवेकादि रूपंद्विविधकर्मगन्निमुक्ताहइतिनुकामयमानोऽथाकामयमानोयोकामोनिःकामोनतस्यप्राणाउत्क्रा मंतीतिरागवैराग्येश्रुतिप्रकृतिधर्मौवेदननुपुरुषस्याहतः परंसृष्टिप्रक्रियांवक्तुमारभतेमहदादिक्रमेणपंचभूतानां सृष्टिरितिपूर्वसूत्रादनुवर्ततेतेयंविएतस्मादात्मनआकाशःसंभूतइत्यादिश्रुतावाकाशेचपंचभूतसृष्टिःश्रूयते तथाविमहदादिक्रमेणैवपंचभूतानांसृष्टिरुक्तेत्यर्थः। तेजआदिसृष्टिश्रुतौगगनवायुसृष्टेरपरिणतत्वादुक्तश्रु तावप्यादौमहदादि सृष्टिःपरिणीयेतिभावः। अत्रचप्रमाणंघटमृत्सृष्टिवदंतःकरणातिरिक्तविलसृष्टेंतः करणवृत्तिपूर्वकत्वानुमानंकिंचैतस्माज्जायतेप्राणोमनःसर्वेंद्रियाणिचेतिवाक्येवायुर्ज्योतिरापःपृथिवीविश्व स्यधारिणीतिश्रुतंतरस्यपाठक्रमानुरोधेनसप्राणमसृजतप्राणाच्छ्रद्धांखंवायुमित्यादिश्रुत्यंतरेचपंचभूतसृष्टेः

अहमेवेदमग्र आसं नान्यदात्मनोऽस्तीत्यादिश्रुतिरिति भावः ननु वंशप्रकृतावपि स्वष्टृत्वं वास्तवमिति कुतोऽवधृतं स्वष्टुः स्वप्नादितुल्यतायाश्च प्रतिपन्नत्वादिति तत्राह। कार्यं तत्सिद्धिरिति। कार्यीभूतमर्थक्रियाकारितया वास्तवत्वेन कार्यं तदवधिगम्यं ह कुप्रमाणेन प्रकृतेर्वास्तव स्वष्टृत्वसिद्धेरित्यर्थः। स्वप्नादितुल्यतायाश्रुतयस्तु अनित्यतारूपासत्तासमत्वेपुरुषाध्यस्तत्वं शेवा वोध्याः। अन्यथा सृष्टिप्रतिपादकश्रुतिविरोधात्स्वप्नपदार्थीभावमिवमनः परिणमित्वेनार्थतासत्ताविरहाच्चेति। ननु प्रकृतेः स्वर्थत्व पक्षे मुक्तपुरुषंप्रत्यपि स्वप्नवत्तेति तत्राह। चेतनोद्देशनियमः कंठकमोक्षवत्। निष्प्रतीसंज्ञानरहितव्युत्पत्त्याचेतनोवाप्रेतुः यथैवमेवकंठकंयश्चेतनोऽभिज्ञस्तस्मादेवमुच्यतेतंप्रत्येवदुःखात्मकंनभवति। अन्यान्प्रतितुभवत्येवतथाप्रकृतिरपिचेतनादभिज्ञात कृतार्थादेवमुच्यतेतंप्रत्येवदुःखात्मिकानभवति। अन्यान्नभिज्ञान्प्रतितुदुःखात्मिकाभवत्येवेतिनियमोव्यवस्थेत्यर्थः। ननु स्वभावतोवद्धापिप्रकृतेः स्वमोक्षोघटतइति। अत्रोच्यतेमुक्तपुरुषंप्रतिप्रवर्त्ततइतिननुपुरुषेस्वष्टृत्वंप्रध्यस्तमात्रमि तियदुक्तंतेनयुक्तंप्रकृतिसंयोगेनपुरुषस्यापिमहदादिपरिणामौचित्यात्तद्दृष्टेहिदृष्टिकादियोगेनकाष्ठादेःदृष्टिवा दिसदृशःपरिणामइतितत्राहाप्रत्ययोगेपितत्सिद्धिर्नजिस्नेनायोदाहरणात्प्रकृतियोगेपिपुरुषस्यनस्वष्टृत्वसिद्धिर्जोपे

तत्रदृष्टांतोयदाहवत्सयाअपसीनयन्धत्वंसाक्षादत्तिकिंतुस्वंयुक्तोग्निरारकमध्यस्थमेवेत्यर्थः। डुकृदृष्टांतेतूभयोः परिणामःप्रत्यक्षसिद्धत्वादिष्यतेसंदिग्धस्थलेत्वेकस्यैवपरिणामेनोपपत्तौनभयोः परिणामकल्पनेगौरवं अन्यथाजपाकुसुमसंयोगात्स्फटिकस्यरागपरिणामापत्तेरितिः। सृष्टिःफलंमोक्षइतिप्रागुक्तंरज्ञानीसृष्टेर्मुख्यंनि मित्तकारणमाहारागविरागयोर्योगःसृष्टिः। रागेसृष्टिर्वैराग्येचयोगःस्वरूपेवस्थानंमुक्तिरितियावत्सर्व वाचित्तवृत्तिनिरोधइत्यर्थः। तथाचान्वयव्यतिरेकाभ्यांरागःसत्कारणमित्याशयः। तथाचश्रुतिरविवृत्ता दिरूपंत्रिविधकर्मगतिमुक्ताहाइतिनुकामयमानोयोकामयमानोयोकामोनिःकामोनतस्यप्राणाउत्क्रा मंतीतिरागवैराग्येश्चविप्रकृतिधर्मावेवनतुपुरुषस्यातःपरंसृष्टिप्रक्रियांवक्तुमारभतेमहदादिक्रमेणपंचभूतानां सृष्टिरितिपूर्वसूत्रादनुवर्ततेयदविशेषाण्यात्मनश्रीकाशःसंभूतःखादिश्रुतावादावेवपंचभूतसृष्टिःश्रूयते तथाविमहदादिक्रमेणैवपंचभूतानांसृष्टिरित्यर्थः। तेजआदिसृष्टिश्रुतौगगनादिसृष्टेरुपलक्षणत्वादुक्तश्रु तावप्यादौमहदादि सृष्टिःपरीणीयेतिभावः। अत्रचैवप्रमाणंघटसृष्टिवदंतःकरणातिरिक्तलिंगसृष्टेंतः करणवृत्तिपर्यवसानानुमानंकिंचाएतस्माज्जायतेप्राणोमनःसर्वेंद्रियाणिचेतिवाक्यंज्योतिरापःपृथिवीविश्व स्यधारिणीतिश्रुतंतरस्यापाठक्रमानुरोधेनसप्राणमस्जतप्राणाश्रद्धांवायुमित्यादिश्रुत्यंतरेचपंचभूतसृष्टेः

प्राङ्महदादिसृष्टिरवधार्यतइतिप्राणश्रीतःकरणस्यवृत्तिभेदइतिवक्ष्यति॰अतोस्यांश्रुतौप्राणएवमहत्तत्वमितिात
प्यावेदांतसूत्रमपिमहदादिक्रमेणैवसृष्टिवक्ति॰प्रंतुविज्ञानमनसीक्रमेणतद्विगादितिश्रुतिःकाशयोर्मध्ये
बुद्धिर्मनसीऽत्यर्थेतेक्रमेणेत्यर्थः॰मनस्तिचाहंकारस्यचप्रवेशइतिप्रतृत्तेरेवसृष्टत्वस्यमोक्षार्थं
तस्यानित्यत्वात्तन्महदादीनांतुस्वस्वविकारसृष्टेनसमोक्षार्थश्रुतित्यत्वादितिविशेषमाह॰प्रात्मार्थत्वा
त्सृष्टेर्नैषात्मार्थश्रारंभः॰एषांमहदादीनांसृष्टेस्तस्मात्मार्थकात्पुरुषमोक्षार्थत्वाच्चसृष्यर्थश्रारंभःसृष्टेर्वि
नाशित्वेनमोक्षायोगादित्यर्थः॰परंमोक्षार्थकत्वेचावश्यकेत्वपुरुषमोक्षार्थकत्वेवयुक्तेनप्रकृतिमोक्षा
र्थकत्वंतस्याः पुरुषगुणत्वादितिरवंऽदिक्कालयोःसृष्टेराद्याकाशादिभ्यः॰नित्यौदयोर्दिक्कालौतावाकाश
प्रकृतिभ्यतःप्रकृतेर्गुणत्वेबाधकाभावश्रोतादिक्कालयोर्विभुत्वोपपत्तिः॰प्राकाशवत्सर्वगतश्रनित्यश्चेत्यादिश्रुत्यनुरोधेविभुत्वं
नित्यत्वंचाकाशस्योपपन्नंकालतुरवंऽदिक्कालौतौतुतत्तदुपाधिसंयोगादाकाशादुत्पद्येतेइत्यर्थः॰प्रादिशब्देनोपाधिग्रहणादिति।
यद्यपितत्तदुपाधिविशिष्टाकाशमेवरवंऽदिक्कालौतथापिविशिष्टस्यातिरिक्तात्प्युपगमवादेनवैशेषिकनयेश्रात्रस्यकार्यता
वतत्तत्कार्यत्वमत्रोक्तंइदानींमहदादिक्रमेणोत्पत्तौस्वरूपतोधर्मतश्रक्रमेणदर्शयति॰प्रध्यवसायोबुद्धिर्महत्तत्वस्यपर्यायो
बुद्धिरितिश्रध्यवसायश्रनिश्चयाख्यस्तस्यासाधारणीवृत्तिरित्यर्थः॰प्रभेदनिर्देशस्तुधर्मधर्म्यभेदात्॰प्रस्यात्रबुद्धेर्म

रूपंसेतरसकलकार्यव्यापकत्वात्तमहैश्वर्याच्चमत्तमं॰सविकारस्त्रधानात्तुमहत्तत्वमजायतामहानितिप
तःख्यातिर्लौकिकानांजायतेसदाइतिस्मृतेः॰प्रस्यमहतोभूतस्यनिश्वसितंएतच्चऋग्वेदादित्यादिश्रुतिस्मृति
पुराणेषुगर्भचेतनेपिमहानितिशब्दोबुद्धिमानित्यैवाव्यक्तेपृथिव्यग्निमानितिचेतनेपृथिवीशब्दस्तद्वत्
एवमेवरुद्रादिष्वहंकारादिशब्दोपिद्रष्टव्यः॰प्रकृत्यभिमानिदेवतामारभ्यसर्वेषामेवभूताभिमानपर्यंतानांदेवानां
स्वस्वबुद्धिरूपाश्रुतिनियतोपाधयोमहत्तत्वस्यैवांशइतिमहत्तत्वस्यापतनविधर्मीनाहतत्कार्यंचधर्मादिः॥
धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याण्यपिबुध्युपादानकानिनाहंकारोपादानकानिबुद्धेरेवनिरतिशयसत्वकार्यत्वादित्यर्थः।
नन्वेवंकर्मनरपश्वादिगतानांबुद्धीनामधर्मप्राबल्यमुपपद्यतांतत्राह॰महदुपरागाद्विपरीतांतदेवमहत्तत्वंरज
स्तमोभ्यामुपरागात्तद्विपरीतंक्षुद्रमधर्मज्ञानावैराग्यानैश्वर्यंधर्मकमपिभवतीत्यर्थः॰एतेनसर्वेएवपुरुषार्थ
प्रवाहइतिश्रुतिस्मृतिप्रवादोप्युपपादितः॰सर्वोपाधीनांसाविकैश्वर्यस्यैवसत्तमोभ्यामेवावरणादितिनन्वेवंध
र्मोपचयस्यानर्थबुद्धेरपिनित्यत्वात्कथंकार्यतेतिचेन्नाप्रकृत्यंशरूपेबीजावस्थेमहत्तत्वेसत्वविशेषेतूर्मवासना
यीनामवस्थानात्॰तस्यैवसतोनूकारणवस्थयांकुरवदुत्पत्त्यंगीकारात्तत्पाचकाशवदेवनित्यानित्योभयरूपा
बुद्धिः॰यथाचकारणावस्थाकालेप्रकृतिव्यवहारएवनाकाशव्यवहारः॰प्राकाशलिंगशब्दाभावात्॰एवंकारणावस्थबुद्धाव

पिप्रकृतिव्यवहारेणबुद्धिलिंगाध्यवसायाध्यभावादितिमहत्तत्वंलक्षयित्वा तत्कार्यमहंकारंलक्षयति।अभिमानो
हंकारः। अहंकरोतीत्यहंकारः कुंभकारवदंतः करणद्रव्यंसच्चधर्मधर्म्मभेदादभिमानहेतुत्वात्साधारणवृत्तिताल्लक्षनाय
बुद्ध्यानिश्चितेवार्थेहंकारममकारौजायेतेऽतोबुद्धेः कार्यकारणभावानुसारेणवृत्तिमतोरपि कार्यकारणभाव
उन्नीयतइतिप्राग्वोक्तं। अंतःकरणमेकमेववीजांकुरमहावृक्षादिवदस्यात्रयमात्रभेदात्कार्यकारणभावेभाप
यतइतिप्राग्वोक्तं। अतएवचकायुमात्स्थयोः। मनोमहन्मतिर्ब्रह्मापूर्वबुद्धिःख्यातिरीश्वरइतिमनोबुद्धेरेकपर्या
यत्वमुक्तमितिचक्रमागतमहंकारस्यकार्यमाह। एकादशपंचतन्मात्रंतत्कार्यं। एकादशेंद्रियाणिशब्दादिपंचतन्मात्रंचाहंका
रस्यकार्यमित्यर्थः। मनश्चेंद्रियंचेत्येकादशकं रूपादिकंभोक्तृभोग्यदेहसुखदुःखसाधनमित्यभिमानादेवादिसर्गेचिंद्रियतद्वि
षयोत्पत्तावहंकारइंद्रियादिहेतुःलोकेभोगाभिमानिनेवरणकारभोजोपकरणनिर्माणदर्शनात्तद्वत्। गादभूच्चक्षु
रित्यादिनामोक्षधर्मेहिरण्यगर्भस्यरागादेवसमष्टिचक्षुरादिसृष्टिरुच्यतइतिस्मरणाच्चेतिभावः। अतश्चभूतेंद्रियेषांम
ध्येरागधर्मकंमनएवादावहंकारादुत्पद्यतइतिविशेषःतन्मात्रादीनां। रागकार्यत्वादितिं। अत्रापिविशेषमाह। सात्विकएव
कादशकंप्रवर्ततेवैकृतादहंकारात्। एकादशानांपरस्परंभेदेकादशकंमनः षोडशात्मकंगणमध्येसात्विकंप्रतस्माद्वैकृता
त्सात्विकाहंकारादुत्पद्यतइत्यर्थः। अतश्चाजसाहंकारादिंद्रियाणितामसाहंकाराच्चतन्मात्राणीत्यपिगंतव्यंवैकारि

कादिकस्तैजसश्चेतामसश्चेत्यहंत्रिधा। अहंतत्वमेवैकुर्वीणान्मनोवैकारिकादभूत्वैकारिकश्चेयंदेवाःप्रर्थीभिर्यंजनं
यतः। तैजसादिंद्रियाण्येकादशज्ञानकर्ममयानिचतामसोभूतसूक्ष्मादियंतः खलिंगमात्मनःइत्यादिस्मृतिभ्यएवनिर्णी
यते। अतएवपुराणानुसारेणकारिकायामप्येतदुक्तं। सात्त्विकएकादशकः प्रवर्ततेवैकृताहंकारात्। भूतादे
स्तन्मात्रः सतामससस्तैजसादुभयमितितैजसोराजसः। उभयेज्ञानकर्मेंद्रियेजनयदेवाइत्यनुषज्यतइतिस्मरणाच्च
मिश्रत्वेकरणानांदेवान्वक्षतिं। तत्कर्षंकारिकायांदेवानांसात्त्विकाहंकारकार्यत्वंनोक्तमितिउच्यते। स
मष्टिचक्षुरादिशरीरेणःसंघातेचेतनाएवचक्षुरादिदेवताः श्रूयंते। अतश्चव्यष्टिकरणानांसमष्टिकर
णानिदेवतेत्येवपर्यवस्यंतितथाचव्यष्टिसमष्ट्योरेकतरश्येनात्रशास्त्रेदेवाः करणेभ्योनपृथङ्निर्दिश्यंते। अतः
समष्टींद्रियाण्यपिमनोवैक्षयाण्यः। प्रत्यक्षत्वेनराजसाहंकारकार्यत्वेनैवनिर्दिष्टानिस्मृतिषुचयद्योंद्रिया
वैक्षयाःप्रथितुंसत्त्वेनसात्त्विकाहंकारकार्यतयोक्तानीत्यविरोधइतिगंतव्यं। तदेवमहंकारस्यत्रैविध्यान्महतो
वैतत्कारणस्यत्रैविध्यंमंतव्यं। सात्त्विकोराजसश्चैवतामसश्चत्रिधाहायनइतिस्मरणात्त्रैविध्यंचानयोरुप
लिंगभेदादर्शनेभेदाद्वैसन्यदेवतात्। एकादशेंद्रियाणितादृग्भवंतिकर्मेंद्रियबुद्धींद्रियैरंतरमेकादशाकर्मेंद्रिया
णिवाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानिपंचतानींद्रियाणिचक्षुःश्रोत्रत्वग्रसनघ्राणाख्यानिपंचएतैर्दशभिः सहांतरंमन

एकादशकं एकादशेंद्रियाणि [illegible] इत्यर्थः। इंद्रस्यमंघाते स्वरूपतूरणमिंद्रियं तस्माच्चाहंकारकार्यत्वेसतिकरणत्वमिंद्रि
यस्यमिति। इंद्रियाणां भौतिकत्वमतंनिराकरोति। अहंकारिकत्वश्रुतेर्नभौतिकानि। इंद्रियाणीतिशेषः। अहंकारिकत्वेच
प्रमाणभूताश्रुतिः कालत्रयोपाख्यानमन्वाख्यत्तिलेभ्यश्रावयतीयते। प्रत्यक्षाश्रुतिरहंबहुस्यामित्यादि।
नचत्रयंहिसौम्यमनइत्यादिभौतिकत्वेपिश्रुतिरस्तीतिचेत्। नप्रकाशकत्वसाम्येनांतः करणापादानत्वस्यैवोचित
तयाऽहंकारिकत्वश्रुतेरवश्यत्वात्। भक्तानामपिहिरण्यगर्भसंकल्पजन्यतयान्यस्यमनोजन्यत्वाच्चक्षुरादीनां
भूतसंसृष्टतयैवतिष्ठतांभूतेभ्योऽग्निवत्तिन्मात्रेणतुभौतिकत्वश्रुतिर्भौतिकानीति। नचतुत्पापि। अहंकारिकत्वनिमित्तेन
घटतेऽस्यपुरुषस्याग्निर्वागप्येतिवातंप्राणश्चक्षुरादित्यमित्यादिश्रुतौदेवताग्निंद्रियाणांलयकथनेनदेवतोपा
दानकत्वस्याप्यवगमात्। कारणएवहिकार्यस्यलयइत्यर्थापत्तेः। देवतालयश्रुतिर्नारंभकस्यदेवतासुपालयश्रुतिः स्नानांभ
कस्यनारंभकविषयिणीत्यर्थः। अनारंभकेपिभूतलेजलविदोलीयदर्शनात्। अनारंभकेष्वपिभूतेषुआत्मनोल
यश्रवणाच्च। विज्ञानघनएवैतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्येवानुविनश्यतीत्यादिश्रुताविति भावः। इंद्रियांतर्गतंम
नोनित्यमितिकेचित्तत्परिहरति। तदुत्पत्तिश्रुतेर्विनाशदर्शनाच्च। तेषां सर्वेषामेवेंद्रियाणामुत्पत्तिरस्ति। एतस्मा
ज्जायतेप्राणोमनः सर्वेंद्रियाणिचेत्यादिश्रुतेः। दृष्ट्वाव्यवस्थांचक्षुरादीनामिवमनसोप्यपवर्गादिनाशनिर्णयाच्चेत्यर्थः। ४म
५३

तस्माच्चैकादशकंनानिर्वर्ततेमनःसर्वेंद्रियाणिचेतिमनसोनित्यत्ववचनानिवप्रकृत्यात्मबीजपाठाति। गोलकजातमेवेंद्रि
यमितिनास्तिकमतमपाकरोति। श्रुतींद्रियविंद्रियंभ्रांतानामधिकोज्ञानेंद्रियंसर्वमंतींद्रियेणनुप्रत्यंभ्रांतानामेव
त्वधिष्ठानेगोलकंतापात्मनेंद्रियमित्यर्थः। अधिष्ठानमित्येववापाठः एकमेवेंद्रियंशक्तिभेदाद्विलक्षणकार्यकारी
तिमतमपाकरोति। शक्तिभेदेविभेदसिद्धौनैकत्वं। एकस्यैवेंद्रियस्यशक्तिभेदस्वीकारेंद्रियभेदासिद्धिरशक्तीना
मप्रतींद्रियत्वात्। प्रतीनैकत्वमिंद्रियस्येत्यर्थः। नचैकस्मादहंकारान्नानाविधेंद्रियोत्पत्तिकल्पनायांन्यायविरोधस्तस्मा
द्विनाकल्पनाविरोधःप्रमाणदृष्टस्य। सुगमंत्वेकस्यैवमनसोंऽत्येंद्रियस्यप्रनसोऽन्येदशशक्तिभेदात्मकाउभ
यात्मकंचमनः। ज्ञानकर्मोभयेंद्रियात्मकंमनइत्यर्थः। भयोऽभयात्मकमित्यस्यार्थंस्वयंविवृणोति। गुणपरिणा
मभेदान्नानात्वमवस्यावतांयथैकएवनरः सगवशान्नानात्वंभजतेकामिनीसंगात्कामुकोविरक्तसंगाद्विरक्तो
ऽन्यसंगान्नान्यएवमनोपिचक्षुरादिसंगाच्चक्षुरादयैकीभवनदर्शनाकृतिविशिष्टतयानानाभवतितत्रैतुगुणेत्यादि
गुणानांसत्त्वादीनांपरिणामभेदेषुसामर्थ्यादित्यर्थः। एतच्चान्यत्रमनाःप्रभवंनाप्नोषमित्यादिश्रुतिसिद्धात्वस्
रादीनांमनः प्रभोर्गविनाव्यापृतत्वमवधारयतीति। सानकर्मेंद्रियवर्गोवैषम्यमाह। रूपादिरसमलोत्सर्गोभया॥ अत्र
रसानांमलः पुरीषादिः तत्रचक्षूरसगंधस्पर्शश्रोत्राणिवक्तव्यादातव्यागंतव्यानंदयितव्योत्सर्गव्याश्चोभयोर्नि

कर्मेंद्रियोद्देशविषयादत्यर्थः। प्राणेदमितरं चोपरिस्थस्योपस्थांतरंऽपस्थस्थापुपस्थांतरंविषयइति। यस्येंद्रस्थयेनो
पकारेलोपकारौतानींद्रियाणीत्युच्यंतेतदुभयमाहाऽदृष्ट्वादिरात्मनः करणत्वमिंद्रियाणां। दृष्ट्वादिपंचकंव
क्तव्यादिपंचकंसंकल्पयितृत्वंचात्मनः पुरुषस्यदर्शनादिवृत्तौकरणत्वेनेंद्रियाणप्रेत्यर्थः। ननुऽदृष्टत्रोत्रादिकं क
दाचिदनुभवेपर्यंतस्यात्मनात्मपुरुषस्यादिकारणेविघटतांवक्तृत्वादिकंतुक्रियामात्रेतत्कथंकूटस्थस्यघटतामितिचे
न्नाप्रयस्कांतवत्सान्निध्यमात्रेणदर्शनादिवृत्तिकर्तृत्वेवात्रऽदृष्टत्वादिशक्तेरात्मपाहिमहाराजःस्वयमव्यापिय
मानोविसैन्येनकरेणनयोद्धाभवतिप्राज्ञमात्रेणप्रेरकत्वात्तथाकूटस्थोपिपुरुषः चक्षुराद्यधिष्ठितकरणेईक्षावक्तृ
संकल्पयितावेत्यवमादिर्भवतिसंयोगात्यसांन्निध्यमात्रेणचेतयांप्रेरकत्वात्प्रपस्कांतमणिवदिति। कश्चित्वत्रकारकच
क्रेऽस्योक्तलोकरणत्वंक्रियाहेतुत्वापरत्वंतत्साधकतमत्वंवा। कुठादिवत्यनुशास्त्रेषुपुरुषेदर्शनादिकर्तृत्वंनिषि
ध्यतेतत्तदनुकूलकृतिमत्तेतत्क्रियावत्वंवातत्पाचौत्रेप्रत्ययात्मनिकर्तृत्वमकर्तृत्वंचसंस्थितानिषिद्धतादकतोसौ
कर्तासंनिधिमात्रतइतिप्रतएवकारकत्वऽप्रयोजकत्वाशक्तेरात्मस्वरूपतयाऽदृष्टत्वक्तृत्वादिकंप्रात्मनेनित्यमिति
श्रूयतेनऽदृष्टंदृष्टविपरीतोविघटतेवक्तुंवैतैर्विपरीतोपिविघटतइत्यादिनेतिनचुप्रमाणेषुभोगप्रत्यक्षा
दिवृत्तीनामेवकारणत्वमुक्तंप्रत्यक्षरूपमिंद्रियस्योक्तमितिचेन्नाप्रत्यक्षदर्शनादिरूपमुचक्षुरादिकारकबुद्धिवृत्तिरेव ५५

वेंद्रियाणंकरणत्ववचनात्नऽत्रपुरुषनिष्ठोधारकपालेवृत्तीनांकरणत्वस्योक्तत्वादितिऽद्यानीमंतःकरणत्रयस्या
साधारणवृत्तीराह। त्रयाणांत्वालक्ष्मण्यांऽत्रयाणंमहदहंकारमनसांस्वालक्ष्मण्यंस्वंस्वंलक्षणंप्रेवलक्षणंप्रसा
धारणीवृत्तिर्येषांतेतथोक्तास्तिमध्यमपदलोपीविग्रहः। तस्यभावस्तत्ताचेतित्यर्थः। लोकेचमहतोलक्षणंमध्यवसायादिप्र
कृष्टगुणवत्वंऽहंकृतस्यात्मन्यविद्यमानगुणारोपः मनसऽइदमत्तुरत्वंगीकरणमिति। तस्यावयवेदृष्टिरध्य
वसायोऽयमित्यनेनाऽहंकारस्यसंकल्पविकल्पौमनसइत्यनेनतुसंकल्पेनिर्वाह्योसंकल्पः कर्मानन्तरमितिनुशा
सनात्। विकल्पऽसंशयोयोगेनत्रविशेषोनास्तिविशिष्टायांतस्यबुद्धिवृत्तिलादितिऽत्रयाणांसाधारणीवृत्तिम
प्याहासामान्यकरणवृत्तिःप्राणाद्याश्चपंचप्राणादिरूपाःपंचवायवःपंचचोपप्राणादिरूपाःपंचवायवोयेप्रसिद्धालोकेसामा
न्यासाधारणीकरणस्यातकरणत्रयस्यवृत्तिःपरिणामभेदाइत्यर्थस्तेनतत्कारकयोर्नोस्वालक्षण्येवृत्तिस्त्रयस्यैषा
भवतसासामान्यासासामान्यकरणवृत्तिःप्राणाद्याश्चपंचेतिप्रऽकश्चित्प्राणाद्यावायुविशेषाएवतेचांतः
करणवृत्याजीवनयोनिप्रयत्नरूपाव्यापीर्यंतइतिकृत्वाप्राणाद्याः करणवृत्तिरित्यभेदनिर्देशइत्याहुः। तन्नानया
युक्त्यावेदप्रामाण्योपदेशातइतिवेदांतसंप्रदायेप्राणस्यवायुत्वंवायुप्रमाणत्वयोः स्फुटंप्रतिषेधात्प्रज्ञावितदेकवाक्यतौ
चित्यात्। मनोधर्मस्यकामादेः प्राणस्तोभदर्शनायाः समानाधिकरण्येनैवोचित्याच्चावायुःप्राणयोः रूपगुणोपदेशश्रुत

यस्तु एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी तस्मादेतदुक्तं
गच्छरीरमध्ये प्राणानां प्रणालेविनश्यतां बुद्धेरवस्थिता ज्ञप्तिरात्मा प्राणादिनामकर्तृत्वादिति श्रुतेः कूट
स्थपरिणामेपि वायुतुल्यत्वं चारविशेषात् वायुदेवताधिष्ठितत्वाच्च वायुव्यवहारेण वृत्तिरित्युक्तं विशेषिकाणामि
दानीमस्माकं नायं नियमो यदिन्द्रियवृत्तेः क्रमेणैव भवितव्यमेकदेत्याह। क्रमशः क्रमशश्चेन्द्रियवृत्तिः सुगमं। जाति
क्रमस्यास्माकमदोषत्वात् तस्मान्मध्यस्थसमवधानसत्त्वेनैकेनापीन्द्रियेणैकदैकवृत्युत्पादने बाधकं नास्तीति भावः। इं
द्रियवृत्तीनां विभागश्चक्रारिकया व्याख्यातः। शिष्यादिबुद्धेस्तानामालोचनमत्रभिप्रेतं नेन्द्रियवचनादान
विरहेणेत्यर्थेनाह पञ्चानामिति। लोचनं चक्षुरतीवार्थं प्रकाशतेश्चेति चालोचनज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकं। परं
पुनस्तत्पावस्तुधर्मैर्जात्यादिभिस्तत्पेति। परं उत्तरकालीनं च वस्तुधर्मैर्द्रव्यरूपधर्मैस्तत्पा जात्यादिभि
श्चज्ञानं सविकल्पकं तत्पाश्चालोचनादेव भवतीत्यर्थः। तथाचनिर्विकल्पकज्ञानमेवालोचनमिंद्रियज
न्यं च भवति सविकल्पकं तु मनोमात्रजन्यमितिश्लोकार्थमाह। तन्त्रयोगभाष्येव्यासेविशिष्टज्ञानस्यापीन्द्रियक
त्वस्य व्यवस्थापितत्वात्। इंद्रियेविशिष्टज्ञानेबाधकाभावात्समएवबलसूत्रार्थमप्येवंव्याचष्टालोचेंद्रियमार
भ्य बुद्धिपर्यंतस्य वृत्तिरुत्सर्गतः क्रमेणैव भवतिक्वचित्तु व्याघ्रादिदर्शनकालेभयविशेषादिघुत्रोतेवसर्वकरणे

ष्वेकदैव वृत्तिर्भवतीत्यर्थेइतिनदप्यसतास्मिन्सूत्रेइंद्रियवृत्तीनामेवक्रमिकाक्रमिकत्ववचनात्। बुद्ध्यहंकारवृत्तेः प्रसं
ख्योपस्थितिर्किंवाएकएवेंद्रियवृत्तावेवबाधादिविप्रतिपत्या तन्निर्णयपरत्वमेवसूत्रस्योचितंमनेऽत्र प्रतिषेधाभानतु कोका
कर्दंतान्वेषणपरत्वमिति। विवेकीकृत्यबुद्धिवृत्तीःसप्तारनिदानतात्प्रतिपादनार्थमादौदर्शयति। वृत्तयःपंचतय्यः क्लिष्टा
क्लिष्टाक्लिष्टा अक्लिष्टाश्चभवंतुवृत्तयःपंचतय्यःपंचप्रकाराएवनाधिकाइत्यर्थः। क्लिष्टादुःखदाःसंसारिकवृत्तयः
अक्लिष्टास्त्वतद्विपरीतायोगकालीनवृत्तयः वृत्तीनांपंचप्रकारत्वंप्रातंजलसूत्रेणेत्यं प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रा
स्मृतयइति। तत्रप्रमाणवृत्तिरत्रोच्यतेविपर्ययस्तस्माद्विवेकाग्राह्यएवग्रन्थपारंभेतिरस्त्वतोविकल्पस्तुवि
शेषदर्शनकालेविशेषाः शिरःपुरुषस्यचैतन्येरत्नादिज्ञानेनिद्रायास्तुसुप्तिकालीनाबुद्धिवृत्तिः स्मृतिरनुसंस्कारजन्यंसा
क्षित्येतत्सर्वंपातंजलसूत्रितंयाएतावुद्धिवृत्तयश्चक्राः एतद्दोषाधिक्येवपुरुषस्यान्यरूपतानस्वतः एतन्निवृत्तौवपुरु
षः स्वरूपेवस्थितोभवतीत्यनयाविदशापुरुषस्यस्वरूपंपरिचाययति। तन्निवृत्तावुपशांतोपरागः स्वस्थः। ता
सांवृत्तीनांविगमदशायांशांततत्प्रतिबिंबकः स्वस्थोभवतिदैवल्यइवान्यदापीत्यर्थः। तत्रायोगसूत्रंयथा। योगश्चित्त
वृत्तिनिरोधः। तदाद्रष्टुः स्वरूपेवस्थानं। वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति। इदमेवपुरुषस्यस्वस्थत्वंयदुपाधिवृत्तेः प्रतिबिंबस्य
निवृत्तिरिति। एतादृशावस्थापुरुषस्यवाशिष्टदृष्टांतेनप्रदर्शितायथा। अत्रनाप्तास्तिल्शैलापितिबिंबेहिपादपोस्माद्दूरो

दर्पणतावेवलात्मस्वरूपिलाभ्रहंत्वेजगदित्याकारेणदृश्यतेदृश्यसंभ्रमोस्याद्वादृशीकेवलतास्थितेर्दृष्टिर्वीक्षणमिति।
एतदेवदृष्टांतेनविवृणोतिकुसुमवच्चमणिः चकारोहेतौकुसुमेनेवमणिरित्यर्थः।यथाजपाकुसुमेनस्फटिकमणी
रक्तोस्वस्योभवतितद्विवृतौचरागश्चस्वस्योभवतितद्वदितितदेतदुक्तंकौर्मे।यथासंलक्ष्यतेरक्तःकेवलस्फटिको
जनैःसंजकोपाधानेनतद्वत्पुरुषपुरुषवृत्तिरितिननुकस्यप्रयत्नेनकरणजातेप्रवर्त्तनंपुरुषस्यकूटस्थत्वात्तदीश्वरस्यवश्यति
क्षित्वादितितत्राह।पुरुषार्थैकरणोद्भवोप्यदृष्टोल्लासात्।प्रधानप्रवृत्तिवत्पुरुषार्थैकरणोद्भवः करणानांप्रवृत्तिर
विपुरुषस्यअदृष्टाभिव्यक्तेरेवभवतीत्यर्थः।अदृष्टंचोपाधेरेवपरार्थेस्वतःप्रवृत्तौदृष्टांतमाह।धेनुवत्सायथावव
त्सार्थंचेष्टतेस्वयमेवक्षीरस्ववतिनान्यार्थमपेक्षतितद्वैकल्यात्।निःपुरुषस्यकृतेःस्वयमेवकरणानिप्रवर्त्ततइत्यर्थः।
दृश्यतेरसुषुप्तात्स्वयमेवबुद्धेरत्यानाप्तितोएतदेवकारिकयाप्युक्तं।स्वांस्वांप्रतिपद्यंतेपरस्यताकूतहेतुकोवृत्तिःपुरुषा
र्थएवहेतुर्नकेनचित्कार्यतेकरणमिति। वाह्यांतर्मिलित्वाक्रियंतिकरणानीत्याकांक्षायामाह।करणंत्रयोदशविधम
वांतरभेदात्।श्रुतेः करणत्रयंदश वाह्यकरणानिमिलित्वात्रयोदशतेष्वपिस्वस्वप्रभेदेनानेसंप्रतिपादयिष्यतेविध
मिपुरुषबुद्धिरेवमुख्यंकरणमित्याशयेनोक्तमवांतरभेदादितिएकस्येववुद्ध्यात्मकरणस्यकरणानामनेकत्वा
दितिस्पर्धः।ननुबुद्धेरपिअदृष्टार्थसंपर्ककत्वान्मुख्यंकरणंप्रत्यंतरंवक्तव्यंकरणत्वेगौणंतत्रकोगुणइत्याकांक्षायामाह।इंद्रि

येषुसाधकतमत्वगुणयोगाल्लक्षणावत्।इंद्रियेषुउरुषार्थेसाधकतमत्वरूपःकरणस्यबुद्धेर्गुणःपरंपरयाअस्ति।अतस्त्रयो
दशविधंकरणमुपपद्यतइतिपूर्वसूत्रेणवक्ष्यते।कुठारवदितियथाफलायोगव्यवच्छिन्नतत्प्रहारस्थबिभावांतरत्व
करणत्वेपिप्रकृष्टसाधनत्वगुणयोगात्कुठारस्यापिकरणत्वंतथेत्यर्थः।अंतःकरणस्यैकत्वमपिप्रेत्यअहंकारस्यगौ
णकरणत्वमत्रेतिशेषः।गौणमुख्यभावेव्यवस्थांविशिष्याह।द्वयोःप्रधानमनोलोकवदुभयवर्गेषुद्वयोर्वीक्ष्यभंत
रमध्येमनोबुद्धिरेवप्रधानेमुख्यंसाक्षात्करणमितियावत्उरुषेर्थसमर्पकत्वात्।पंचानांबाह्यस्यवर्गेषुमध्येकश्चिदेवलो
कोगत्रःप्रधानोभवतिअन्येचतदुपसर्जनाभवंतीत्यर्थः।प्रत्रमनःसृष्टौनतस्तोयंतेःकरणवत्ती।
वक्ष्यमाणस्याखिलसंस्काराधारत्वस्यबुद्धिरेवेत्यसंभवात्संभवेवा बुद्धिकल्पनवैयर्थ्यादिति।बुद्धेःप्रधानत्वेहे
तुमाहत्रिभिःश्लोकैःप्रत्यभिचारात्सर्वकरणव्यापकत्वात्फलाव्यभिचाराच्चेत्यर्थः।तथाशेषसंस्काराधारत्वान्नाबु
द्धेरात्मलंसंस्काराधारतानबुद्ध्यादेरहंकारमनसोर्वापूर्वदृष्टश्रुतार्थानांसंधत्तेधिरादिभिःस्मरणानुपपत्तेः
नत्वहंकारमनसोलयेपिस्मरणदर्शनाच्चतोशेषसंस्काराधारत्वमपिबुद्धेरवसेयमितिस्पर्धः
।स्मृत्यनुमानाच्चास्मृत्याचिंतनरूपयावृत्त्याधानानुमानाच्चेत्यर्थः।चिंतावृत्तिर्हिध्यानात्यर्थः।ननुचिंता
वृत्तिःउरुषस्यैवास्तुतत्राहासंभवन्नेवतः।ततःपुरुषस्यस्मृतिर्नसंभवतिकूटस्थत्वादित्यर्थः।इत्थंवाक्यशेषोनन्वेवं

बुद्धिरेवकरणमस्तुकृतमवांतरकरणैरित्याशंक्याहसंभवेनस्वतंत्रतयाचक्षुरादिव्यापारांविनाऽतिलघ्वीषुबुद्धेः स्वतः
करणत्वंनसंभवेत्अंधादेरपिरूपादिदर्शनापत्तेरित्यर्थः।नन्वेवंबुद्धेरेवप्राधान्येकर्षंमनसऽभयात्मकत्वेपाठ
तत्राहाध्यवसायिकागुणप्रधानभावःक्रियाविशेषात्।क्रियाविशेषंप्रतिकारणतामवेक्ष्यिकोगुणप्रधानभावःचक्षु
रादिव्यापारेषुमनःप्रधानंमनोव्यापारेवाहंकारःअहंकारव्यापारेचबुद्धिःप्रधानेनान्वयपुरुषस्येयंबुद्धिरेवकरणन्नबु
ध्यंतरमेवंव्यवस्थाकिंनिमित्तिकेत्याकांक्षायामाहातत्कर्मजितत्वात्।तत्पुरुषीयकर्मज
नितकरणतः।तत्पुरुषार्थमभिचेष्टासर्वव्यापारोभवतिलोकवत्।यथालोकेयेनपुरुषेणक्रियादिकर्मणार्जितोयः कु
ठारादिःतत्पुरुषार्थमेवतस्यछिदादिव्यापारइत्यर्थः।अतःकरणव्यवस्थेतिभावः।यद्यपिकूटस्थतयापुरुषस्यकर्मना
क्षिप्तत्वापिपुरुषभोगसाधनतयापुरुषस्वामिकत्वेनराज्ञोजयादितदेवपुरुषस्यकर्मोच्यतेननुकर्मणएवतत्पु
रुषीयत्वेकिंनिबंधनमकर्मणितत्वेतत्पाविधेर्दुर्वारत्वेप्रत्यादित्वानुनानवस्थादोषायेति।यत्तुकश्चिद्विवेकीवदति
बुद्धिप्रतिबिंबितपुरुषस्यतत्कर्मेतितत्रभोगभाक्त्वेस्मदुक्तप्रकारस्यैवोक्तत्वेनान्यप्रकारस्यापाप्तिकत्वात्प्र
तिबिंबस्यावस्तुत्वेनकर्माद्यसंभवाच्चेत्यत्रप्रतिबिंबस्यकर्मनिमित्तोगाद्यंगीकारेबिंबत्वापत्तिपुरुषकल्पनावैय
र्थ्यस्यपूर्ववदितिपादितत्वादितिबुद्धेःप्राधान्यंप्रकटीकृत्योपसंहरतिसमानंचैकमयोगेबुद्धेःप्राधान्येलोके ॥ ५७

वतायद्यपिपुरुषार्थत्वेनसमानएवसर्वेषांकरणानांव्यापारस्तथापिबुद्धेरेवप्राधान्यंलोकवल्लोकेहिराजार्थकत्वविशेषे
विप्रामाध्यस्थादिषुप्रधेमंत्रिणएवप्राधान्यमितिभावः।अतएवबुद्धिरेवमहानितिसर्वशास्त्रेषुगीयतइतिचौक्षाध्या
यसमाप्तौलिंगदेहस्यघटकंयत्सप्तदशसंख्यंप्रधानकार्यंतत्सूक्ष्मशरीराध्यायेवक्ष्यतइति॥ ॥इतिश्रीविज्ञाना
चार्यविरचितेकापिलसांख्यप्रवचनस्यभाष्येप्रधानकार्याध्यायोद्वितीयः॥ ॥इतःपरंप्रधानस्यस्थूलंकार्यमनू
द्भूतानिशरीरंचवक्तव्यंततश्चविविधयोनिगत्यादयोज्ञानसाधनानुष्ठानेस्वेपरवैराग्यार्थंततश्चपरवैरा
ग्यायज्ञानसाधनान्यस्तिलानिवक्तव्यानीतितृतीयारंभः। ॥अविशेषाद्विशेषारंभः।नास्तिविशेषःशांतघोरमूढ्ला
दिरूपोयत्रेत्यविशेषोभूतसूक्ष्मंपंचतन्मात्रारंभंतस्माच्छांतादिरूपविशेषवत्तेनाविशेषाणांस्थूलानांमहाभूता
मारंभइत्यर्थः।सुखाद्यात्मकताहिशांतताद्यात्मकस्थूलभूतेष्वेवतारतम्यादिभिरविद्यमानेतानसूक्ष्मेषुतेषांशां
तैकरूपतयैवयोगिचक्षुरिंद्रियेणेतितदेवपूर्वाध्यायारंभत्रयोविंशतितत्त्वानामुत्पत्तिमुक्त्वातस्माच्छरीरंद्वयोरस्तिमाह।त
स्माच्छरीरस्यातस्मात्रयोविंशतितत्त्वात्सूक्ष्मशरीरंद्वयस्यारंभइत्यर्थः।संप्रतित्रयोविंशतितत्त्वशरीरान्यपा
नुपपत्तिंप्रमाणयतिातद्बीजात्संसृतिः।तस्यशरीरस्यबीजात्रयोविंशतितत्त्वमयात्सूक्ष्मात्कैतोःपुरुषस्यसंसृ
तिर्गमागमेभवतःकूटस्थविभुतयास्वतोगत्यादयसंभवादित्यर्थः।त्रयोविंशतितत्त्वेष्टितोहिपुरुषस्तेनैवोपाधिना

पूर्वकृतकर्मभोगार्थं देहादेहसंसरतिमानसंमनसेकायमुपभुंक्ते शुभाशुभं वाचावाचाकृतंकर्मकायेनैवतुकायिक
मित्यादिस्मृतिभिः पूर्वसंगीयकृतमोपकरणैरौत्सर्गतः सृजतेरूपभोगसिद्धेः अतएवब्रह्मसूत्रमपिदेहयोगात्तेनसपरिह
रतिसंसरतेरधिमप्याह। अविवेकाच्चप्रवर्तनमविशेषाणां। ईश्वरनीश्वरत्वादिविशेषरहितानांसर्वेषामेवपुंसांविवेक
पर्यंतमेवप्रवर्तनं। संसरतिरावश्यकीविवेकोत्तरंचनसंसरत्यर्थः। तत्रहेतुमाह। उपभोगादितरस्याइतरस्याविवेकिनएव
स्वीयकर्मफलभोगावश्यंभावादित्यर्थः। देहसत्वेपिसंसरतिकालेभोक्तृनात्मीत्याह। संपृक्तिपरामृष्टोभ्यांसंप्रति
संसरतिकालेपुरुषोभ्यां शीतोष्णसुखदुःखादिभिर्द्वंद्वैः परामृष्टोभवतीत्यर्थः। तदेतत्कारिकयोक्तं। संसरतिनिरुपभोगभा
वैरधिवासितंलिंगमितिभावाधर्माधर्मैवासनाभ्यःप्रतःपरंशरीरद्वयंकिंशिष्यवत्तुमुपक्रमते। प्राताविकंतेस्थू
लंप्राक्शरीरतरन्नत्वात्स्थूलमाताविकंजंघाप्रधानोवाहुल्येनप्रयोनिजस्यापिस्थूलशरीरस्यश्रवणात्इतरच्चसूक्ष्मशरीरं न
प्राताविकंजंसर्गप्रच्युतन्नत्वादित्यर्थः। तदुक्तंकारिकायां। पूर्वोत्पन्नमसक्तंनियतंमहदादिसूक्ष्मपर्यंतंसंसरतिनिरुपभोगंभा
वैरधिवासितंलिंगमिति। नियतंनिमित्तंहिपरार्थस्यायिनैमित्तिकंस्यात्। प्रतिशरीरंलिंगोसतिकल्पनेगौरवात्प्रलयेतुतन्नाशः
श्रुतिस्मृतिपुराणादिष्यतेगतिकालेभोगार्थावचनमुत्सर्गापवादेनकदाचित्तुवायवीयशरीरप्रवेशतोगमनका
लेविभोगोभवति। प्रतोयमप्रमार्गेदुःखभोगवाक्यमुपपद्यंतइति। स्थूलसूक्ष्मशरीरयोर्मध्येकिमुपाधिकःपुरुष

धस्यैवंदृष्योगइत्येतदवधारयतिपूर्वोत्पन्नेत्यादिनातत्कार्यत्वंभोगादेकस्यनेतरस्याएवंसर्गापवादसन्तिर्यस्यलिंगशरीरस्यैवतत्का
र्यत्वंसुखदुःखकार्यकत्वंकुतःएकस्यलिंगदेहस्यैवसुखदुःखाद्यभोगात्तनलिंगस्यस्थूलशरीरस्यास्मिंश्शरीरे
सुखदुःखाद्यभावस्यसर्वसंमतत्वादित्यर्थः। उक्तस्यसूक्ष्मशरीरस्यस्वरूपमाह। सप्तदशैकंलिंगं। सूक्ष्मशरी
रमप्याधारधेयभावेनद्विविधंभवतितत्रसप्तदशभिलिंगशरीरं। तच्चसंघातोसप्तदशरूपमेकमेवभवती
त्यर्थः। एकादशेंद्रियाणिपंचतन्मात्राणिबुद्धिश्चेतिसप्तदशावयवाःसूक्ष्मशरीरस्यबुद्ध्यादिभावः। चतुर्थस्वरूपत्वेप्यमाणप्र
माणदेतत्येवसप्तदशलिंगमंतत्वंनतुसप्तदशैकंनैतत्षोडशतयाव्याख्येयं। उत्तरसूत्रेणयत्किंभेदस्योपपाद्य
तयात्रलिंगेकत्वंकथंतत्सर्वत्वधारणाच्चैकमित्यादिनापुरुषोद्योसौबंधमोक्षैःसंयुज्यते। ससप्तदशैकोनापिरा
शिनासंयुज्यतेचसंसरतिमोक्षधर्मादौलिंगशरीरस्यसप्तदशात्मत्वेश्रवणात्सप्तदशावयवाश्रयसंघातेतिससप्तदशोरा
शिरित्यर्थः। नास्थिमांसादेर्नस्थूलदेहवल्लिंगदेहस्यावयवित्वंनिराकृतं। प्रत्युतविरूपेणऽवयवांतरकल्पनागौरवात्स्थूल
देहस्यचावयवित्वंएकतादिप्रत्यक्षानुरोधेनकल्पतइति। अत्रचलिंगदेहेबुद्धिरेवप्रधानेत्याशयेनलिंगदेहस्यभो
गःचाह। प्राणश्रोतःकरणस्येवहृत्तिभेदः। प्रतोलिंगदेहेप्राणपंचकस्याप्यंतर्भावइति। अस्यसप्तदशावयवकस्य
शरीरस्यतंत्रंवक्ष्यतिलिंगशरीरमितिकृतिसंज्ञाचायंतिसत्रेण। प्रतोभोगायतनत्वमेवसुखादेर्लिंगशरीरस्य

यनुमाथावाद्भिनोलिंगशरीरस्यतन्मात्रावस्थानेघ्राणादिपंचकेप्रक्षिप्तेतिपर्यवसितंचान्यथाकल्प्येतितदप्रामाणिकमिति
ननुमरणेऽप्यतएवावयवादेरिवलिंगस्याकाशादेवासंगेनाधारेस्तित्वमस्यत्वसंभवकल्पनमितितत्राहमरणेऽपिनसंघातयो
गांतरापत्तिवत्प्रकृतेत्वेविनस्वांतंआदेसंगतेपावस्थानंप्रकाशरूपत्वेनसर्वस्यैवसंघातसंगानुप्राणादित्यर्थःसर्वादी
निसर्वाणितेजांसिपार्थिवद्रव्यसंगेनैवावस्थितानिदृश्यंतेतिलिंगंचसत्त्वंत्रकाशमयमतोभूतसंगतमितिलिंगस्यप
रिणामप्रवधारयतिप्राणपरिमाणंतत्कृतिश्रुतेःतल्लिंगमाणपरिमाणंपरिछिन्नंनत्वंतमेवप्राणस्यावयवस्योक्तत्वात
कुतःकृतिःश्रुतेःक्रियाश्रुतेःविज्ञानयज्ञंतनुतेकर्माणितनुतेपिचेत्यादिश्रुतिर्विज्ञानारब्धबुद्धिप्रधानतयाविज्ञानस्यलिं
गस्याखिलकर्मप्रवर्तकत्वादित्यर्थःविभुत्वेसतिक्रियासंभवतीतिचतत्रुतिश्चेतरतिपाठक्रमुसमीचीनःलिंगशरीरस्यवर्तते श्रु
तिःतमुत्क्रामंतंप्राणोनुत्क्रामतिप्राणमनुत्क्रामंतंसर्वेप्राणानुत्क्रामंतिसविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवावक्रामतीतिसवि
ज्ञानोबुद्धिसहितएवजायतेनासविज्ञानंयज्ञंतनुतेतथास्मरतिचेत्यर्थःपरिछिन्नत्वेपुनःपरमाणुतदन्नमयत्वंश्रुतेःतस्य
लिंगस्यैकदेशान्नमयत्वंश्रुतेर्नविभुत्वंसंभवतीतिविभुत्वेसतिनित्यतापत्तेरित्यर्थःसावश्रुतिरन्नमयंहिसोम्यमन
आपोमयःप्राणस्तेजोमयीवाग्घित्वादायघृषिमनःप्रादीनिनभौतिकानितथाविधश्रुतेसंसृष्टसजातीयांशपरिणामइत्य
मयत्वादिव्यवहारोपपद्यतेअचेतनानांलिंगानांकिमर्थंसंसृतिर्दृष्टदृष्टांतसंचारइत्याशंक्याहपुरुषार्थंसंसृतिर्लिं ग्रम
६०

गानांसूक्ष्मकारणद्वारेणयथाग्नेःसूक्ष्मकारणेपादुर्भावात्सुसंचारोतजार्थंतथालिंगशरीरारब्धंसंसृतिःपुरुषार्थमित्यर्थः
लिंगशरीरमशेषतोविकारिताभवतीस्थूलशरीरमविनाविनश्यतीशंकतेभौतिकोदेहःवंचभूतानांमिलितानां
परिणामोदेहइत्यर्थःमतांतरमाहचानुभौतिकमित्येकेप्राकाशस्यश्रुत्यारंभकत्वमभिप्रेत्यैकेभौतिकमिसरे।
पार्थिवमेवशरीरंप्रत्यभिचरंतमुपलंभकमात्राणीतिमानवाःश्रुत्यवाएकभौतिकमेवैकभौतिकमित्यर्थःमनुष्यादि
शरीरंपार्थिवांशाधिक्येनपार्थिवंतासर्पादिलोकेषुचतेजआप्याधिक्येनतैजसंतथादिवशरीराणांमुक्तादीनांद्रवे
तिरूपप्रचयदर्शनाच्चपंचमाध्यायेवक्ष्यतिदेहस्यभौतिकत्वेनयत्रक्वचित्तत्राहानसाग्निदग्धेचैतन्यप्रत्येकादृष्टेः।
भूतेषुपृथक्कृतेषुचैतन्यादर्शनाच्चौतिकस्यदेहस्यनत्वाभाविकंचैतन्यंकिंतूपाधिकमित्यर्थः।बाधकांतरमाह।
प्रपंचमरणसुषुप्त्याभावश्चाप्रपंचस्यसर्वस्यैवमरणसुषुप्त्याभावश्चदेहस्यत्वाभाविकचैतन्येसतिनोपपद्यतेत्वभावस्यापवर्ग्यभावित्वात्प्रतिप्र
त्येकादृष्टेरितिपदुक्तंतत्रांशंक्यपरिहरति।मदशक्तिवच्चेत्यत्रैकपरिदृष्टेसंहत्यतदुद्भवः।ननुपृथग्मादकजलादिभ्यः
प्रत्येकदृष्ट्यावृत्तिरविमिलितेष्वेवदृश्यतेएवंचैतन्यमविभ्यादितिचेत्।नत्रप्रत्येकपरिदृष्टेसतिसंहत्यतदुद्भवः संभवेन।
प्रकृतेतुप्रत्येकपरिदृष्टत्वेनास्तिश्रुतोदृष्टांतेप्रत्येकंशास्त्रादिभिः सत्स्वपृथग्मादकत्वेसंहतभावकालेमादकत्वाविर्भावमा

निर्दोषेति केचित्प्रत्येकभूतेषु रूक्षप्रतयानवेनाविप्रमालेनचैतन्यमिति रूपार्थः। नन्वसमुच्चितेचैतन्यदर्शनेनप्रत्येकभूते
रूक्ष्माचैतन्यशक्तिरनुमेयेतिचेत्ताप्रत्येकभूतेष्वनेकचैतन्यशक्तिकल्पनायांगौरवेनलाघवादेकस्यैवनित्यचित्स्व
रूपस्यकल्पनौचित्यात्। ननुयष्पाःवयवेवर्तमानमप्रिपरिमाणजलाहरणादिकार्यंघटादौदृश्यतएवमेवशरीरेचैतन्यंस्पा
दितिमैवंभूतगतविशेषगुणानांसजातीयकारणगुणजन्यतयाकारणेचैतन्यंविनादेहेचैतन्यस्यासंभवादितिउरुधा
र्यंसंसृतिर्लिंगानामित्युक्तंतत्रलिंगानांस्थूलदेहसंचारण्यजन्मनोयोयःपुरुषार्थोयेनयेनव्यापारेणसिध्यतितत
हस्त्राभ्यांज्ञानान्मुक्तिःलिंगसंसृतितोजन्मज्ञानविवेकसाक्षात्कारस्तस्मान्मुक्तिरूपःपुरुषार्थोभवतीत्यर्थः। ना
नादिकंचप्रत्ययसर्गइतयाकारिकोपपादितंएषप्रत्ययसर्गोविपर्ययाशक्तितुष्टिसिध्याद्यइतिविपर्ययादयोद्याख्या
स्यंतेऽत्रसएवबुद्धिसर्गःपुरुषजनयोर्गुणसंसर्गयोरुच्यतइतिविशेषः। बंधोविपर्ययात्। विपर्ययात्सुखदुःखात्मकोबंध
रूपःपुरुषार्थोलिंगसंसृतितोभवतीत्यर्थः। ज्ञानविपर्ययाभ्यांप्रकृतिबंधावुक्तौतत्रादौज्ञानसमुच्चयंविचारयतिनियत ५
कारणत्वान्नसमुच्चयविकल्पौ। यद्यपिविद्याचाविद्यांचयस्तद्वेदोभयंसहेत्यादिश्रुतेस्तथाविप्रतिषेधविनिवृ
त्तौलोकसिद्धतयाज्ञानस्यनियतकारणत्वादविद्यायाश्चकर्मणासहज्ञानस्यचौपजननेसमुच्चयोविकल्पोवानास्ती
त्यर्थः। तमेवविदित्वामृत्युमेतिनान्यःपंथाविद्यतेयनायनेकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेऽमृतत्वमानशुरित्या राम
दिश्रुतिभ्योविकर्मणोनसाक्षान्मोक्षहेतुत्वंसमुच्चयानुष्ठानश्रुतिस्तुंगांगिभावादिभिरुपपद्यतइतिसमुच्चय
विकल्पयोरभावेदृष्टांतमाह। स्वप्नजागरयोर्यथैवमायिकामायिकयोर्नोभयोर्मुक्तिःपुरुषस्यायथामायिका मा
यिकाभ्यांस्वप्नजागरपदार्थाभ्यन्योन्यसहकारिकाभावेनैवपुरुषार्थोनसंभवतिएवमुभयोर्नायिकमायिक
योस्तुष्टितकर्मज्ञानयोःपुरुषस्यमुक्तिरपिनयुक्तेत्यर्थः। मायिकत्वंचासत्यत्वमस्थिरत्वमितियावत्। तच्चस्वा
प्नेर्थेसिद्धंजाग्रत्पदार्थस्तुस्वप्नापेक्षयासत्यएवकूटस्थपुरुषापेक्षयैवास्थिरत्वेनासत्यतांप्राप्तःस्वप्नविल
क्षणस्नानादिकार्यकारःएवंकर्मण्यस्थिरत्वात्प्रकृतिकार्यतांचतुर्थेमायिकंश्रोत्रमात्मस्थिरत्वात्तत्रकार्यत्वंचो
पपादितमतस्तयोरनुष्ठितिस्तानयोःसमानफलत्वात्तत्रयोर्मध्येकमितिविलक्षणएवायंकार्यसमुच्चयः
सनात्यंतज्ञानेनसहतत्त्वज्ञानस्यसमुच्चयविकल्पोस्यातोऽपास्यस्यमायिकत्वादितिचाक्षइतरस्यापिनात्यंति
कोऽइतरस्योपास्यस्यनात्यंतिकंमायिकत्वं। उपास्यात्मन्यध्यस्तपदार्थकल्पनमपिप्रवेशादिस्पर्शः। उपासनस्य
मायिकत्वंयस्मिन्नेशेतदाहासंकल्पितेप्येवंप्रतःसंकल्पितेध्येयांशेएवमपिमायिकत्वमयोत्यर्थः। सर्वंखल्विदं
ब्रह्मेत्यादिश्रुत्यैकोपास्यप्रपंचांशस्यमायिकस्यमेवेतितत्रोपासनस्यकिंफलमित्याकांक्षायामाह। भावनोपचया
च्छुद्धस्यसर्वंप्रकृतिवत्। भावनात्मोपासनानिष्पन्नात्शुद्धस्यनिष्कलस्यपुरुषस्यप्रकृतेरिवसर्वमैश्वर्यंभवतीत्यर्थः।

प्रकृतिर्यच्चापरिच्छिन्नं तिसंहारकरोतिएवंउपासकस्यबुद्धिसत्वमपिप्रकृतिप्रेरणेनसूक्ष्मादिकर्तृभवतीतिज्ञानमेवमोक्ष
साधनमितिस्थापितमिदानींज्ञानसाधनान्याहाराजोपपदमितिर्तानांज्ञानप्रतिबंधकोयोविषयोपरागस्तस्यतदुपघात
हेतुर्ध्यानमित्यर्थःउपचारेणकार्यकारणयोरभेदनिर्देशःनगत्यस्यध्यानंतासंभवात्अत्रध्यानशब्देनधारणाध्यान
समाधयोयोगशास्त्रेयएवग्राह्याःपातंजलयोगांगानामष्टानामेवविवेकसाक्षात्कारहेतुत्वसूत्रणादितिएतेषांचायं
तरविशेषास्तत्रैवदृष्टव्याःइहतुचित्तंयंत्रणानिबध्यंयत्रस्थितिध्यानंनिष्पत्तेरेवज्ञानोत्पत्तिर्नारंभमात्रेलोत्पाद्येना
ध्याननिष्पत्तेर्लक्षणमाहावृत्तिनिरोधात्तत्सिद्धिःध्येयातिरिक्तवृत्तिनिरोधरूपेणसंप्रज्ञाततयोगेनतत्सिद्धिर्ध्यान
स्यनिष्पत्तिर्ज्ञानाख्यफलोपधानरूपाभवतीत्यर्थःअतस्तावत्पर्यंतंएवध्यानंकर्तव्यमित्याशयःइतरवृत्तिनिरोधेन
तेवविषयांतरसंचारात्प्रतिबंधापगमात्ध्येयसाक्षात्कारोभवतीतिकृत्वायोगेविज्ञानेकारणत्वोगंगध्यानादिव
दिस्वविमंतव्यमध्यात्मयोगाधिगमेनदेवंसत्वाधीरहर्षशोकौजहातीत्यादिस्मृतिस्मृत्यैसत्तदवगमादितिध्यान
स्यादिसाधनान्याहाधारणासनमूलकर्मणस्तत्सिद्धिःवक्ष्यमाणेनधारणादित्रयेणध्यानंभवतीत्यर्थःधारणादित्रि
यंकुतस्तत्रत्रयेणलक्षयतिनिरोधश्छर्दिविधारणाभ्योवाप्राणस्येतिप्रसिद्ध्यालभ्यतेप्रच्छर्दनविधारणाभ्यांवाप्रा
णस्येतियोगसूत्रेभाष्यकारेणप्राणायामस्यव्याख्यानत्वात्छर्दिरिवछर्दनंधारणासामर्थ्यात्तेनपरमदेवन

योगीभःविधारणंचकुंभकंतत्पाचप्राणस्यपरकोष्ठकुंभकैर्योविरोधोवशीकारंसाधारलेत्यर्थःआसनकर्मणेक्ष
शब्देनपश्चात्तेसाधीयतेयात्रसूत्रेपरिशेषतएवधारणामूलकर्मणस्तत्सिद्धिरित्यपदंनोपात्तंचित्तस्यधारणानु
समाधिवत्ध्यानशब्देनैवगृहीतेसुकंक्रमप्राप्तमासनंलक्षयतिस्थिरसुखमासनंयत्स्थिरंयत्सुखमासनं
भवतिस्वस्तिकादितत्पासनमित्यर्थःस्वकर्मलक्षयतिस्वकर्मत्वाश्रमविहितकर्मानुष्ठानंतुगमंतत्रकर्मशब्देन
यमनियमयोर्ग्रहणंजितेंद्रियरूपःप्रत्याहारोविक्षेपोऽभसाधारणतयाकर्ममध्येप्रवेशनीयःतथाचपातंजलसू
त्रेज्ञानसाधनतयोक्तान्यष्टौयोगांगानिप्रज्ञाविलंबानियथातत्सूत्रंयमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणा
ध्यानसमाधयोष्टावंगानीतितेषांचस्वरूपंतत्रैवद्रष्टव्यंमुख्याधिकारिणेनास्तिबहिरंगस्ययमादिपंचकस्यापेक्षाद्वै
वलात्धारणाध्यानादित्रयरूपात्संयमादेवज्ञानेयोगोभवतीतिपातंजलसिद्धांतःजडप्राणविच्चातथादृश्यतेवि
प्रतत्तदनुसारेणचार्योप्याहवैराग्यपदभ्यासाच्चकेवलाभ्यासध्यानरूपादेववैराग्यसहितात्ज्ञानंतत्साधनयोग
श्चभवत्युत्तमाधिकारिणामित्यर्थःतदुक्तंगारुडेविप्रासनास्थानविधयोनयोगस्यप्रसाधकाःविलंबजननना
ःसर्वेविस्तरतःपरिकीर्तिताःशिशुपालःसिद्धिमापस्मरणाभ्यासगौरवादितिअत्रवावैराग्यध्यानाभ्यासवत्त्वध्यान
स्यैवहेतुतयोक्तौचकारश्चधारणासमुच्चयार्थतेनदेवज्ञानान्मोक्षोव्याख्यातःप्रतःपरंवक्ष्योविपर्ययादित्युक्तोक्ष्यकी

रणं विपर्ययो व्याख्यातेति तत्रादौ विपर्ययस्य स्वरूपमाह विपर्ययभेदाः पंच ५ प्रविपा ५ स्मिता रागद्वेषाभिनिवेशाः
पंच योगोक्तावंधहेतु विपर्ययस्यापीतरभेदत्वर्षेः तेन मुक्तादिज्ञानरूपाणां विपर्ययाणामसंग्रहेपि न क्षतिः॥
तत्राविद्या नित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरिति योगोक्तावेवमास्मितापि आत्मानात्म
नोरेकात्मप्रत्ययः शरीराद्यतिरिक्तआत्मानास्तीत्येवरूपः प्रविद्यातुनरवैरूपा आत्मनः शरीराशरीरोभयरूपत्वे
विपरीतरूपत्वेन बुद्ध्युपपत्तेः रागद्वेषौ तु प्रसिद्धावेव अभिनिवेशस्त्वमरणत्रासरूपिणो गर्भादारभ्य कीटानां विपर्ययकार्यतयाविपर्यं
त्वेविपर्ययस्यस्वरूपमुक्त्वा तत्कारणस्याशक्तेरपि स्वरूपमाह अशक्तिरष्टाविंशतिधा तुष्टिसिद्धीनामितिवाच्यं
कुर्याद्व्याख्यातैकादशेंद्रियवधासहबुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा सप्तदशधा च बुद्धेर्विपर्ययात्तुष्टिसिद्धीनामितिवाच्यं
कुंठिताधत्वेजडताजिघृक्षातदाग्रहकलाक्लैब्यैर्दोषैश्च तत्रभुग्धतादेकादशेंद्रियाणामेकादशधाशक्तयः
स्वतस्त्रबुद्धेः सप्तदशधाशक्तयः यथावक्ष्यमाणानांनवतुष्टीनांविघातनवतयाव क्ष्यमाणानांश्रद्धादिसिद्धीनांचविघाता
श्रद्धादितिमिलित्वाचेमाः स्वतः पतताष्टाविंशतिर्बुद्ध्यशक्तयस्त्वर्षेः।तुशब्दएवोविशेषद्योतिरित्यापनार्षा
त्प्रकृतिविघातोबुद्धेरशक्तीनांतुष्टिसिद्धीसत्रद्वयेनाह।तुष्टिर्नवधात्मयमेवनवधात्मतयेतिसिद्धिरष्टधा एतदपिस्व
यमेव वक्ष्यति।उक्तानांविपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्धीनांविशेषजिज्ञासायांतत्रभेदएवोच्यतइत्यवतारे।अथेतरभेदाः कथ्यंते

विपर्ययस्यापीतरभेदायेसामान्यतः पंचोक्तास्तेपूर्ववत्पूर्वाचार्यैर्व्याख्यातास्तथैवविशिष्याऽवधार्यंते विस्तरभयात्ते
होच्यतइत्यर्थः।तेच प्रविद्याद्यास्मिताविसामान्यतएवव्याख्याताः पंचेतिविशेषतस्तुद्वाषष्टिभेदाः।तदुक्तंकारिकायां
भेदस्तमसोष्टविधोमोहस्यचदशविधोमहामोहः।तामिस्रोष्टादशधातथाभवत्यंधतामिस्रइति।अस्याऽयमर्थः
प्रकृत्युपादानकारणंमहदहंकारपंचतन्मात्रेषुषट्प्रकृतिष्वनात्मस्वात्मबुद्धिर्विद्यातमोऽष्टधाभवति कार्यकारण
भेदेनैकत्वविकृतिष्वात्मबुद्धेरप्यज्ञानंभवतएवमविद्यापिविषयभेदेनाष्टविधत्वात्तत्सामानविषयकस्मिन्नात्मन्यात्मबु
द्ध्यापिष्टविधत्वादित्यादिग्रंथभेदेनशब्दादीनांविषयाणांदशत्वात्तद्विषयकोरागस्तामिस्रोमहामोहोदशविधः प्रविद्यास्मितयो
रष्टौयेविषयाश्चेरागस्यदशविधयातद्विघातकेषुप्रष्टादशसुप्रष्टादशतामिस्रात्मोद्वेषः एवंतेषामष्टादशकंविना
शादिदर्शनादष्टादशविधोऽभिनिवेशोभयमिति एतेषांचतमश्चादिपंचकसंज्ञातेऽनुत्वादिति।
एवंपूर्ववदवशतस्याऽशक्तेरप्यंतरभेदाःषट्त्रिंशत्तिविशेषतोऽवगंतव्याइत्यर्थः।अशक्तिरष्टाविंशतिर्वेत्यंतस्मिन्नेव
सूत्रेऽष्टाविंशतिधात्वंमयाव्याख्यातं।आध्यात्मिकादिभेदानुक्त्वातुष्टिःइदंसूत्रेकारिकयाव्याख्याति।अध्यात्मिकाश्चत
स्रःप्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः।बाह्याविषयोपरमात्पंचतनवतुष्टयोभिलितइतिप्रायेणमर्थः।आत्मानेतुष्टि
मतःसंघातमधिकृत्यवर्ततइत्याध्यात्मिकास्तुष्टयश्चतस्रः।तत्रप्रकृत्याख्यातुष्टिर्यथाज्ञाताविवेकसाक्षात्कारपर्यंतःपारिव्रज्यस

विप्रकृतेरक्तंच प्रकृतिरेवकारोहं नुकूलस्थः परमेदमात्म भावनातपोतोषस्यं तुष्टिरहं मेवमुच्यते ततश्चप्रव्रज्योपादानेन
या तुष्टिः साऽपादानाख्या सलिलमिव तथुच्यते ततश्चसंप्रज्ञातपरमकारुणिकरूपेधर्ममेघसमाधौ सतियातुष्टिःसाभाग्याख्या
तुष्टिरित्युच्यते इतिचतस्त्र आध्यात्मिकाः वाह्याः पंचतुष्टयो वाह्यविषयेषुपंचसुपरमादिषु प्रजनरक्षणक्षयभोग
हिंसादिदोषनिमित्तकोपरमाज्जायंते। ताश्चतुष्टयोयथाक्रमं पारंसुपारं पारपारं प्रनुत्तमंभउत्तमंभइतिपरिभाषि
ताइतिकश्चित्। इमांकारिकांप्रत्यपाख्यानवान्। तत्रेष्टाविवेकसाक्षात्कारोविपरिणामएवेत्यलंध्यानाभ्या
मेनेत्येवरूपाया ध्यानादिनिवृत्तौतुष्टिःसाप्रकृत्याख्याप्रव्रज्योपादानेनैवमोक्षोभविष्यतिकिंध्यानादिनेतिवातु
ष्टिः साऽपादानाख्या कृतसन्यासस्यापि कालेनैवमोक्षोभविष्यति। प्रलयउद्वेगेनेतियातुष्टिः साकालाख्याभाग्या
देवमोक्षोभविष्यतिनमोक्षशास्त्रोक्तसाधनैरेवंकुतर्केयातुष्टिःसाभाग्याख्येत्यादिरयंइति। तत्राद्यायाख्याततुष्टी
नामभावस्यज्ञानाचनुकूलत्वेनाशक्तिपरिभाषानौचित्यादिति। ऊहादिभिःसिद्धिः। ऊहादिभेदैःसिद्धिरष्टधाभवती
त्यर्थः। इदमपिसूत्रंकारिकयाव्याख्यातंऊहःशब्दोध्ययनंदुःखविघाताःत्रयःसुहृत्प्राप्तिदानेचसिद्धयोष्टौसिद्धः
पूर्वोक्तइतिशब्दःस्विविधइति। प्रस्यायमर्थः। प्रत्येकमाध्यात्मिकादिदुःखत्रयप्रतिघोऽभिप्रेतत्वात्त्रयोदुःखविघाताश्चत्र
सिद्धयइतिगण्यन्ततत्साधनत्वाज्जीवाणुःसिद्धयः। तत्रऊहोयथाऽपदेशादिकेविनैवप्रागभ्यासवशान्नित्यस्यत्व

यमुक्तमितिशब्दस्तुयथाठमाकुर्ष्वंस्वयंवाशास्त्रमाकुलंप्रयत्नंनायतेतदितिः प्रध्ययनं
चयथाशिष्याचार्यभावेनशास्त्राध्यक्षाज्ज्ञानमितिसुहृत्प्राप्तिर्यथास्वियमुपदेशार्थंगृहागतापरमकारुणिको
ज्ञानलाभइतिदानंचयथाधनादिदानेनपरितोषितोज्ञानलाभइतिएषुचपूर्वस्त्रिविधऊहशब्दाध्ययनरूपोमुख्यसि
द्धेरंकुशःप्रकर्षकःसुहृत्प्राप्तिदानयोरूपाद्रित्रयापेक्षयामंदसाधनत्वप्रतिपादनायपृथगुक्तो। कश्चित्तुएतासामष्टसि
द्धीनांप्रंकुशोनिवारकःपूर्वस्त्रिविधोविपर्ययाशक्तितुष्टिरूपोभवतिवंधकत्वादितिमन्यतेतन्नातुष्ट्यभावस्याशक्ति
तयावाधियोपिवृत्तसिद्धिविशेषित्वलाभेनतुष्ट्यतुष्ट्योरुभयोःसिद्धिविशेषित्वासंभवात्तानऊहादिभिरेवकर्थंसिद्धि
रुच्यते। मंत्रतपःसमाध्यादिभिरप्यलिप्राप्यसिद्धेःसर्वशास्त्रसिद्धत्वादितितत्राहानेनादितरहानेनविनाइतताऽहनादि
पंचकमिन्नातपःप्रादेस्तात्त्विकीसिद्धिःकुतइतरहानेनविनामतः सासिद्धिरितस्यविपर्ययस्यहानेविनैवभवति
अतःसंस्कारपरिवंधित्वात्तासिद्ध्याभावएवनतुतात्त्विकीसिद्धिरितिपूर्वः। तपाश्चोक्तंयोगसूत्रेणतेसमाधावुपसर्ग
व्युत्थानेसिद्धयइतितदेवतानान्तुसिद्धिरित्यस्यविस्तरतोबुद्धिगुणरूपःप्रत्ययसर्गस्वकार्यबंधमोक्षरूपपुरुषार्थेनसहोत्पः
एतौचबुद्धितन्मात्ररूपौसर्गौप्रवाहरूपेणान्योन्यंहेतुत्वेनाङ्कुरवत्। तपाश्चकारिकानविनाभावेलिंगनविनाभावेनलिंग
निवृत्तिः/लिंगाख्योभावाख्यः। तस्माद्विधःप्रवर्त्ततइतिभावोवासनारूपाबुद्धेर्ज्ञानादिगुणःलिंगमहत्तत्वंबुद्धिरितिस्मदृष्टिसर्गः

प्रत्ययसर्गश्चसमासतः संप्रत्येतद्व्याख्यानं भेदः कर्मविशेषादिति संक्षेपादुक्तास्यसृष्टिर्विस्तरतः प्रतिपाद्यते॥दैवादिप्रभेदाः दैवादिप्रभे
दोऽवांतरभेदोयस्याः सातथास्यसृष्टिरितिशेषः तदेतत्कारिकयाव्याख्यातं॥प्रथमविकल्पोदैवस्तैर्यग्योनश्चपंचधाभवतिमानुष्यश्चै
कविधः समासतोभौतिकः सर्गइति ब्रह्मप्राजापत्यैंद्रपैत्र्यगांधर्वयाक्षराक्षसपैशाचइति॥प्रथविधोदैवसर्गः पशुमृगपक्षिस
रीसृपस्थावरः इतितैर्यग्विधःपंचविधः मानुष्यसर्गश्चैकप्रकारइति भौतिकोभूतानांव्यष्टिप्राप्तिर्नांविराजः सकाशात्सर्ग
त्यर्थः॥अवांतरसृष्टिरप्युक्तायाःपुरुषार्थमाह॥आब्रह्मस्तंबपर्यंतंतत्कृतेसृष्टिभाविवेशात्॥चतुर्मुखमारभ्यस्थावरांताव्य
ष्टिसृष्टिरविविराट्सृष्टिर्देवपुरुषार्थोभवतितत्तत्पुरुषाणांविवेकख्यातिपर्यंतमित्यर्थः॥व्यष्टिसृष्टावविविभागमाहसत्त्व
येण॥ऊर्ध्वंसत्त्वविशालाऊर्ध्वंभूर्लोकादुपरिसृष्टिःसत्त्वाधिकाभवतीत्यर्थः॥तमोविशालामूलतः॥मूलतोभूर्लोकादध
इत्यर्थः॥मध्येरजोविशाला॥मध्येभुर्लोकइत्यर्थः॥नन्वेकस्याएवप्रकृतेः केनचिन्निमित्तेनसत्त्वादिविशालतयाविवि
धाःसृष्टयइत्याकांक्षायामाह॥कर्मवैचित्र्यात्प्रधानचेष्टागर्भदासवत्॥विचित्रकर्मनिमित्तादेवयथोक्तप्रधान
चेष्टाकार्यवैचित्र्यंभवतिवैचित्र्येदृष्टांतोगर्भदासवदितियथागर्भावस्थामारभ्ययोदासस्तस्यभट्टत्वायजमना
पाटवेननानाप्रकारचेष्टापरिचर्यास्वाम्यर्थंभवतितद्वदित्यर्थः॥ननुचेदूर्ध्वसत्त्वविशालासृष्टिरस्तितर्हितत्रैव
कृतार्थत्वात्तरुणस्यकिंनोक्षीणेतितत्राह॥प्रावृत्तिस्तत्रापुनरुत्तरोत्तरकर्मनिर्वेगाधीयः॥तत्राविऊर्ध्वंगतावपिसत्त्वमा

स्तिरस्तिप्रतउत्तरोत्तरयोनियोगतोऽधोधोयोनिसंबंधात्सोपिलोकोहेयइत्यर्थः॥किंचासमानंजरामरणादिजंदुः
खंसाधारणमतोविहेयइत्यर्थः॥किंबहुनाकारणेलयादविकृतकृत्यतेस्माहानकारणलयात्कृतकृत्यतामग्रबहुत्वा
नात्॥विवेकस्तानाभावेयदामहदादिषुवैराग्यंप्रकृत्युपासनयाभवतितदाप्रकृतौलयोभवति॥वैराग्यात्प्रकृतिलय
इतिवचनात्तस्मात्कारणलयादविनकृतेकृत्यतास्तिमग्नबहुत्वानात्जपाजलेशप्यायांवामग्नःपुरुषःपुनरुत्ति
ष्ठतिएवमेवप्रकृतिलीनःपुरुषईश्वराभेदेनपुनरविर्भवतिसंस्काराद्देक्षयेणपुनरागामिकल्पेः॥विवेकख्यातिर्विनादोषबीजक्षयानुपपत्तेरि
त्यर्थः॥ननुकारणेकेनापिनकार्यतेस्वतःस्वांतंयदर्थंस्वोपभोगस्तस्यदुःखनिष्पन्नस्यपुनःकरणेतित्राह॥प्रकार्यतेपितयोगःपारवश्या
त्प्रकृतेरकार्यत्वेप्यपेक्षितेपिश्रुत्यैवानधीनत्वेपितद्योगःपुनरुत्थानौपित्तंतस्यैनस्यकृतःपारवश्यात्पुरुषार्थतंत्रत्वात्॥विवेकख्यातिरूप
पुरुषावश्येनप्रकृत्यापुनरुत्थाप्योत्सर्गलीनस्तत्पर्यः॥पुरुषादयश्चप्रकृतेर्नेपेरताः कंतुप्रकृतिस्वभावाणःप्रकृतिप्रतिबंधकनिवृत्तौनिमि
त्तात्॥तिनस्वांतंचपश्यंतिप्रतिबंधयोगसत्त्वानिष्पित्तमप्रयोजकेप्रकृतेर्नांवरणभेदेफलुतत्तःक्वेत्कृतवृत्तिवरणभेदःप्रतिबंधनिवृत्तिः
प्रकृतिलयात्पुरुषस्योत्थानेप्रमाणमप्याह॥सहिसर्वविन्सर्वकर्त्तासहिसर्वेसर्गेकरणलीनःसंसृतेरेसर्वविन्सर्वकर्त्रेश्वराद्यादि
पुरुषोभवतिप्रकृतिजयेनतस्यैवप्रकृतिपदप्राप्तौचित्यात्तदेवमत्तः सहकैवल्येतिलिंगमनोयत्रनिषक्तमस्येत्यादिश्रुतेरित्यर्थः
नन्वेवमीश्वरप्रतिबंधानुपपत्तिस्तत्राह॥ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धाप्रकृतिलीनस्यजन्मेश्वरस्यासिद्धिः यःसर्वज्ञः सर्वविघ्नस्यज्ञानमयंत
पइत्यादिश्रुतिभ्यःसर्वसंगतेर्वनिस्येश्वरस्येवविद्वत्पदस्यदत्तात्मनादिसर्गेप्रभवासहिसाद्यनुग्रहयत्नेवव्याख्येयपारवश्यमपि

प्रतिपादयति सहीति सत्त्वेन सहिपरः पुरुषसामान्यं सर्वज्ञानशक्तिप्रसवसर्वकर्तृताशक्तिमत्त्वप्रयत्नकीर्तवत्सनिधिमात्रेणप्रेरकत्वादित्यर्थः। तच्चासमाप्तार्थपुरुषसंनिधानतदर्थमन्वेष्टानधानायापि प्रकृतेः प्रवृत्तिरवश्यकीर्ति। ननु वत्सी श्वरप्रतिषेधविरोधात्राह। ईक्षोश्वासिद्धिः सिद्धासन्निध्यमात्रेणेश्वरस्यासिद्धिस्तुश्रुतिस्मृतिषु सर्वसंमतेत्यर्थः। अंगुष्ठमात्रः पुरुषोमध्यआत्मनितिश्रुतिः। ईशानोभूतभव्यस्यनततोविजुगुप्सतेसर्वजेतेवगुणानत्वंक्षेत्रज्ञस्त्वनुपश्यति। गुणानविक्रियःसर्वानुपासीनवदीश्वरः। इत्यादिश्रुतिस्मृतयश्चेताद्दशेश्वरेप्रमाणमितिद्वितीयाध्यायादिप्रारभ्यएतावत्पर्यंतंसूत्रत्रयेणकेःप्रधानसृष्टिःसमर्थिताइतःपरंमोक्षोपपत्त्यर्थंप्रधानसृष्टेरनित्यपुरुषप्रत्यर्थंलयाख्यावक्तव्यातदुपपत्त्यर्थमादौप्रधानसृष्टेःप्रयोजनंद्वितीयाध्यायस्यादिसूत्रेणतैर्विस्तरतःप्रतिपादयतिप्रधानसृष्टिःपरार्थंसंहतोपभोक्तृत्वाद्दुष्टकुंकुमवहनवत्प्रधानस्यसतएवसृष्टिर्यद्यपिपरार्थमन्यस्यभोगापवर्गौपर्यवसाऽस्यकुंकुमवहनंस्वाम्यर्थंकृतःप्रधानेतृत्वात्तत्रचेतनत्वेनभोगापवर्गौसंभवादित्यर्थः। ननुविमुक्तमोक्षार्थंस्वार्थंवेत्यनेनस्वार्थेपिसृष्टिरुक्तेति चेत्सत्यं तथापिपुरुषार्थतांविनास्वार्थतापिनास्तिश्रुतिःस्वार्थोहिप्रधानस्यकृतभोगापवर्गस्यपुरुषात्मविमोक्षणमितिननुभृत्यतुल्यत्वादेतिनानुप्रधानस्यचेतनायस्वतःसृष्टेनैवोपपत्तेरप्यदेःपरत्रयत्नेनेक्षप्रवृत्तिदर्शनादितितन्नाह। प्रत्नेतनत्वेपिह्यदृष्टंप्रधानस्यायस्कांतवत्सर्वंपुरुषप्रयत्नेनेश्वरेणस्वयमेवदधिरूपेणपरिणमतेएवमचेतनत्वेपिपुरःप्रयत्नंविनाविभक्तादिरूपेणपरिणामः। प्रधानस्यभवतीत्यर्थः। धेनुवत्सायेत्यत्रेनसूत्रेणास्यनवौनरुत्वंयत्तत्रकरणप्रवृत्तेरेवविज्ञातत्वात्रेनलोहेतनत्वादितिदृष्टांतोतत्रदर्शनपूर्वकमुक्तो

कर्मवदृष्टेर्वाकालादेःकालादेर्यथाकर्मव्यापारःसतएवभवतीतिदृष्टमेवंप्रधानस्यापिचेष्टास्यात्तादृष्टत्वात्कल्पनायादृष्टानुसारिलादितिनतुतत्रापिमन्येदंभोग्यादिसाधनमितिप्रतिसंधानाभावान्नस्यात्प्रकृतेःकथंचित्प्रवृत्तिरपिनस्यात्तद्विपरीतात्रप्रवृत्तिःस्यात्तत्राह। स्वभावोज्ञेष्टितमनाभिसंधानादेवतत्यथाप्रकृष्टभृत्यस्यस्वभावात्संस्कारादेवप्रवृत्तिर्नियतावश्यकीत्यस्यापिसेवाप्रवर्ततेननुभोग्यमिप्रायेणतथैवप्रकृतेश्चेष्टितंतत्स्वभावादेवेत्यर्थः। कथमीदृशेदर्शनादितः। वाशब्दोत्रसमुच्चयेयतः। कर्मीनादिप्रवृत्तःकर्मभिराकर्षणंतथापिप्रधानस्यतुकूल्यवस्थितत्वप्रवृत्तिरित्यर्थः। तदेवंप्रधानस्यपरार्थंस्वतःसृष्टेसिद्धेपरप्रयोजनसमाप्तौस्वतएवप्रधाननिवृत्तौमोक्षःसिद्धतीत्याहप्रधदृक्तेनाविविक्तबोधात्सृष्टिनिवृत्तिःप्रधानस्यसरदवत्साक्षाविविक्तपुरुषज्ञानात्परवैराग्येणपुरुषार्थसमाप्तौप्रधानस्यसृष्टिर्निवर्त्ततेपथापाकेनिष्पन्नेपाचकस्यव्यापारोनिवर्त्ततइत्यर्थः। इयमेवात्यंतिकीप्रलयउच्यतेतथाचश्रुतिस्तस्माभिध्यानात्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चांतेविश्वमायानिवृत्तिरितिनन्वेवमेकपुरुषस्योपाधौविवेकज्ञानोत्पत्तौप्रकृतेःसृष्टिनिवृत्तौसर्वमुक्तिप्रसंगइतितत्राहइतरइतरवत्तदोषात्। इतरस्तुविविक्तबोधाद्धितवत्तवदेवत्रकृत्वातिष्ठतिकुतःतदोषात्तस्यप्रधानस्यैवपुरुषार्थंसमापनाख्यदोषादित्यर्थः। तदुक्तंयोगसूत्रे। कृतार्थंप्रतिनष्टमप्यनष्टंतदन्यसाधारणत्वादितिअतश्चपूर्वसूत्रेणाप्रधाननिवृत्तिरुक्ता। साविविक्तबोधपुरुषंप्रत्येवेतिभावः। विश्रमायाश्रुतिरविज्ञानिनंप्रत्येवमंतयाप्रजामितिश्रुत्यैकवाक्यत्वादितिसृष्टिनिवृत्तेःफलमाहद्वयोरेकतास्यवाक्शेषादसंन्यमपवर्गः।

ष्यप्रविभक्तौ कुर्यात्सोप्यन्यंसोप्यन्यमित्येवमंधपरंपरेतिनतुज्ञानेनकर्मक्षयेसतिकर्तृजीवनंस्यात्तत्राह।चक्रभ्रमणतद्धृत
शरीरःकुलालकर्मनिवृत्तावपिपूर्वकर्मवेगाद्यथास्वयमेवकियत्कालंचक्रंभ्रमतिएवंज्ञानोत्तरंकर्मानुत्पत्तावपिप्रार
ब्धकर्मवेगेनवेष्टमानेशरीरंधृत्वाजीवन्मुक्तस्तिष्ठतीत्यर्थः।ननुज्ञानंहेतुंसंपृच्छातद्योगेनभोगादिवासनाभिर्भवेत्कर्मश
रीरधारणंस्यान्नच योगस्यसंस्काराभिभावकत्वेकिंप्रमाणमितिवाक्यो व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवद्वाराबुद्धावेनिरोध
परिणामहेतुत्वोगसूत्रतत्तत्सिद्धेः।चिरकालीनस्यविषयांतरवैरास्यविषयांतरसंस्काराभिभावकतायालोकेप्यनुभवाच्चेति
तत्राह।संस्कारलेशतस्तत्सिद्धिः।शरीरसाधारणहेतवोयेविषयसंस्काराःतेषामल्पावशेषात्तस्यशरीरधारणस्यसिद्धिरि
त्यर्थः।अत्रचाविद्यासंस्कारस्यसत्तानापेक्ष्यते।अविद्यायाजन्मादिरूपकर्मविपाकारंभमात्रहेतुत्वात्योगभाष्येव्यासेत्त
थाऽऽख्यातत्वात्।वीतरागजन्मादर्शनादितिन्यायाच्चनतुप्रारब्धफलककर्मभोगेयातियत्रचभिन्नयत्नेनाविद्यायेक्षतेसप्रया
सविशेषरूपोभोगोमरेछेदेवाभिजीवन्मुक्तानांतुभोगाभासएवेतिप्रागुक्तंमनुकश्चिद्वेदांतिबुद्धोऽविद्यासंस्कारलेशोपिजी
वन्मुक्तस्यतिष्ठतीत्याह।तन्नंधर्मीधर्मेत्यत्तिप्रसंगात्।अंधपरंपराप्रसंगात्।अविद्यासंस्कारलेशसत्ताकल्पनेप्रयोजन
भावाच्चएतच्चब्रह्मनिर्मांसभाष्येप्रपंचितमितिशास्त्रार्थमुपसंहरति।विवेकान्निःशेषदुःखनिवृत्तौकृतकृत्येनितरान्ने
तरतउक्तात्माविवेकसिद्धितःपरवैराग्येसतिदेहपातानंतरंयदानिःशेषतोवाधितावाधितसाधारब्धेनस्थूलसूक्ष्मा
खिलदुःखनिवर्ततेहतवेपुरुषःकृतकृत्योभवतिनेतरोजीवन्मुक्तादेरपीत्यर्थः।नेततदितिवीप्साध्यायसमाप्तौ।प्रत्यंत रामा
६९

लयपर्यंतंकार्याण्यस्यनात्मनः।शेषंपूर्ववद्विवेकोत्रपरवैराग्यसाधनं॥इतिविज्ञानाचार्यनिर्मितेकापिलसांख्यप्रवचनस्य
भाष्येवैराग्याध्यायस्तृतीयः॥३॥ ॥शास्त्रसिद्धान्याख्यायिकाजातन्मुक्तेनेदानींविवेकज्ञानसाधनानिप्रदर्शनीयानीत्ये
तदर्थंचतुर्थीध्यायआरभ्यते।तत्रउक्तवत्तत्त्वोपदेशात्पूर्वाध्यायशेषसूत्रस्यविवेकेनवर्तिष्यतेतत्रउक्तवत्तत्त्वोपदेशात्
विवेकोजायतइत्यर्थः।अत्रेयमाख्यायिकाकश्चिद्राजपुत्रोगर्भर्षिजन्मापुनर्निःसारितःशवरेणैकेनचित्तोषितोहंशवरइ
त्यभिमन्यमानःतद्भयंतज्ज्ञात्वाकश्चिदमात्यःसबोधयतिनत्वंशवरोऽपितुराजपुत्रस्तथाचाजानासीतिसचरुष्टस्तेववोऽ
ज्ञानमिमानंत्यक्त्वात्मविवेकंगतोभवमेवावलंबतेस्मजाहमस्मीतिएवमेवापिपुरुषात्परिपूर्णचिन्मात्रत्वेनाभिव्यक्तादुत्पन्न
स्तेतंस्पाशइतित्वमपितथेत्येवंविष्णुरसीत्यादिश्रुत्युपदेशतजीवःप्रकृत्यभिमानंत्यक्त्वानित्यशुद्धादिरूपब्रह्मभावमे
वावलंबतेब्रह्माहमस्मीतितथाचोक्तंगारुडे।यच्चेदंकहमनिनासर्वंहंममयंभवेत।तत्त्वेवज्ञातमीशेनज्ञातेनाप्यखिलं
जगत्ग्रहाविशेषाद्विजः कश्चित्प्रज्ञोहमितिमन्यते।ग्रहनाशात्पुनस्त्रीयंब्राह्मण्यंमन्यतेयथामायाविसृष्टस्यजीवोदेहो
हमितिमन्यतेमायानाशात्पुनःस्वीयंरूपंब्रह्मास्मिमन्यतेइतिस्त्रीप्रज्ञादयोपिब्राह्मण्येनब्राह्मणस्योपदेशेकृतार्थीस्यु
रित्येतदर्थमाख्यायिकातरंदर्शयति।विशाखवदन्यार्थोपदेशेपि।अजनार्थंश्रीकृष्णेनतत्त्वोपदेशेक्रियमाणेपिसत्री
वस्यविशाखस्यविवेकज्ञानंजातमेवमन्येषामपिभवेदित्यर्थः।यदिबसकृदुपदेशात्ज्ञानंनजायतेतदाऽपदेशवृत्तिरपि

कर्त्तव्येतीतिहासांतरमाह ॥ प्रावृत्तिरप्युपदेशादनुपदेशाद्वृत्तिरपि कर्त्तव्या ॥ योग्यादौ श्वेतकेत्वादिकं प्रत्यारुणिप्रभृतीनां
॥ प्रवृत्तकुपदेशो विरतिरितिहासादित्यर्थः ॥ वैराग्यार्थं निदर्शनपूर्वकमात्मसंघातस्याभंगुरत्वादिकं प्रतिपादयति ॥ पितापुत्रवधूभयो
र्दृष्ट्वातत्संस्थितापुत्रयोरिवात्मनोपि मरणोत्पत्तीदृष्ट्वादनुमितत्वाद्वैराग्यादाविवेको भवतीत्यर्थः ॥ तदुक्तं ॥ प्रात्मनः
पितृपुत्राभ्यामनुमेयोभवाप्ययावितिश्रुतः परमृत्यन्नज्ञानस्य विस्तरेस्य ज्ञाननिष्पत्तयं गान्धारायिकोक्तेदृष्टांतेदर्शयति ॥
श्येनवत्सुतदुःखीत्यागविधेयाभ्यां ॥ परिग्रहेनकर्त्तव्यः यतोदुःखाद्योनलोकःसुखीवियोगेनचदुःखीभवतिश्येनव
दित्यर्थः ॥ श्येनोहिसामिषःकेनापहृतामिषाद्वियोज्यदुःखीक्रियतेनेचेत्सज्यतितदादुःखादिमुच्यते ॥ तदुक्तं ॥ सामिषं
कुररंजघ्नुर्बलिनोन्येनिरामिषाः ॥ तदामिषंपरित्यज्यससुखंसमविंदतेति ॥ तथामुनिनाप्युक्तं ॥ नदीकूलंयथावृक्षाव
क्षंवाशकुनिर्यथा ॥ तथात्यजन्निमंदेहंकृच्छ्राज्जीवोविमुच्यतइति ॥ प्रहिनिर्ममोयतीवतायथाहिजीर्णंत्वचंपरित्यजन्नना
यासेनहेयबुद्ध्यातथैवसुपुरुषः प्रकृतिंबहुकालापभुक्तांजीर्णंहेयबुद्ध्यात्यजेदित्यर्थः ॥ तदुक्तं ॥ जीर्णंत्वचमिवोरगइति
॥ तत्तंचप्रकृत्यादिकंपुनर्नेच्छतीकुतोदित्याह ॥ किन्नूहस्तवद्वायथाहिन्नेहस्तंपुनः केनापिदत्तेतथैवत्यक्तंपुनर्नाभिमन्यते
स्पर्यः वाशब्दोप्यर्थे ॥ ॥ प्रसाधनानुचिंतनं वैधायभरतवत्यंविवेकस्यपरंतरंगसाधनंनभवतिसेवहेतोरित्यात्तथापितदनुचिंत
नंतदनुष्ठानेचित्तस्यतात्पर्येनकर्त्तव्यंयतस्तद्वैधायभवतिविवेकेविस्मारकत्वाद्यथाभरतवत् ॥ यथाभरतस्यराजर्षेर्धर्म्यप्रदीनानाथह
रिणशावकृत्यपोषणमित्यर्थः ॥ तथाजडभरतेप्रकृत्यविस्मृतेहरिणशावेचपलेचपलेतस्मिन्दूरंगेदूरगामिनिप्राणीत्येतः समासक्तः
तस्मिन्नहरिणेपोतकरीतावहुभिर्योगेविघ्नैरणादिभिः कुमारीशंखवलयवहुभिः संगैर्नकार्यः वहुभिः संगैर्हिरागाद्यभिव्यक्त्या राम
७०

कलहोभवतियोगभ्रंशकरः ॥ यथाकुमारीहस्तशंखानामन्योन्यसंगेनकरणत्वारोभवतीत्यर्थः ॥ ताभ्यामवितथैवा ॥ ताभ्यांयोगेपितथै
वविरोधोभवति ॥ अतएकाकिनैवस्थातव्यमित्यर्थः ॥ तदुक्तं ॥ वासेवहूनांकलहोभवेद्वार्त्ताद्वयोरपि ॥ एकएवचरेत्तस्मान्मु
नाकुमारीवइति ॥ प्राशांवैवश्यविरसेचित्तेसंतोषवर्जिते ॥ म्लानेवल्कमिवादरेनिरानंदेप्रतिष्ठितीतिवचनात्निराशतायोगिनानुष्ठेय
त्वाहनिराशः सुखीपिंगलावत् ॥ प्राशात्यक्तापुरुषःसतीवास्यसुखवान्भूयात्पिंगलावत्पिंगलानामवेश्याकांताकांतम
लब्ध्वानिर्विण्णासतीविहायाशासुखिनीबभूववदितिपर्यः ॥ तदुक्तं ॥ प्राशाहिपरमंदुःखंनैराश्यंपरमंसुखं ॥ यथासंछिद्यकांताशां
सुखंसुष्वापपिंगलेति ॥ नन्वाशानिवृत्तासादुःखनिवृत्तिःस्यात्तत्सुखंतुकुतःसाधनाभावादित्युच्यते ॥ चित्तस्यसत्वप्राधान्येनस्वाभा
विकंयत्सुखमात्मनाविहितंतिष्ठतितदेवाशाविनमेलब्धवृत्तिकंभवति ॥ तेजः प्रतिबद्धःजलशैत्यवदितिनतत्रसाधनापेक्षा
एतदेवचात्मसुखमित्युच्यतइतियोगप्रतिबंधकत्वादरेर्विभोगार्थंनकर्त्तव्यं ॥ प्रन्यच्चैवंतदुपपत्तेरित्याह ॥ प्रनारंभेविपरयहेषु
स्त्रीसर्ववत्तत्सुखीभवेदितिशेषः ॥ शेषंसुगमं ॥ तदुक्तं ॥ गृहारंभोपिदुःखायनसुखायकर्हिचित् ॥ सर्पःपरकृतंवेश्मप्रविश्यसुखमे
धतइति ॥ शास्त्रेभ्योगुरुभ्यश्चसारएवग्राह्योन्यथाभ्युपगमवादादिप्रसक्तेः ॥ सारभागेऽन्योन्यविरुद्धेनार्थवाहुल्येनचैकाग्र्य
तायाः प्रसंभवादित्याह ॥ वहुशास्त्रगुरूपासनेविसारादानषट्पदवत् ॥ कर्त्तव्यमितिशेषः ॥ प्रन्यत्सुगमं ॥ तदुक्तं ॥ प्रलभ्यभ्रम
रश्चाशास्त्रेभ्यः कुशलोनरः ॥ सर्वतः सारमादद्यात्पुष्पेभ्यइवषट्पदः ॥ इतिभांकेरेयपुराणेच ॥ सारभूतमुपासीतसाधने
यत्तत्वाप्तिसाधनंज्ञानंबहुभायेषांयोगविघ्नकरीहिंसा ॥ इदंज्ञेयमिदंज्ञेयमितियस्त्वितश्चरेत् ॥ प्रासंकल्यसहस्रेषु
नैवज्ञेयमवाप्नुयादितिसाधनांतरंयथातथाभवतुएकाग्र्यतयैवसमाधिपालनद्वारविवेकसाक्षात्कारोनिष्पादनीयइत्याह ॥

रथकारवन्नैकचित्तस्य समाधिलाभनिमित्तस्य शरनिर्माणायैकचित्तस्येषुकारस्य पार्श्वेराजोगमनेनापिनः। कृत्यंतरनिरोधोहीयतए
वन्नैकाग्र्यचित्तस्य सर्वत्याविनः समाधिलाभनिर्वृत्यंतरनिरोधश्चेति मवृत्तिः। ततश्च विषयांतरसंचारा भावेध्येयसाक्षात्कारोप्य
वश्यंभवतीत्येकाग्र्यंता कुर्यादित्यर्थः। तदुक्तं तदेवात्मन्यवरुद्धचित्तोनवेदकिंचिदहिरंतरंवा। यथेषुकारोरपतिंव्रजंतमि
ति। एतावतात्मानदर्शपार्श्वरतिः। सत्यांशक्तौ। ज्ञानबलाद्वेतरशास्त्रकृतनियमोदृष्टालंघ्यतेतदाज्ञानिष्पत्यानर्थक्यंज्ञान
साधनानांभवतीत्याह। कृतनियमलंघनादानर्थक्यंलोकवत्। यःशास्त्रेषु कृतोवर्णाश्रमाचारनियमस्तस्योल्लंघने
ज्ञाननिष्पत्त्यर्थोनभवतिलोकवत्। यथालोकेभैषज्यादौविहितपथ्यादीनांलंघनेतत्तत्सिद्धिर्नभवतितद्वदि
त्यर्थः। अशक्तस्यज्ञानरक्षार्थंबलंघनेतुनज्ञानप्रतिबंधः। श्रूयेतवृतकुमतिकेबलंब्रह्मलिप्सितः। ब्रह्मभक्तश्चरन्लोकेब्रह्म
वारतिकृष्यते। नपठंश्रुतिरूपाज्ञोकृतोपनयनःश्रुतिं। नददर्शचकर्मीतिशास्त्रोक्तिजगृहेनवेत्यादिश्रुतुगीतादिवाक्येभ्यः
श्रुतएवविप्रुषएणदोरुष्याकर्मैत्यजिनएवपांडितयानिंदिताःपुंसांजटाधरणमौंज्यवतांकृष्णेवमौंज्यादिनामतिल
शोनवह्निकृतांपिंडपूदानपितृलोपविवर्जितानांसंभाषणंपतनानरकेषुयोजयत्यादरेतिनियमविस्मरोल्पनर्थ
क्यमाह। तद्धिस्मरतेविभेकीवत्सुगंभेक्याश्रेयसारव्यायिका। कश्चिद्राजाम्रगयांगतोविपिनेसुंदरीकन्यांददर्शसाचरा
ज्ञाभार्यीभावायप्रार्थितानियमंचक्रेयदामह्यंत्वयाजलंप्रदर्श्यतेतदाभयागंतव्यमितिएकदाक्रीडयापरिश्रांताराज्ञानंपप्रच्छ
कुत्रजलमितिराज्ञाविस्मयंविस्मृत्यजलमदर्शयत्ततःसाभेकराजदुहिताकामरूपिणीभेकीभूत्वाजलंविवेशततश्चरा
ज्ञाजालादिभिरन्विष्यापिनतांश्चविंदतिति। श्रवणवद्गुरुवाक्यमीमांसायाश्चप्रयोजनंकृत्वेदमितिहासमाह॥ नोपदेशश्रवणे

विकृतकृत्यतापरामर्शादतोविरोचनवत्॥ ॥परामर्शोगुरुवाक्यतात्पर्यनिर्णयकोविचारस्तंविनाउपदेशवाक्यश्रवणेपितत्वज्ञा
ननियमोनास्तिप्रजापतेरुपदेशश्रवणेंद्रविरोचनयोर्मध्येविरोचनस्यपरामर्शाभावेनविवेकाभावश्रुतेरित्यर्थः। अतोगु
रूपदिष्टस्यमननमपिकार्यमितिदृश्यतेचेदानीमप्येकस्यैवतत्त्वमस्युपदेशस्यनानारूपैरर्थेसंभावनाश्रवंडत्तमवैध
र्म्यलक्षणभेदोऽविभागादिर्बोधितोश्रुतएवचपरामर्शोदृश्यतइत्याह॥ दृष्टस्तयोरिंद्रस्य॥ तच्छब्दोनुमानयोःपरामर्षस्त
योरिंद्रविरोचनयोर्मध्येपरामर्षइंद्रस्यदृष्टश्रेष्ठत्वंपर्यः। कृतकृत्यतांमंत्रोंद्रस्यदृष्टांतविधयाप्रदर्शयन्सम्यग्ज्ञानार्थिनागुरुसे
वाचबहुकालंकर्त्तव्येत्याह॥ ॥प्रणतिव्रह्मचर्योपसर्पणानिकृत्सासिद्धिर्बहुकालात्तदत्॥ ॥तदिंद्रस्यैवान्यस्यापिगुरौप्रणति
वेदाध्ययनसेवादीनांकृत्वैवसिद्धिस्तत्तत्पर्यंतंभवतिनान्यथेत्यर्थः। तथाचश्रुतिः। यस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौ
तस्यैतेकथिताह्यर्थाःप्रकाशंतेमहात्मनइति॥ ॥नकालनियमोवामदेववत्॥ ॥ऐंद्रियकंसाधनंदेवभवतीत्यपिहिनोदयोका
लनियमोनास्तिवामदेववत्। वामदेवस्यजन्मांतरेयसाधनेभ्योगर्भेपियथाज्ञानोदयस्तथान्यस्यापीत्यर्थः। तथाचश्रुतिः। तदेत
त्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेहंमनुरभवंसूर्यश्चेति। तदिदमप्येतर्हियएवंवेदाहंब्रह्मास्मीतिसइदंसर्वंभवतीत्यपिवनाप्यहंमनु
रभवमित्यपिकर्मैवैधर्म्यलक्षणभेदपरंसर्वात्मकत्वरूपब्रह्मतापरंवासर्वंतमापोहितोसिसर्वइत्यादिस्मरणात्सइदंस
र्वंभवतीतिश्रौताधिकरणसिद्धेस्त्यंतोभेदपरमिति। ननुसगुणोपासनामात्रमपिज्ञानहेतुत्वश्रवणात्तत्तएवज्ञानंभविष्यतिकि
मर्थंदुष्करंकृच्छ्रयोगचर्यैतित्वाह॥ अध्यस्तरूपोपासनात्पारंपर्येणयज्ञोपासकानामिव॥ सिद्धिरित्यनुषज्यते। अध्यस्तरूपैःपु

रुद्राणां ब्रह्मविष्णुहरादीनां सारंपर्येणैव यज्ञोपासकानामिव। सिद्धिरित्यनुषज्यते॰प्रध्वस्तरूपैः पुरुषाणां ब्रह्मविष्णुहरादीनामु
पासनात्सारंपर्येणब्रह्मादिलोकप्राप्तिक्रमेणसत्यलोकाधिकारवानज्ञानवृत्तिर्नसाक्षात्यथा याज्ञिकानामित्यर्थः।ब्रह्मादिलो
कपरंपरयापिज्ञाननिष्पत्तौनास्तिनियमइत्याह॥ "इतरत्राभेष्यादृत्तिः पंचाग्नियोगतोजन्मश्रुतेः।निर्गुणात्मनइतरस्य
अध्वस्तरूपस्य ब्रह्मलोकपर्यंतेषुत्राभेष्यादृत्तिरस्तिकुतः ब्रह्मलोकंगतस्यापिद्युपर्जन्यपृथ्वीपुरुषयोषिदग्निपंचकेपंचाहु
तितोजन्मश्रवणात्तच्छंदोग्यपंचमप्रपाठकेश्रुतौवालोकोऽग्नौतमाग्निरित्यादिनेत्यर्थः। यत्र ब्रह्मलोकानावृत्तिर्वाक्यंतत्रैव
प्रायेणोत्पन्नस्यज्ञानपुरुषविषयकप्रतिज्ञाननिष्पत्तिर्विरक्तस्यैवेत्यत्रनिदर्शनमाह।विरक्तस्यहेयज्ञानमुपादेयोपादानं
हंसक्षीरवत्।विरक्तस्यैवहेयानांप्रकृत्यादीनांज्ञानमुपादेयस्यचात्मनउपादानंभवतीयथाकुग्धजलयोरेकीभावापन्ने
यथाग्नौसारजलत्यागेनसारभूतक्षीरोपादानंहंसस्यैवनतुकाकादेरित्यर्थः।सिद्धपुरुषसंगादप्येतदुभयंभवतीत्याह
लघ्वतिशययोगाद्धातत्रलघ्वतिशययोगेनकाष्ठायेनतत्संगादप्युक्तंभवतिहंसवदेवेत्यर्थः। यथालर्कस्यदत्तात्रेयसंगप्रा
त्रादेवस्वयंविवेकःप्रादुरभूदितिराजसंज्ञानकार्यइत्याह।नकामचारिलंराजोपहतेशुकवत्॥ "राजोपहतेपुरुषेका
मतःसंगोनकर्त्तव्यःयथाशुकपक्षीप्रकृष्टरूपइतिकृत्वाकामचारंनकुरुतेतरूपलोलुपैर्बंधनभयात्तद्वदित्यर्थः।राजसंगे
नदोषमाह॥ "गुणयोगाद्बद्धःशुकवत्तेनासंगेनगुणयोगात्तेनैवरागादियोगाद्बद्धःस्यात्शुकवदेवयथाशुकपक्षी

व्याधस्यगुणैरजोभिर्बद्धोभवतितद्वदित्यर्थः॰अथवागुणितयागुणलोलुपैर्बद्धोभवतिशुकवदित्यर्थः॰प्रत्येकेनतंसौ
भरिणासप्तमेसमाधिजलवासप्रियमत्स्यसंगात्सहसैवनष्टःपरिग्रहःसंगकृतोमयाचैवंपरिग्रहोत्याज्यमहाविघि
रसौदृतिर्वैराग्यस्याप्युपायमवधारयतिद्वाभ्यां॥ नभोगाद्वागशांतिर्मुनिवत्॥ "यथामुनेःसौभरेर्भोगान्नरागशांतिर
भूत।एवमन्येषांनभवतीत्यर्थः।तदुक्तंसौभरिणेवाम्राम्रतुलोनेवमनोरप्यानामनोऽतिविज्ञानमिदंमयाप्यमनोरप्या
सक्तिपरस्परचित्तेनजायतेवैपरमार्थसंगेतिप्रपितुःदोषदर्शनाद्द्वयोः॥ "उभयोःप्रकृतिस्तत्कार्ययोःपरिणामित्वदुः
खात्मकत्वादोषदर्शनादेववैराग्यशांतिर्भवतिमुनिवदेवेत्यसौभरेर्हिसंगदोषदर्शनादेवयश्चावैराग्यमभूयतेदुःखियदैवैक
श्रीरजन्मशतानुसंस्मृतिर्यंप्रसंतपरिग्रहोणक्षितिपात्मजानांसुतैरनेकैर्बहुलीकृतंतदित्यादिनेतिरागादिदोषोप
हतस्योपदेशग्रहोलोप्यनधिकारमाह॥ "नमलिनेवस्तूपदेशबीजप्ररोहोजवत्॥ "उपदेशःसंयत्तज्ञानवृक्षस्यबीजं
तस्याकुरोपिरागादिमलिनचित्तेनोत्पद्यतेजवत्।यथाराजन्येभार्याशोकमलिनचित्तेवशिष्ठेनोक्तंस्याप्युपदेशस्यतथा
कुरुडमन्नरित्यर्थः किंबहुना॥ नाभासमात्रमपिमलिनदर्पणवत्॥ "श्रुतात्तज्ञानमपिमलिनचेतस्युपदेशान्नजायतेवि
षयांतरसंचारेप्रतिबंधात्यथामलैःप्रतिबंधान्मलिनदर्पणेबिंबंनप्रतिबिंबतेतद्वदित्यर्थः।तदुक्तंयास्तवचूडेनामलि
नोहियथादर्शोरूपालोकायनक्षमः।तथाविफलकरणःप्रात्मज्ञानायनक्षमइति।यदिवायथाकश्चिच्चित्तज्ञंजायतेत

पापिउपदेशानुरूपेनभवेदित्याह॥ "नतजुस्यापिहृतद्रूपतापंकजवत्॥तस्मादुपदेशाज्ञातस्यापिज्ञानस्योपदेशानुरूपतानभ
वतिसाप्रत्यक्षेणनवेदाधात्पंकजवत्॥यथाहीजस्यौत्तमलेपिपंकदोषाद्बीजानुरूपतार्थंकजस्यनभवतितद्वदित्यर्थः॥पंकू
स्थानीयंदोषाविच्छिन्नोऽज्ञोपुरुषानसाधनेक्रियमाणंकर्मनबुध्यतेलोकवदित्येवंपुरुषार्थसिध्याकिंप्रार्थनेनावतायासे
नमोक्षायज्ञाननिष्पादनंतत्राह॥ "नभ्रुतियोगेविकृत्तकृत्यताऽपाम्यसिद्धिवत्॥ "ऐश्वर्ययोगेपिकृता
र्थतानास्तिक्षयातिशयदुःखैरनुगमात्तूपास्यसिद्धिवत्॥यथोपास्यानांब्रह्मादीनांसिद्धियोगेपिनकृतकृत्यताब्रह्मलोकेपिभवं
मत्तोद्विपरार्द्धपरायुषःस्मोदुःखनिवृत्त्यर्थंतेषामपियोगनिद्रादौयोगाभ्यासश्रवणात्॥तथैवतदुपासनयाप्राप्तैश्वर्यस्यापी
त्यर्थः॥तथाचश्रुतिः॥जीवित्याग्नोयावत्प्रसिष्यसितंवरंतुमेवरलीयःसएवेत्यादि॥उपास्यतासिद्धिवदिति॥वीसाध्याय
समाप्तौ॥अध्यायत्रितयोक्तस्यविवेकस्यांगंकं॥आख्यायिकाभिःसंज्ञोक्तमाध्यायेसमासतःइतिविज्ञानाचार्यनि
र्मितिकापिलसांख्यप्रवचनस्यभाष्येप्राप्ताध्यायिकाध्यायश्चतुर्थः॥ "सशास्त्रसिद्धोतःपर्यायपुनःइतःपरंस्वशास्त्रेपरेषांपूर्वपक्षा
नपाकरणेपंचमाध्यायआरभ्यते॥तत्रादावेवसूत्रेणशास्त्रेतथाभंगलंकृतंतद्यथाप्रतिपाद्येपंसमाप्यते॥ "मंगलाचरणंशि
ष्टाचाराद्फलदर्शनात्श्रुतितश्चेति॥ "मंगलाचरणंयत्कृतंतत्स्यैतेःप्रमाणैःकर्तृतासिद्धिरित्यर्थः॥इतिशब्दोहेत्वंतराकांक्षा
निरासार्थः॥मंगलत्वेनविघ्ननिवर्तकत्वमतोपशब्देनोच्चारणस्यफलमुक्तंईश्वरासिद्धेरित्यनुक्तौतत्रोपपद्यतेकुतोफलंपात्तत

यातत्सिद्धेरितियेपूर्वपक्षिणस्तन्निरुक्तंभवति॥ "नेश्वराधिष्ठितेफलनिष्पत्तिःकर्मणातत्सिद्धेः॥ "ईश्वरा
धिष्ठितेकारणेकर्मफ
लेरूपारिणामस्यनिष्पत्तिर्नयुक्ता॥श्रावणेकेनकर्मणैवफलनिष्पत्तिसंभवादित्यर्थः॥ईश्वरस्यफलदातृत्वेनघटतेचीत्याह
सूत्रैः॥ "स्वोपकारादधिष्ठानंलोकवत्॥ "ईश्वराधिष्ठातृत्वेस्वोपकारार्थमेवलोकवदधिष्ठानंस्यादित्यर्थः॥भवतीश्वरस्याप्यु
पकारः कांक्षतीत्याशंक्याह॥ "लौकिकेश्वरवदितरथा॥ "ईश्वरस्याप्युपकारस्वीकारेलौकिकेश्वरवदेवसोपिसंसारा
स्यात्॥अपूर्णकामतयादुःखादिप्रसंगादित्यर्थः॥तथैवभवतीत्याशंक्याह॥ ॥पारिभाषिकोवा॥ "संसारसत्यत्वचेदीश्वरस्त
र्हिसर्वज्ञत्वादत्रपुरुषेपरिभाषामात्रमस्माकमिवभवतामपिस्यात्संसारमित्याप्रतिहतोधर्मविशेषोविशेषानुपपत्तेरित्यर्थो
॥ईश्वरस्याधिष्ठातृत्वेबाधकांतरमाह॥ "नकरणादृतेतत्सिद्धिःप्रतिनियतकारणत्वात्॥किंचतंविनाधिष्ठातृत्वंसिध्यति
प्रकृतौरागस्यप्रतिनियतकारणत्वादित्यर्थः॥ननेवमस्तुरागोपीश्वरेतत्राह॥ "तद्योगेपिनित्यमुक्तः॥ "रागयोगेपिस्त्रीत्रियमा
लासनित्यमुक्तोनतत्प्राप्तेःसिद्धांतहानित्यर्थः॥किंचप्रकृतिपुरुषेश्वर्यंप्रकृतिपरिणामभूतेब्रह्मादिनानाविधंभवतिश्रुत्योन्या
श्रयातरछोत्पत्त्यनंतरंप्रकृतिप्रवर्तनंप्रकृतिप्रवृत्त्यनंतरंचेज्ञादितिनित्येज्ञाप्तिकर्तृत्वंप्रकृतेर्नयुक्तंश्रुतिस्मृतिसिद्धमाश्र
वस्यानुपपत्तेः॥प्रकारद्वयमवशिष्यतेतच्चाप्येश्वर्यंकिंप्रधानधर्मत्वेनास्मदभिमतानासिद्धादीनांसाक्षादेवचेतनसंब
धात्किंवाश्रयसांनिध्यसत्तामात्रेणप्रेरकत्वादितितत्राद्यंपक्षंदूषयति॥ प्रधानशक्तियोगाच्चेत्संगापत्तिः॥

प्रधानशक्तेरिक्षोदेःपुरुषेयोगात्पुरुषस्यापिधर्मसंगापत्तिः।तथाचसाक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्चेत्यादिश्रुतयःपरिणामित्वपुरुषेऽनुपपत्तेरिति।अर्जचेश्वरस्यप्रतिषेधःप्रतिसर्गे
श्रुतिप्रधानपरतयोपपादनंचऐश्वर्यवैराग्यार्थमीश्वरज्ञानंविनाविमोक्षप्रतिपादनंवयोष्ठिवादमात्रमितिपाशुपतेवया
ख्यातं।अन्यथाजीवब्राह्मणोवृत्तस्येश्वरनित्यत्वादेःश्रुतीर्णगौणत्वकल्पनाजोरवंश्रौपाधिकानित्यज्ञानेच्छादीनांमह
दादिरूपपरिणामानांचंगीकारेणकौटस्थ्यानुपपत्तेरितिकृत्वमीमांसायांदृष्टव्यमितिश्रात्माश्रितात्मज्ञानकल्पनये
वंस्ववत्सर्वव्यवहारोपपत्तेःप्रधानकल्पनाव्यर्थेतिपाशुपतिकेनापिकेनचिदाक्षिप्येततद्दूषयति।।नाविद्याशक्तियोगोविः
संगस्य।।परेत्वाहुःप्रधानंनास्तिकिंतुज्ञाननाश्याअन्याविद्याख्याशक्तिश्चेतनेतिष्ठतितताएवचेतनस्यबंधस्तन्नाशो
न्मोक्षश्रुतिएतदेवचवेदांतेषुपर्यवसन्नाधुनिकामायावादिनःसिद्धांतत्वेनकल्पयंतितन्नेदमुच्यतेनिःसंगतयाचेतनस्या
विद्याशक्तियोगःसाक्षान्नसंभवतीतिअविद्याचेतस्मिंस्तदाकारताततश्चिच्छक्तिश्चेतद्यासनासाचसंगंविनानसंभवतीत्यर्थः
ननुअविद्यावशादेवाविद्यायोगोवक्तव्यःतथाचपारमार्थिकीनतथासंपद्यतइतित्वाह।।।।तद्योगेतत्सिद्धावन्योन्या
श्रयत्वं।।।अविद्यायोगादविद्यासिद्धौचान्योन्याश्रयत्वमतआश्रयत्वमनवस्थावेतिशेषःननुबीजांकुरवदनवस्थानदो
षायेत्याशंक्याह।।।नबीजांकुरवत्तदपिसंसारश्रुतेः।। बीजांकुरवदनवस्थानसंभवतिप्रकृतौसंसारस्यानादित्वश्रु
तेरपिपुरुषाणांसंसारस्याविद्याचरितानर्थरूपस्यसादित्वश्रुतेःप्रलयसुषुप्त्यादौप्रभावश्रवणादित्यर्थः।वृत्तिवा

दद्वैतमग्र्यमासीत्तद्विज्ञानघनएवैतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्येवानुविनश्यतीत्यादिश्रुतिभिर्हिप्रलयादौबुद्धिवृत्त्यभावे
नतदोपाधिकाविद्याविद्याचखिलसंसारश्रुत्यचिन्मात्रत्वपुरुषाणांसहमितितस्मादविद्याविद्याकीर्तिवाङ्मात्रेण
नुःप्रस्माकंअविद्यापरिभाषिकीननुयोजनाऽप्रमात्मनात्मबुद्ध्यादिरूपातथाचभवतांप्रधानवदेवास्माकमपित
स्याश्रवंडानादितयाप्रसक्ताचज्ञानवत्स्वाश्रयालेपकतः॥ याचपुरुषनि ष्ठलेपिकासंगताहानिरित्याशंकायांपराकल्पित
मविद्याशब्दार्थंविकल्पदूषयति॥ ॥विद्यातोऽन्यत्वेवेत्यलवाधप्रसक्तेः॥ ॥यदिविद्यान्यत्वमेवाविद्याशब्दार्थस्तर्हितस्य
ज्ञाननाश्यत्वाभ्युपगमेब्रह्मणएवात्मनोपिबाधोनाशःप्रसज्यतेतिविद्याभिन्नत्वादित्यर्थः॥ ॥प्रबाधेनैष्यत्वे॥॥यदिवि
द्यारूपमपिविद्यावाध्यतेतर्हिविद्यावैफल्यंअविद्यानिवर्तकत्वाभावादित्यर्थःपक्षांतरंदूषयति॥ विद्यावाध्य
त्वेजगतोप्येवं॥यदिचैतन्येधर्मित्वेवाध्यत्वमेवाविद्यात्मकंचेतन्यासतिजगतःप्रकृतिमहदाद्यखिलप्रपंचस्याप्येवम
विद्यात्वंस्यात्अप्रयोजकत्वादेशोनेतिनेत्यस्यलक्षणमित्यादिश्रुतिभिर्ज्ञानस्यैवप्रकृत्यादेरप्यात्मनिबाधितत्वा
दित्यर्थः।तथाचाखिलप्रपंचस्यैवाविद्यात्वेसत्येकस्यज्ञानेनाविद्यानाशादन्यैरपिप्रपंचोनदृश्येतेतिभावः।विद्यानाश्य
त्वंचाविद्यात्वंवक्तुंनशक्यतेविज्ञाननाश्यत्वेनविद्यानाश्यत्वयोगासंभवात्।आत्माश्रयात्एकस्यमुक्तावन्यैःकार्यदर्शनेन
जगत्कारणस्यज्ञाननाश्यत्वासंभवाच्चतस्माज्ज्ञाननाश्यतयाजगत्कारणस्याविद्यात्वेनमुक्तेसंभवतीतिकिंत्वविद्यावत्त्वेव ७५

त्वंतद्विषयत्वादिनागौणीतिचेत्तदुपेत्यादिलं॥ भवतुवाप*पाकृत्यंविद्याविद्याबाध्यत्वमेवाविद्यात्वंतथापितादृशवस्तु
नःसादित्वमेवपुरुषेषुनत्वनादित्वंसंभवतिविज्ञानघनएवेत्यादिश्रुतिभिःप्रलयादौपुरुषस्यचिन्मात्रसिद्धेरि
त्यर्थः।अत्रस्मन्मतेचप्रलयेपुरुषस्यासंसारित्वेपिस्वंतत्रनित्यप्रधानसंयोगासत्त्वंवैधउपपादितःतथाप्रधानसंयोगेपिना
ग्नेयीयादिवेकवासनादृष्टादिनिमित्तमित्यप्युक्तंतस्माद्योगदर्शनोक्तादन्यानास्तविद्याज्ञाननाशासाचबुद्धिधर्मएवन
पुरुषधर्मइतिसिद्धंप्रवेवाध्यायेयदुक्तंकर्मनिमित्तात्प्रधानप्रवृत्तिरितितत्रपरःपक्षंसमाधत्तेप्रघट्टकेन॥ ॥नधर्मीपलापः
प्रकृतिकार्येवैचित्र्यात्॥ ॥अप्रत्यक्षत्वात्तयाधर्मीपलापेनसंभवतिप्रकृतिकार्येषुवैचित्र्यान्यथानुपपत्तातदनुमानादित्य
र्थः।प्रमाणांतरमप्याह॥ ॥श्रुतिलिंगादिभिस्तत्सिद्धिः॥पुण्योवैपुण्येनभवतिपापःपापेनेत्यादिश्रुतेःस्वर्गकामोश्वमेधेनय
जेतेतिविध्यादिरूपलिंगाद्योगिप्रत्यक्षादिभ्यश्चतत्सिद्धिरित्यर्थः।प्रत्यक्षाभावाद्धर्मासिद्धिरितिपरस्यहेत्वाभासीकरो
ति॥ ॥नतियमःप्रमाणांतरवत्कार्यात्।लौकिकप्रत्यक्षाभावादस्त्वभावइतिनियमोनास्तिप्रमाणांतरेणापिवस्तूनं
विषयीकरणादित्यर्थः।धर्मंवधर्मसाधयति॥ उभयत्राप्येवं॥धर्मंवेधर्मेप्येवंप्रमाणानीत्यर्थः॥ ॥प्रकृतिसिद्धिश्चेत्समान
मुभयोः।ननुविध्यन्यथानुपपत्तिरूपयार्थापत्त्याधर्मसिद्धिः।साचनास्तिधर्मइतिकर्मप्रेरितलिंगातिदेशोधर्मइतिचेत्
नयतःसमानमुभयोर्धर्मीधर्मयोरर्थापत्तिरूपंप्रमाणमस्तिपरंतुनगौरित्यादिनिषेधविध्यन्यथानुपपत्तेरित्यर्थः।ननु

धर्मादिकंचेत्तस्वीकृतंतर्हिपुरुषाणांधर्मादिमत्त्वेनपरिणाम्यापत्तिरित्याशंक्यपरिहरति॥ ॥ग्रंतः करणंधर्मत्वंधर्मादीनां॥
ग्रादिशब्देनवैशेषिकशास्त्रोक्ताःसर्वेग्रात्मविशेषगुणागृह्यंते।नचैवंप्रलयेग्रंतः करणाभावइतिवाच्यं ग्राकाशवदंतः करणस्यात्यंतविनाशाग्रंतः करणंहिकार्यकारणोभयरूपमितिपागेवव्याख्यातंग्रंतः करणंचसत्त्वे
प्रकृत्यंशसत्त्वविशेषेणंतः करणेधर्मोधर्मसंस्कारादिकंजायतेप्रलयेचतिष्ठतित्यादेतत्।प्रकृतिकार्यवैचित्र्यात्साक्षीचे
तनकेवलोनिर्गुणग्रग्रप्यात्ग्रादेशोनेतिनेतिग्रशब्दस्पर्शरूपरसगंधवच्छब्दादित्यादि
नानिषेधोनचोत्पत्तिःवाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमित्यादिनाचेतित्यादेतत्परिहरति॥ ॥गुणादी
नांचनात्यंतबाधः॥ गुणानांसत्त्वादीनांतद्धर्माणांचसुखादीनांतत्कार्याणांमहदहंकारादीनांस्वरूपतोनास्तिबाधःकिंतुसं
सर्गतएवचेतनेबाधोग्रध्यस्यैरध्यस्यबाधवत्।तथाकालतएवावस्थादिभिर्वाधोःखिलपरिणामिनइत्यर्थः कुतःपु
नःस्वरूपतएववाधोनभवतिस्वप्नमनोरथादिपदार्थवदित्याकांक्षायामाह॥ पंचावयवयोगात्सुखंसंवित्तिः॥ ग्रत्रत्रिप्र
ष्यपक्षकारणयत्रिवादविषयेकदेशस्यसुखमात्रस्यग्रहणंसर्वविषयोपलक्षकंसुखादिमंवितिपाठस्तुसम्यक्चीनः
पंचावयवाग्रन्यायस्यप्रतिसाध्यरूपाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानितेषांयोगाज्जिज्ञासितात्सुखाद्यधिकरणसिद्धिरित्यर्थः।प्रयोग
ग्रायंसुखमदर्थक्रियाकारित्वाद्यदर्थक्रियाकारितत्तद्यथापोवेतनाःपुलकादिरूपार्थक्रियाकारिचसुखंतस्मात्सदितिचेत

मानंवाविकारित्वेपिविषयप्रकाशएवार्थक्रियेतिनास्तिकृप्तिव्यतिरेकानुमानेकृप्तिर्यत्रतत्रैवाशंक्यादृष्टांतानुपपत्त्या
स्यातिरिक्तंप्रमाणमेवनभवतीत्याप्यत्यासन्नेतिरे वाक्यैकनूत्रत्यवर्तिष्ठते।नसकृज्ज्ञानात्संबंधसिद्धिः।सकृत्साह
चारग्रहात्संबंधोव्याप्तिर्नसिध्यतिभ्यस्तंचाननुगतेग्रतोव्याप्तिग्रहात्संभवान्नानुमानेनार्थसिद्धिरित्यर्थःसमाध
त्तेनियतधर्मसाहित्यमुभयोरेकतरस्यवाव्याप्तिः।धर्मसाहित्यंधर्मतोयोसाहित्यंसहचारइतिपावतत्तथाचउभयोःसा
धनयोरेकतरस्यसाधनमात्रस्यवानियतेव्यभिचारीयःसहचारःसव्याप्तिरित्यर्थः।उभयोरपिसमव्याप्तिपक्षेत्रो
क्तेवियमश्नानुकूलतर्केणग्राह्यइतिनव्याप्तिग्राहसंभवतिभावः।व्याप्तिर्विष्वग्भावःशक्त्यादिरूपपदार्थोनांनभवतीत्या
हानतत्तोतरंवस्तुकल्पनाप्रसंगः।नियतधर्मसाहित्यातिरिक्तंवस्तुव्याप्तिर्नभवतिव्याप्तिस्त्रग्रयस्यवस्तुनोविकल्पनाप्रसंगा
त्।ग्रप्रमाभिन्नत्वेनवस्तुनएवव्याप्तित्वमात्मेत्यादृतमित्यर्थः।तत्तोतरमतमेवदर्शयति॥ निजशक्त्युद्भवमित्याचार्याः॥ग्रपरेत्वा
चार्याःव्याप्यस्यस्वशक्तिजन्यशक्तिविशेषरूपंतत्तोतरमेवव्याप्तिरित्याहुः।निजशक्तिग्रर्थोयावतद्व्यस्थायितयानव्या
प्तिःदेशांतरगतस्यधूमस्यवह्निव्याप्यतादेशांतरगमनेनचसाशक्तिर्नोश्यतइतिनोक्तदोषइतिव्याप्तिःस्वमतेनाउत्पत्ति
कालावच्छिन्नतयेनधर्मोविशेषणीयइतिभावः॥ ॥ग्राधेयशक्तियोगइतिपंचशिखःस्वः॥ बुध्यादिषुप्रकृत्यादिव्याप्यतायव
हारायाधारताशक्तिमत्वंव्यापकतयाग्राधेयताशक्तिमत्वंचव्याप्यत्वमितिपंचशिखइत्यर्थः।नन्वाधेयशक्तिःकिमपीदृत्य

नेत्याप्यस्य वस्तुनः स्वरूपशक्तिरेवव्याप्तिरस्तुतत्राह॥नस्वरूपशक्तिर्नियमः॥नवस्वरूपशक्तिर्नियमोव्याप्तिर्नभ
वतिकौनरुक्त्यप्रसंगात्घटःकलशइतिवबुद्धिव्याप्येत्यत्रार्थाभेदेनतत्पर्थःशक्तिपदोपादानंव्याप्तेर्व्याप्यधर्मतोपपा दनाय
स्वरूपशक्तिरूपबुद्धित्वादिकमेवश्रुतोबुद्धित्ववतीरित्यर्थापत्तावौनरुक्त्यमितिकौनरुक्त्यस्पष्टकतावीजमाह॥ विशेष
णनर्थक्यप्रसंगेः॥पूर्वसूत्रएववक्ष्यातमिदंननुबुद्धित्ववतीत्यत्रबुद्धित्वांशस्याधिकस्यप्रकारत्वान्नवैयर्थ्यमित्याशंये
नदूषणांतरमाह॥॥पक्षत्रयादिष्वनुपपत्तेश्च॥॥पक्षत्रयादिषुदृष्टादिव्याप्यत्वप्राप्तिस्वरूपशक्तिमात्रेणतुतत्स्यलक्षणंनसंभव
तिखिन्नपक्षत्रयेपिस्वरूपशक्तेरनपायेननष्टानीमपिव्याप्यतापत्तेरित्यर्थः॥आधेयशक्तिस्तुक्षणकालेविनष्टितनष्टानी
व्याप्तिरितिभावः॥ननुकिंपंचाशत्क्षणेनिजशक्त्युद्भवोव्याप्तिरवनोच्येतेतर्हिगंधादेःपृथिवीत्वाध्याधेयत्वाभावात्पृथिवीत्वा
ध्याधेयत्वाभावात्पृथिवीत्वाप्रसाप्यापत्तापत्तिरित्यत्राह॥॥आधेयशक्तिसिद्धैनिजशक्तियोगःसमानन्यायात्॥आधे
यशक्तेर्व्याप्तित्वसिद्धैनिजशक्त्युद्भवोपिव्याप्तित्वेनसिद्धएवसमानन्यायात्तुशक्तिसाम्यादित्यर्थः व्याप्तिशब्दार्थानुगमस्तुना
नार्थत्ववर्तीकायनचैवमप्यनुमितिहेतुत्वेव्याप्तीनानुगमःस्यादितिवाच्यंतत्रणिमण्यादिवत्कार्यगतवैजात्याच्चु
पपत्तेः॥प्रत्यक्षेपासवैषामेवभेदस्तेनानाविधसहचाराणांव्याप्तित्वेनानानुगमदोषः समानएववंचात्रयवयोगादगौएतादिसिद्धि
रितियदुक्तंतदुपपादनायव्याप्तिनिर्वचनेनानुमानप्रामाण्येवाधकप्रमाणमिदंनीचंवाक्यरूपशब्दस्यानजनकत्वोपप

त्तेशब्दशक्त्यादिनिर्वचनेनतदनुपपत्तिरूपंशब्दप्रामाण्येपरेषांबाधकमपास्तं॥ ॥वाच्यवाचकभावःसंबंधःशब्दार्थयोः॥॥अर्थे
वाच्यतारूपाशक्तिरस्तिसेवतयोःसंबंधोनुयोगिप्रतियोगिवतत्रतरांनाधत्वेनार्थोपस्थितिरित्यर्थः॥शक्तिग्राहकमाह॥त्रिभिःसंबंध
सिद्धिः॥ ॥आप्तोपदेशोवृद्धव्यवहारःप्रसिद्धपदस्यसान्निध्यमाधिकरण्यमितेतैस्त्रिभिरुक्तसंबंधोगृह्यतइत्यर्थः॥नकार्यैनियमःउ
भयथादर्शनात्॥सचशक्तिग्रहःकार्यएवभवतीतिनियमोनास्तिलोकेकार्यवदकार्येविद्धव्यवहाराददर्शनादित्यर्थः॥य
थाहिगामानयेत्यादिकार्यपरवाक्याद्वृद्धस्यगवानयनादिव्यवहारोदृश्यतएवमेवपुत्रस्तेजातइत्यादिसिद्धपरवाक्यादपिपुत्रका
दिव्यवहारोदृश्यतइतिसिद्धार्थशब्दप्रामाण्येसिद्धौविवेकेवेदांतप्रामाण्यंसिद्धमित्याशयः॥ननुभवतुलोकेसिद्धेशक्तिग्रहःअर्थी
प्रत्ययादिदर्शनात्वेदेतुकूटस्थंभविष्यति॥प्रकार्यबोधनवैयर्थ्यादितितत्राह॥ ॥लोकेव्युत्पन्नस्यवेदार्थप्रतीतेः॥॥लोकेशब्दश
क्तिव्युत्पन्नस्यपुरुषस्यतदनुसारेणैववेदार्थेप्रतीतेःनहिलोकेशक्तिर्भिन्नारेदेचभिन्नायएवलौकिकाप्तएववेदेपिकाप्ति
न्यायात्॥यतोलोकेसिद्धार्थपरत्वसिद्धौवेदेपितत्सिध्यतीत्यर्थः॥सिद्धविवेकघटितपदनस्यविधिवृत्तिद्वारामोक्षःफलंयथा
लोकेपुत्रस्तेजातइत्यादिप्रतिपादनस्यहर्षादिःफलमितिनतदैयर्थ्यं॥अत्रशंकतेनन्वित्यादिनापौरुषेयत्वेनवेदस्यतदर्थस्या
तींद्रियत्वात्॥॥ननुत्रिभिराप्तोपदेशादिभिर्वेदशब्देनशक्तिग्रहःसंभवतिवेदस्यापौरुषेयत्वेनतदर्थेष्वाप्तोपदेशाभावात्तत्रा
वेदार्थस्यातींद्रियतयातत्रवृद्धव्यवहारस्यप्रसिद्धपदसान्निध्याधिकरण्यस्यगृहीतुमशक्यत्वादित्यर्थः॥तत्रातींद्रियार्थमादौनिराकरोति॥

नयज्ञादेः स्वरूपेणाधर्मत्वं वैशिष्ट्यात्॥ ॥यदुक्तं तन्नयज्ञादेर्वेदविहितेष्टसाधनविरूपस्यपशुहानादेः स्वरूपेणैवधर्मत्वं वेदवि
हितत्वं वैशिष्ट्यात्प्रकृष्टफलकत्वात्यज्ञादिकंचेदृदिरूपत्वान्नांतीद्रियंनतुयज्ञादिविषयकापूर्वस्यधर्मत्वंयेनवेदविहित
स्यांतीद्रियतास्यादित्यर्थः।ननुदेवताप्यंतीद्रियाथैवाष्टतत्वमस्तीतिचेन्नाप्रंतीद्रियेष्वपिपदार्थतावच्छेदकेनसामान्यरूपेण
प्रतीतेर्वक्ष्यमाणत्वादितियज्ञोक्तमपौरुषेयत्वेनाप्तोपदेशाभावइतितदपिनिरस्तंकरोति॥ ॥निजशक्तिव्युत्पत्त्यपेक्षयावच्छिद्यते॥॥
अपौरुषेयत्वेपिवेदानांस्वाभाविकीयार्थेषुशक्तिरास्तिसैवादौ वृद्धपरंपराभिर्व्युत्पत्त्याश्रयशब्दस्यायमर्थइत्येवंरूपयावच्छि
द्यतेशिष्येभ्योर्थांतराद्वावृत्योपदिश्यतेनत्वाधुनिकशब्दवत्स्वयंसंकेत्यतेयेनकोरुषेयत्वापेक्षास्यादित्यर्थः।ननुतथाप्यंती
द्रियदेवताफलादिषुकथंशक्तिग्रहोवैदिकपदानांस्यात्तत्राह॥ योग्यायोग्येषुप्रतीतिजनकत्वात्तत्सिद्धिः॥प्रत्यक्षादीप्रत्यक्षेष्व
र्थेषुसामान्यधर्मपुरस्कारेणतत्सिद्धिः शक्तिग्रहोभवतिसाधारण्येनपदानांप्रतीतिजनकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात्वि
शेषस्त्वंतीद्रियोपूर्वएववाक्यार्थेनचतत्स्यग्रहणंप्रागपेक्ष्यइत्यर्थः॥शब्दप्रामाण्यप्रसंगेनैवशब्दगतंविशेषमवधारयतिनानि
त्यत्वंवेदानांकार्यत्वश्रुतेः॥॥सतपोतप्यततस्मात्तपस्तप्त्वात्रयोवेदाअजायंतेतादिश्रुतेर्वेदानामनित्यत्वमित्यर्थः।वेदनि
त्यतायांचकथंनित्यसजातीयपूर्वपूर्वप्रबंधानुच्छेदपरंपरायांतर्हिकेनचिदादौवेदानामुत्पत्तिरभ्युपेयेत्याह॥ ॥नचौरुषेयत्वंतत्कर्तुः पुरुषस्याभावात्।
ईश्वरस्यप्रतिषेधादितिभावः सुगमंश्लोकपरः कर्त्तृभवतित्याकांक्षायामाह॥मुक्तामुक्तयोरयोग्यत्वात्।जीवन्मुक्तेषुशरीरेविसुर्विमुक्त

सत्वतयानिरतिशयसर्वज्ञोपिवीतरागत्वात्सहस्वशरीरवेदोत्पत्तौयोग्यःप्रमुक्तस्त्वसर्वज्ञत्वादेवायोग्यइत्यर्थः।नचासंख्य
प्राणिपालनादिव्यापारवंदेवासंख्यवेदनिर्माणमप्युपपद्यतइतिवाच्यंस्वयंप्रकृष्टदेवोपूर्वप्रतीत्येवपालनादिषुप्रवृत्तेः।नत्वेवम
पौरुषेयत्वान्नित्यत्वमेवागतंतत्राह॥ ॥नापौरुषेयत्वान्नित्यत्वमंकुरादिवत्॥ ॥स्पष्टंनत्वंकुरादिष्वपिकार्यत्वेनघटादिवत्पौरुषेयत्व
मनुमेयंतत्राह।तेषामपितथात्वेदृष्टबाधादिप्रसक्तिः।यत्पौरुषेयंतच्छरीरजन्यमितिव्याप्तेर्लोकेदृष्टांतस्यावाधादेरवंसतिस्यादि
त्यर्थः।नन्वादिपुरुषोद्भूतितत्वादेदाःप्रविपौरुषेयाएवेत्यतआह॥ यस्मिन्नदृष्टेपिकृतबुद्धिरुपजायते॥तत्पौरुषेयं।दृष्टेवादृष्टेपि
यस्मिन्नवस्तुनिकृतबुद्धिर्बुद्धिपूर्वकत्वबुद्धिर्जायतेतेदंपौरुषेयमितिव्यवहियतइत्यर्थः॥तदुक्तं भवतिनपौरुषेयोद्भूतितात्पर्येण
पौरुषेयत्वंश्वासप्रश्वासयोःसुषुप्तिकालीनयोःपौरुषेयत्वप्रसंगात्तयोरभावात्किंतुबुद्धिपूर्वककर्तृनेवेदास्तुनिश्वासवेदेवादृष्ट्व
शात्प्रबुद्धिपूर्वकाएवसंभवंतिस्वतोनपौरुषेयाः।तथाचश्रुतिः।तस्यैतस्यमहतोभूतस्यनिश्वसितमेत
द्यदृग्वेदइत्यादिनन्वेवंयत्पार्थिवादिवाक्यार्थज्ञानापूर्वकत्वाच्चकथंस्यवेदानामविद्यामाणंनस्यात्तत्राह।निजशक्त्यभिव्य
क्तेः स्वतःप्रमाणं॥वेदानांनिजशक्त्या भाविकीयायपार्थज्ञानजननशक्तिः तस्याःसंबंधादुर्वेदादावभिव्यक्तेरुपलंभादखिलवेदाना
मेवस्वतएवप्रामाण्यंसिध्यतिनवक्तृयथार्थज्ञानमूलकत्वाभिनेत्यर्थः।तथाचन्यायसूत्रंप्रमाणतश्चार्थप्रतीतेरायुर्वेदप्रामाण्यवच्चतत्प्रमा
ण्यमिति।गुणादीनांचनात्मंतरकार्यशक्तिप्रतिसंधानंन्यायेनसुखादिभिर्हरितोकृतुरुपन्यस्तः प्रपंचितश्चसांप्रतंतत्स्याप्रयोजकत्वंत
दाह।नासतः स्यानंनृशृंगवत्॥ ॥प्रागुत्पत्तावतंत्रतयेनसुखादिसिद्धिः ज्ञानमात्रादपितत्सिद्धिः।प्रसंतानसत्तेसुखादीनांज्ञानमेव

नोपपद्यतेनरशृंगादीनामप्रमानादित्यर्थः।तथाचब्रह्मसूत्रंनाभावउपलब्धेरितिजगन्नाभावोनासत्त्वउपलब्धेरितितस्यार्थः
श्रुतिरजतस्वप्नमनोरथादौचमनःपरिणामरूपएवार्थःप्रतीयतेनात्यंतासत्रितिवक्ष्यते।नन्वेवंगुणादिरप्यंतसन्नेव
भवतुतथाचनात्यंतबाधइत्यत्यंतमप्येवंयथ्यीमितितत्राह।नसतोबाधदर्शनात्।प्रत्यंतंतस्यसतोपिउपादेःस्यान्नभा
नेनयुक्तंपरिणामित्वंयथापूर्वपूर्वबाधेप्रतिक्षणंवाबाधदर्शनात्तेतन्येभासमानस्यजगतश्चेतन्यएववाबाधदर्शनाच्चवाचारंभ
णंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवंसत्यंप्रथातआदेशोनेतिनेतिनेहनानास्तिकिंचन॥यत्रत्वेवानदेवाःप्रातानप्रातेत्यादिश्रु
तिभिर्न्यायैश्चेत्यर्थः।ननेवमपिसदसद्भ्यांनिर्वक्तुमशक्यत्वेनजगतोभवतुतथाप्यत्यंतबाधाच्चप्रतिषेधानुपपत्तिरितितत्राह।नानि
र्वचनीयस्यतदभावात्।सत्वेनासत्वेनचानिर्वचनीयस्याविभानंनघटतेतदभावात्सदसद्भिन्नवस्तुप्रसिद्धेरित्यर्थः।
दृष्टानुसारेणैवकल्पनौचित्यादितिभावः।यानुनासद्रूपानसद्रूपाभ्यांनैवोभयात्मिका।सदसद्भ्यामनिर्वाच्या
मिथ्याभूतासनातनीतिस्मृतिः।तस्यायमर्थःमायाप्रकृतिःसकार्यैरत्रत्वनिरस्तप्रकारत्रयरूपानभवतिकिं
नि तुसदसद्भ्यामनिर्वाच्याअनिर्धार्यासदेवेत्यसदेवेतिवाँधीर्यवतुमशक्यायतोमिथ्याभूतिक्षणमन्यथात्वंगच्छतिप्र
त्यक्चसनातनी।स्वरूपतोनित्यासदसद्वेतियावदितिरत्यमेवप्रधानस्यसकार्यस्यनिःसत्तासत्वंयोगभाष्येवक्ष्यमिति
नन्वेवंकिमन्यथाख्यातिरेवेष्टेत्याह॥नान्यथाख्यातिःस्ववचोव्याघात॥प्रन्यथत्तुवस्त्वंतररूपेणभासतेनपुनरसतोभा

नमित्यविनयुक्तंस्ववचोव्याघातात्।प्रसत्रभासतेसन्निकर्षोपधावादितिस्वसिद्धांतव्याघातात्।प्रसक्तःसंबंधस्यभानाभ्युपगमा
दित्यर्थः।यदिसंबंधोप्यन्यत्रसन्नेवभासतइत्युच्यतेतथापिविशेष्यविशेषणानुयोगिकप्रतियोगिकयोः।ग्रहेसतव्याप्तिः
वेवचोव्याघातत्वविशिष्टभ्रमस्थेवान्यथाख्यातिशब्दार्थत्वादिति।।प्रविचक्षानस्यार्थस्यप्रमितावारित्वेनानेनार्थसिद्धिरितिस्व
वचोपिव्याहन्येततदुक्तंज्ञानस्यप्रमितावसत्येविश्वासःकिंनिबंधनइतिचेद्नुपपत्तेर्थकल्पनासहस्रेणुकल्पनागौरवेण
लाघवादसंसर्गग्रहएवोभयसिद्धोभवत्कारहेतुतयाकल्पयितुंयुक्तइतिकिंचज्ञानत्वाविशेषेणज्ञानयोर्वाध्यबाधक
भावेनियामकाघभावश्रुतिदृष्टानात्यंतबाधइतिदृष्टांतेविरुद्धंवानएवस्वसिद्धांतमुपसंहरति।। सदसत्तत्वाभ्यांवा
धाबाधात्।। सदसत्तत्वाभ्यांहिवस्तुर्वांगुणादीनांकुतःबाधाबाधात्तत्रस्वरूपेणबाधःसर्ववस्तूनांनित्यत्वात्संसर्गेतुबा
धःसर्ववस्तूनांचैतन्येस्थितयाश्रुत्यादौबुद्धिस्थरजतादेःस्फटिकादिषुवालोहितादौदत्तबुद्धेस्तत्रावस्थानेरविवा
धोःखिलपरिणामिनांप्रकृतिकालादिवित्यर्थः।बाधश्चप्रतिपन्नधर्मिकनिषेधबुद्धिविषयत्वंप्रसक्तेनुतत्राभावः
सोप्यधिकरणस्वरूपइतिनचसदसत्त्वयोर्विरोधइतिवाच्यंप्रकारभेदाविरोधात्यथाहिलौहित्यंविनारूपेणसत्स्फटिक
गतप्रतिबिंबरूपेणवासत्तिरदृश्यथावारिजतंवलिग्नाक्षीस्थरूपेणसत्प्रत्यक्षाध्यक्षरूपेणवासत्तत्थैवसर्वंजगत्स्वरू
पतःसत्चैतन्याधावध्यक्षरूपेणवासदितितदुक्तं।।प्रर्थेत्यविद्यमानेपिसंस्फूर्तिर्ननिवर्ततेध्यायतोविषयानस्वप्नेनर्थीगमो

यथेति एवमिवास्याभेदेनापि सदसत्त्वमविरुद्धं यथाहि वृक्षादिः प्ररूढाग्रवल्ल्यादिभिः सत्ताकालेऽप्यं कुराग्रवल्ल्यादिरसत्त्व
वति तत्रैव प्रकृत्यादिकं सदसदात्मकमिति। तदुक्तं नित्यं वाहुर्गमनादिभवेत्तिभवंतिच। कालेनालक्ष्यवेगेन सूक्ष्मत्वा
त्तन्नदृश्यतामृतिएतत्सूक्ष्मोक्तेश्च प्रपंचस्यसदसत्त्वेसमर्थते। अन्यतैकारणंयत्तन्नित्यं सदसदात्मकं। प्रधानंप्रकृतिरितिय
दाहुस्तत्त्वचिंतकाइतिएतच्चासाभिर्व्रह्मविद्यानांस्वाभाव्येयोगवार्तिकेचप्रपंचितमितिदिक्। प्रपंचेनचसूक्ष्मेणसंसर्गीग्रहे
विशेषोनोक्तः। प्रसंसर्गीग्रहविषयःस्मरजनादेःसदसद्रूपत्वमेवासिद्धंतितमितिमंतव्यं। प्रथंविचारःपथीपूरुषानीशद्व
विचारप्रसंगागतमन्यदागंतुकतयाप्रेतेप्रस्तूयते॥ प्रतीत्यप्रतीतिभ्यांनस्फोटात्मकःशब्दःप्रत्येकवर्णेभ्योतिरिक्तकलश
इत्यादिरूपमखंडमेकंपदस्फोटइतियोगैरभ्युपगम्यतेकंचुग्रीवादियवयवेभ्योतिरिक्तोघटादियवयवीवएकोघटइतिवत्एकं
पदमित्यनुभवात्तवर्णानामनुविनाशितयासिलनाभेवनार्थप्रत्यायकत्वंसंभवत्तत्रशब्दविशेषः पदास्फोटोपिस्फु
टीकरणात्स्फोटइत्युच्यतेसशब्दोप्रामाणिकःकुतःप्रतीत्यप्रतीतिभ्यांसशब्दंकिंप्रतीयतेनवाआद्येनवर्णसमुदाये
नानुपपत्तौविशेषविशिष्टेनसोपिव्यज्यतेतस्यैवार्थप्रत्यायकत्वमस्तुकिमंतर्गडुनातेनस्फोटेनास्त्यर्थ
प्रत्यायनशक्तिरितिव्यर्थोस्फोटःकल्पनेत्यर्थः। यथातुयेविदेकतःप्रत्ययस्यार्थसाधकत्वेवचनादेरविप्रत्येकंवृक्षादिभ्योतिरि
क्तोपलेः। एकंवनमित्यादावनुभवसाम्यादितिपरंवैयाकरणानांनित्यत्वेप्रतिषिद्धत्वेनवर्णानित्यत्वमपिप्रतिषेधति॥ नशब्दनित्य

त्वंकार्यताप्रतीतेः॥ सएवायंगकारइत्यादिप्रत्यभिज्ञाबलाद्ध्वनिनित्यत्वेनयुक्तंऽस्यत्वोगकारइत्यादिप्रत्ययेनानित्यत्वसि
द्धेरित्यर्थः। प्रत्यभिज्ञाचतज्जातीयताविषयिणी। प्रत्यक्षाघटादेरपिप्रत्यभिज्ञयानित्यतापत्तेरितिरीकते॥ एवंसिद्धसत्त्व
स्याभिव्यक्तिर्दीपेनेवघटस्य॥ ननुकथंसिद्धसत्ताकस्यैवशब्दस्याभिव्यक्त्यादिर्यौगैरभिव्यक्तिस्तन्नात्रमुसत्तिप्रतीतेर्विषयः
प्रभिव्यक्तौदृष्टांतोदीपेनेवघटस्येतिपरिहरति। सत्कार्यसिद्धांतेत्वेतत्सिद्धसाधनं॥ प्रभिव्यक्तिर्यच्चागतावस्थात्या
गेनवर्तमानावस्थालाभरूपत्वंचेत्तदासत्कार्यसिद्धांतः। तादृशमित्यत्वंचसर्वकार्याणामेवेतिसिद्धसाधनमित्यर्थः। य
दिचवर्तमानतयासत्तएवशब्दस्यमात्ररूपिण्यभिव्यक्तिरुच्यतेतदाघटादीनामपिनित्यतापत्तिःशब्दस्यिवघटादिष्वपिकार
णव्यापारेणज्ञानस्यैवोत्पत्तिप्रतीतिविषयत्वौचित्यादितिभावः। प्रात्माद्वैतेपदार्थानुगमविवक्षयोपन्यसनीयमित्येतदर्थ
मात्माद्वैतनिरूपणंपुनरारभ्यते॥ नाद्वैतमात्मनोलिंगात्तद्भेदप्रतीतेः॥ यद्यप्यात्मनाग्न्योन्यंभेदवास्तवोभेदवाक्यान्यविरु
द्धानितथापिनाद्वैतंनास्तिभेदः। प्रजादिवाक्यस्थैः प्रकृतित्वागादिलिंगैर्भेदस्यैवसिद्धेरित्यर्थः। नचैतेभेदलिंगान्यु
पपद्यंते। औपाधिकभेदेनतादृशवाक्योपपत्तेरसंभवेस्याकूलात्। प्रभिन्नवाक्यानिनुसाम्यादिप्रत्युक्तवाक्यतयावैधर्म्यादल
क्षणभेदपरतयोपपद्यंते। प्रभिमानाधितिवृत्त्यन्यथानुपपत्त्यापितमरत्वाबधारणेत्रेति। प्रात्मनामभेदेभेदलिंगंवाधक
मस्तु। प्रात्मैवेदंसर्वंवृक्षैवेदंसर्वमितिश्रुतेरात्मनोनात्मभिःसहाद्वैतेतुप्रत्यक्षमपिवाधकमस्तीत्यतआह॥ नानात्मनाविव

>प्रनात्मनापि भोग्यप्रपंचेनात्मनो द्वैतंप्रत्यक्षेणापि वाधात्>प्रात्मनः सर्वभोग्या भेदेघटपटयोरत्यभेदः स्यात्घटादेःपटाद्यभिन्नात्मा
भेदात्तस्यभेदग्राहकप्रत्यक्षवाधितः तथा>प्रणात>प्रादेशोनेतिनेति>प्रस्थूलमनण्वित्यादिप्रत्यक्षश्रुतिवाधितोप्यात्मप्रपंचयोरभेदर
त्यर्थः शिष्यबुद्धिवैशारद्याय ग्रन्थस्यापि>प्रर्थंविशदयति॥ »नोभाभ्यांनेनैव वा॥ »उभाभ्यांसमुच्चिताभ्यामप्यात्मानात्मभ्यांना
त्मैतन्नभेदस्तेनैवहेतुद्वयेनेत्यर्थः।ननुवेदमात्मेवेदमित्यादिश्रुतीनांकाग्तिरिति तत्राह॥>प्रन्यपरत्वन्नविवेकानांतत्राह॥>प्र
विवेकानां>प्रविवेकः पुरुषान्प्रतितत्रद्वैतेपरत्वमुपासनार्थकानुवादइत्यर्थः।लोकेहिशरीरधारीरिणोभ्यक्षाविवेकोनामभेदोव्यव
ह्रियते>हंगौरोममात्मा भद्रसेनइत्यादि>प्रतस्तमेवं अवहारमरूपत्वेनवर्तनेवप्रतितद्वोपासनाश्रुतिर्विदधातिसत्वमुख्यार्थमिति>श्र
तएवपरमार्थदशायामुपास्यानात्मत्वंप्रतिषेधति श्रुतिः।यन्मनसानमनुतेयेनाहुर्मनोमतातदेवब्रह्मत्वंविद्धिनेदंयदिद
मुपासतइत्यादिनेति।>प्रद्वैतवादिनंजगदुपादानकारणमविनसंभवतीत्याहानात्मानाविद्यानोभयं जगदुपादानकारणनिःसंग
त्वात्।केवलश्रात्माश्रात्माश्रितावाविद्यासमुच्चितेवाकपालद्वयवत्तदुभयेनजगदुपादानंसंभवति।>प्रात्मनः>प्रसंगत्वात्संगाख्यो
हियःसंयोगविशेषस्तेनैवद्रव्यारंभकोभवति।>प्रतोःसंगत्वाकेवलस्यात्मनोद्वितीयस्यनोपादानत्वंनाप्यविद्याघातिसंभवति
>प्रसंगत्वेनाविद्यायोगस्यपागेवनिरस्तत्वात्>प्रद्रव्यत्वेनद्रव्योपादानत्वायोगाच्चद्रव्यत्वेतच्चैवद्वैतप्रसंगाच्चकिंचावि
द्यायाउपादानत्वेवाप्यदृष्टंश्रुतिर्नजनयतीत्यस्तेहिविद्यानिमित्तमिष्यतेमत्वेदोपादानंतद्धेतोःसंस्कारस्यमनोधर्मत्वादितिप्र

त्येकोपादानत्ववदेवोभयोपादानत्वमप्यसंगत्वादेवासंभवीत्यर्थः।ब्रह्ममीमांसायांत्वविद्याद्रव्यरूपापुरुषाख्यप्रेताग्गगनेवायुवदिष्य
तेतादृशविद्याद्वारंचब्रह्मलोपिष्ठानकारणत्वमेवतत्रास्माभिरुपन्यस्यते>प्रस्मदुक्तप्रकृतेरेवैतैरविद्यातेनपरिभाषणाद्>प्रा
त्मार्थंतयाप्रपंचस्यात्मन्येवाधिष्ठानेप्रकृत्युपादानकत्वस्वीकारसाम्याच्चविशेषस्त्वयमेववयंतैःसंकल्पपूर्विकाप्रकृतेरपि
प्रवृत्तिरिष्यते>प्रस्माभिस्तुनैतिनैतीत्यात्मविभागेनाद्वैतमस्माकमपीष्टमेवसदेवसोम्येदमग्र>प्रासीदेकमेवाद्वितीयमित्यादि
श्रुत्याविद्याविभागरूपमेवाद्वैतंप्रतिपाद्यतेननुतर्हिद्वितीयमस्तितत्रोच्यतेमत्वर्थीयश्चशब्दोऽत्रद्रष्टव्यइतिश्रुत्यंतरात्तत्रैक्षतबहुस्यां
ज्ञानमनर्थकंस्यादेकमेवाद्वितीयंब्रह्मेतिवत्।तथैकत्वेसंकल्पितेनेतरत्वेनप्रकृतिश्चेत्यर्थः।प्रकृतिश्चेत्यभ्युपगमसिद्धानुवादः।लोकेहि
विकल्पितमविद्यमानंतत्सत्यंद्वैतंज्ञानमसत्यंद्वैतंनार्थः।नापिसाक्षादेवब्रह्मणउपादानत्वंतत्रश्रुतिर्नजनयतीत्यस्यपूर्वपक्ष
जातमेवब्रह्ममीमांसायांसिद्धांतयतयेतिवक्ष्यतेतत्तुब्रह्मसूत्रानुकूलेनैवप्रत्युततद्विरोधेनेतिसूत्रैरेवनिराकृतमितिश्रुत्रैव
ब्रह्ममीमांसायामिहोपनिषद्व्याख्यातेकाविवेदांतेष्वपिततः स्वभावतोपीएवनिरवयवक्रियमहतीत्यस्मर्तव्यएवमुत्तरसूत्रेष्वपिप्रकाश
स्वरूप>प्रात्मेतिस्वयंसिद्धोतितंतत्रविद्यात्मनानेदंब्रह्मेतिश्रुतेनानंदोप्यात्मनःस्वरूपमितिपूर्वपक्षेनिराकरोतिनेनस्यानंद
विरूपत्वेदयोर्भेदात्।>एकधर्मिण>प्रानंदचैतन्योभयरूपत्वेनभवतिदुःखज्ञानकालेसुखज्ञाननुभवेनसुखज्ञानयोर्भेदादि
त्यर्थः।नचज्ञानविशेषःसुखमितिवक्तुंशक्यते>प्रात्मस्वरूपज्ञानस्यावेद्यत्वात्>प्रतएववैतन्यानुभवकालेसुखस्यावरणमवि

चैतन्यांशभागादितिनवस्वरूपंवेदनाधाकारवृत्तिरूपमित्यन्ये।चैतन्यमेवसुखमितिवार्त्तिकोक्तघार्त्तानामपितत्रसुखत्वप्रसंगात्।
मोक्षेसुखाभ्युपगमविरोधाच्चैवंश्रुतिपीडाकारवृत्तिरूपमित्यन्ये।चैतन्यस्यैवदुःखत्वापत्तादुःखस्वरूपत्वमप्यात्मनःप्रस
ज्येतयुक्तिसाम्यादित्यादीत्यत्रदूषणं।निरवयवत्वश्रुतीयादविद्याक्लृप्तदहचैतन्यग्रहकालेसुखमविनियमेनवृत्त्यतएव
सुखस्यानंदत्वविपर्ययाच्चारतंततदप्यसत्।ज्ञानेज्ञातृकर्मादीनांप्रकाशतासत्वस्यक्वाप्यदर्शनेनादृष्टकल्पनापत्तेः।आनंदंब्रह्मणोवि
द्वत्रविभक्तिकुतश्चनेतिश्रुत्युक्तानांचानंदज्ञानफलानांसर्वेषुपुरुषेषुसदैवप्रसंगाच्चसंस्कारादिज्ञानेपिसंस्कारादिफ
ल्पवत्स्वकार्येस्वगोचरज्ञानस्यप्रतिबंधकतायाःक्वाप्यदृष्टत्वादितिचेत्किमानंदस्यैवलोकेषुपुरुषार्थत्वंसिद्धंनानंदानुभवाना
मनिवृत्तेस्तदनुभवानुभवस्येत्यादीत्यप्यत्रदूषणंतिनचश्रुतिबलेनैतेसत्तर्कादितिवाच्यंनानंदंनिरानंदमित्यादिश्रुत्यश्र
द्धःखमसुखंब्रह्मभूतमव्ययमात्मकमित्यादिस्मृत्याचानंदाभावस्यापिप्रतिपादितत्वेनतर्कस्यैवाग्रादत्तत्वेनात्मानंदनिषेधश्रुतेर
बलवत्त्वस्यश्रुत्यैवोक्तत्वाच्चेत्।अत्रप्रत्यक्षासत्संकल्पत्वादिश्रुतिश्रुतिभिरात्मनइच्छादिधर्माणामपिप्रसंगात्पतिनैवमा
नंदरूपतांश्रुतेःकाणतिस्तत्राह।दुःखनिवृत्तेर्गौणीः॥दुःखनिवृत्यात्मनिश्रोत्रआनंदशब्दोगौणइत्यर्थः।गुणश्चात्रपरम
प्रियत्वंतत्रैवःपुत्रादित्वादिश्रुतिपुरुषभेदेनात्मनःपरमप्रियत्वसिद्धेरितिभावः।तदुक्तंसुखंदुःखसुखात्ययप्रतिषेधनिरानंदमि
तिश्रुतिस्त्वौपाधिकानंदपरासत्यसंकल्पत्वादिश्रुतिवदानंदात्मनोःस्वस्वामिभावसंबंधपरा[illegible]दानिवर्तनेदृतिवर्षितिय

त्नुनिरुपाधिप्रियत्वेनात्मनःसुखरूपत्वानुमानेकश्चिद्दाहतन्नदुःखाभावरूपतयापिप्रेमोपपत्तेःसुखत्वादिवदात्मत्वस्यापिप्रेम
प्रयोजकत्वाच्चान्यथापरसुखेपिप्रेमापत्तेरितिगौणप्रयोजेबीजमाहाविमुक्तिप्रशंसामंदानां॥ ॥मंदानांज्ञानप्रतिदुःखनिवृत्ति
रूपमात्मस्वरूपमुक्तिंसुखत्वेनश्रुतिस्तोतिप्रेरणार्थमित्यर्थः।श्रांतकरणोत्पत्तेःपूर्वोक्तायाश्रांजस्येनोपपन्नयेमनोवैभव
पूर्वंपदमपाकरोति। नन्वापकत्वंमनसःकरणत्वादिंद्रियत्वाद्वा॥ मनसोंतःकरणसामान्यस्यनविभुत्वंकरणत्वाद्वाशब्दो
तत्रावस्थितविकल्पेइंद्रियत्वाद्ध्यंतःकरणविशेषस्यतन्नायस्यनविभुत्वमित्यर्थः।देहव्यापिज्ञानापत्तिंतुमध्यमपरिमा
णेनैवोपपादयति।श्रत्रापप्रयोजकत्वंशंकायामनुकूलतर्कमाह॥सक्रियत्वाच्छ्रुतेः॥श्रात्मनोलोकांतरगमनश्रवणेनतदुपपि
त्तेस्यांतःकरणस्यसक्रियत्वेसिद्धेनविभुत्वंसंभवतीत्यर्थः।कार्यलोपपत्तयेमनसोनिरवयवत्वमविरुद्धंतिचेन्निर्भागत्वेतदो
गात्घटवत्।तच्छब्दःपूर्वसूत्रस्थेंद्रियंपरामृशतिमनसोनिरवयवत्वमनेकेंद्रियदेहदाहयोगात्किंतुघटवन्मध्यमपरिमाणंसाव
यवमित्यर्थः।कारणवस्त्वंतःकरणमेवेतिवोध्यं।मनःकालादीनांनित्यत्वंप्रतिषेधति॥ प्रकृतिपुरुषयोरन्यत्तत्सर्वमनित्यं॥ ॥
सुगमंकारणवस्त्वंतःकरणंकाणादिकेप्रकृतिरेवोच्यतेननुबुध्यादिकंद्रव्यंसाधम्यसाधारणधर्माभावात्ननुमार्थंतुप्रकृतिं
त्रिधात्मादिनेतुमहेश्वरं।श्रस्यावयवज्ञैतैलुक्यापूर्वसृष्टिंदजगदित्यादिश्रुतिभिःपुंप्रकृत्योरविशावयवत्वादनित्यत्वमितितत्राह।
नभागलाभोभागिनोनिर्भागत्वश्रुतेः॥प्रकृतिपुरुषयोर्भागिनोभागलाभोश्रवयवावयविभावोनभज्यतेनिरवयवत्वश्रुतेर्निष्कलंनि

क्रियंशंतंनिरवद्यंनिरंजनमित्यादिनेत्यर्थः।ऽतश्रुतिप्रकाशजलयोरिवविलक्षणचेतनयोरविभागमात्रेणांशांशिभावं
वोधयतीतिदुःखस्यनिवृत्तिर्मोक्षइत्युक्तंतदवधारणायतत्रमोक्षेपरेषांमतानिनिराकरोति॥ नानंदाभिव्यक्तिर्मुक्तिर्निर्धर्मत्वा
त्॥॥आत्मनिप्रानंदरूपोभिव्यक्तिरूपश्चधर्मोनास्तिस्वरूपंचनित्यमेवेतिनसाधनसाध्यमतोनानंदाभिव्यक्तिर्मोक्षइत्यर्थः।नवि
शेषगुणोद्भितिस्तद्वत्प्रशेषविशेषप्रानंदाभिव्यक्तिश्रुवल्लोकादौलोमुक्तिरेवेतिभावः॥अन्यथाविद्यानहर्षशोकौजह
तीतिश्रुतिविरोधात्किंचाभिव्यक्तेरात्मधर्मत्वेपिसाकिंनित्याऽनित्यावाप्राद्योसिद्धत्वेनापुरुषार्थत्वंप्रत्येजन्यभावस्यविनाशित्व
मोक्षस्यनाशापत्तिःतस्मादानंदाभिव्यक्तिर्मुख्यमोक्षइतिनवीनवेदांतिनामपसिद्धांतएवातिदुः। नविशेषगुणोद्भितिस्तद्वत्॥प्र
शेषविशेषगुणोच्छेदोविनमुक्तिस्तद्वन्निर्धर्मत्वादेवेत्यर्थः।ननुतर्हिदुःखनिवृत्तिरेवकथंमोक्षउक्तःदुःखस्याविधर्मत्वाधिक्षेचेतन
प्रस्याभिर्मोक्ष्यतासंबंधेनैवदुःखाभावस्यपुरुषार्थतावक्तुमुचितेति॥ नविशेषगतिर्निष्क्रियस्य॥॥ब्रह्मलोकगतिरविनमोक्षः।आ
त्मनोनिष्क्रियत्वेनगत्यभावात्लिंगशरीरस्योपगमेचनमोक्षोघटतइत्यर्थः॥॥नाकोपरागोद्भितिःक्षणिकत्वादिदोषात्॥ क्षणि
कत्वाच्चैकात्मातस्यविषयाकारतावंधस्तद्वासनारूपोरागस्यनाशेमोक्षइतियन्नास्तिकमतंतदविनक्षणिकत्वादिदोषेणप्राकृ
तिकलयेप्राकारिलोप्युत्सेधादित्यर्थः।नास्तिकस्यैवमतांतरंदूषयति। सेवोद्भितिरपुरुषार्थत्वादिदोषात्॥ज्ञानरूपस्यात्मनःसाम
र्थ्यलोकोद्भितिरविनमोक्षः।आत्मनाशस्यलोकेपुरुषार्थत्वादर्शनादित्यर्थः।एवंसत्यप्रविज्ञानस्तेयात्मकाविलप्रपंचनाशोव्येवमात्म

नाशोनापुरुषार्थत्वान्मोक्षइत्यर्थः।संयोगश्चवियोगांतरइतिनदेशादिलाभोवि॥ ॥प्रकृत्यदेशधर्मांगनादिसाध्यमविनमोक्षोयतः॥
संयोगश्चवियोगांतमरणंतेचजीवनमितिश्रूयतइत्यर्थः तथाचविनाशित्वात्त्वाभ्यमुक्तिरिति॥ ॥नभागियोगोभागस्य॥भाग
स्यांशस्यजीवस्यभागिनंयज्ञिनिपरमात्मनिलयोनमोक्षः।संयोगाहिवियोगांतरइत्युक्तेरीश्वरेणभ्युपगमाच्चतथात्वलय
स्यापुरुषार्थत्वाच्चसुखदुःखाभावयोरेवत्वतःपुरुषार्थत्वादित्यर्थः॥ ॥नालिकादियोगोविप्रवशंभावित्वात्तदुक्तेरितर
योगवत्॥ ॥अलिकाद्यैश्वर्यसंबंधोविनमुक्तिःऐश्वर्यांतरसंबंधवदेवतत्स्याप्युक्तेदमित्यर्थः।इतरवियोगवदिति
पाठेतुविक्षावयंदृष्टांतः॥ ॥इंद्रादिपदयोगोवितद्वत्॥ इंद्रत्वेश्वर्यलाभोविनमुक्तिरितरैश्वर्यवत्क्षयिस्वात्यादित्यर्थः।इंद्रि
याण्यहंकारिकत्वेयदुक्तंतत्रपरविप्रतिपत्तिंनिराकरोति॥ ॥नभूतिप्रकृतित्वमिंद्रियाणामहंकारिकत्वश्रुतेः॥ सुगमायोज
नापरंचैतच्चात्यंतंपरंवैस्वसिद्धांतोवधतः।प्रस्मिंश्चाध्यायेपरपक्षोनिराक्रियतइत्यौनरुक्त्यंशक्यादिकमपितत्वमस्तीत्या
शयेनपरेषांपदार्थप्रतिनियमंतन्मात्रज्ञानान्मुक्तेश्चनिराकरोति॥नषट्पदार्थनियमःतद्धीन्मुक्तिश्चाद्रव्यगुणकर्मसा
मान्यविशेषसमवायाएवपदार्थइतिवैशेषिकानांनियमयश्चतज्ज्ञानान्मोक्षइत्यभ्युपगमःसोकःशक्त्याव्यतिरेका
तद्दृष्टिक्यादिनवद्रव्येभ्यःप्रकृतेरतिरेकाच्चतथाप्रकृतिविवेकादेवमोक्षस्वीकृताच्चेत्यर्थः।गंधादिमत्त्वेनैवपृथिव्यादिद्र्य
वहारेगंधादिश्चसाम्यावस्थायांनास्त्यतःपृथिवीत्वादिजातिरविघटत्वादिवत्कार्यमा ॰ ऽवृत्तिरितियदुक्तंनाहोनात्मिनोनो

नभ्रमिर्नासीत्तमोज्योतिरभूत्तदाग्यत्तशब्दादिबुध्यापुपलभ्यतेकेषांचिदेवंतु ॥ मोक्षदशायामिति॥ कोऽशादिष्वपेवं॥
न्यायपक्षमुपलभ्यमतेषुषोऽशादिष्वपिनियमोनवातन्मात्रेतरानाम्नुक्तिरूपेणपदार्थोधिक्यादित्यर्थः॥प्रस्मिन्मते
तुनित्यंपदार्थद्वयमेवनित्यानित्यसाधारणस्तुपदार्थोभिन्नएवचतुर्विंशतिद्रव्येष्ववगुणकर्मसामान्यशब्दादीनामेतन्मतावरुद्धि।
वैचभूतानांपरोक्षत्वेकार्यत्वोपपत्तेर्वैशेषिकाद्यभ्युपगतंपार्थिवाद्यणुनित्यत्वमपाकरोति॥ ॥नाणुनित्यतातत्कार्यत्वश्रुतेः।
॥पृथिव्यादयणवोनित्यतानास्तितेषामणूनामपिकार्यत्वश्रुतेरित्यर्थः।यद्यप्यस्माभिः साश्रुतिर्नदृश्यतेकालल्लुप्तत्वादिनात
स्मादिप्राचार्यवाक्यान्मनुस्मरणाच्चानुमेयायथामनुः।आद्यादिनाशिनोदशार्द्धानांचयास्मृताः।नाभिःसार्द्धमिदंसर्वंसंभवत्यनुपूर्व
शइतिदशार्द्धानांपृथिव्यादिपंचभूतानांनचत्रवाक्येणशब्देनघणुकादेवग्राह्याभितिवाच्यं।संकोचेमानाभावादिति।प्रत्यक्षेणपुशब्दोभू
तपरमाणुपरएवदैशेषिकाद्यभिमतंचतस्यनित्यत्वमनेनप्रत्यक्षेणनिराक्रियतेननुघ्राणपरिमाणद्रव्यसामान्यस्यनित्यत्वंजोगुणस्य
चौचित्यानुरोधेनाणुत्वसिद्धेःमध्यमपरिमाणत्वेनित्यत्वस्यविभुत्वेचक्रियायाघ्रनुपपत्तेरिति।ननुनिरवयवस्यपरमाणोःकर्थंकार्य
मंघटतेतत्राह॥" ननिर्भागत्वंकार्यत्वात्॥ श्रुतिसिद्धकार्यत्वान्यथानुपपत्तापृथिव्यादयणवोनामवयवारतिपार्तंजलभाष्यव्याख्यदे
वैःप्रतिपादितंपृथिवीपरमाणुर्जलपरमाणुरित्यादिव्यवहारस्तुपृथिव्यादीनामघर्षकाग्निपाचेलेवघ्रतःप्रकृतिपर्यंतम
णुत्वेविनोपपद्यतइतिपक्षपतितन्मात्रेवकिंमंधाघस्तितपातितस्यप्रसक्ततयानपृथिवीत्वादिनियामकत्वंव्यक्तशांतघोरादिविशे

षवतोव्यक्तंधादेरेवपृथिवीत्वादिसिद्धेरतोनतन्मात्राणिपृथिव्यादयःतेषुचसूक्ष्मभूतव्यवहारोभूतसाक्षात्कारणत्वादिनैवे
त्यविरोधोंतन्मात्राणिमपिपृथिवीत्वादिकमस्तुतत्पक्षेचपंचविंशतितत्वविभाजकोभाग्निस्फुलोपृथिवीत्वादिकमेव
घ्रत्यवास्फुलपृथिवीपरमाणुपरावयवैवव्यासभाष्यंमात्मोयंप्रकृतिपुरुषसाक्षात्कारोनसंभवतिरूपस्यद्रव्यसाक्षा
त्कारहेतुत्वादितिनास्तिकाक्षेपंनिराकरोति।नरूपनिर्वंधनास्तुसृष्टिनियमरूपादेवनिमित्तात्सृष्टेतिनियमोनास्तिध
र्मादिनापिसाक्षात्कारसंभवादित्यर्थः।अंजनकूनियमस्यजनकादृष्टत्वेनादोषत्वादतोवहिर्द्रव्येलोकिकप्रत्यक्षंप्रत्येवाकूत
रूपंव्यंजकमितिभावः।नन्वेवंकिमणुपरिमाणंवास्तितिनवेत्याकांक्षायांपरिमाणनिर्णयंकरोति॥ नपरिमाणचातुर्विध्यंद्व्याभां
नप्योगात्॥घ्रणुमहदीर्घहृस्वमितिपरिमाणंचातुर्विध्यंनास्तिकैर्विध्यंतुवर्ततएवद्व्याभांतप्योगात्द्व्याभ्यामेवाणुमहत्परि
माणाभ्यांचातुर्विध्यसंभवादित्यर्थः।महत्परिमाणस्यावांतरभेदावेवहृस्वदीर्घौघ्रत्यक्षावक्षादिरूपैःपरिमाणसप्रसं
गादितितत्रास्मन्नयेघ्रणुपरिमाणमकूशस्यकारणंगुणविशेषंवर्जयित्वाभूतेंद्रियाणांमूलकारणेषुसत्वादिगुणेषुमंतव्यंघ्रत्य
क्षत्वयोग्यंमध्यमादिपरिमाणंतुतत्रैवमहत्वेतारतम्यादतिपुरुषैकत्वेसामान्येनेतिकैवल्यप्राप्तेवोकूप्रकृते
रेकत्वेचसामान्येनेत्यपीष्टंतत्पर्यंसामान्येषुनास्तिकूविप्रतिपत्तिनिराकरोति॥॥घ्रनित्येत्वेपिस्थिरतायोगात्घ्रत्यभिज्ञानं
सामान्यस्यापिव्यक्तीनामनित्यत्वेपिघ्रस्थिरत्वेविसदृशेवंघ्रयंघटइतिस्थिरतायोगेनयत्सदृशमितिज्ञानंतत्सामान्यविषय

यक्तमेवतत्प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः।तस्मात्सामान्यापलापोयुक्तइत्याह॥नतत्प्रत्यक्षापलापः।तस्मात्।सुगमंनन्वप्रतीयमानाकृतिरूपेणा
वैशेषिकप्रत्यभिज्ञोपपादनीयासेवसामान्यशब्दार्थोस्तुत्रेत्राह॥नास्यनिवृत्तिरूपत्वंभावप्रतीतेः।सएवायमितिभावप्रत्यया
न्निवृत्तिरूपत्वेनसामान्यस्यैवप्रत्यक्षार्थत्वात्।प्रत्यक्षाहिनायमघटइत्येवप्रतीयेतकिंचप्रत्यक्षाकृतिशब्दस्याघटव्यावृत्तिरित्यर्थो
वाच्यः।तत्राघटत्वंघटसामान्यभिन्नत्वमितिसामान्याभ्युपगमएवापतितइतिननुसादृश्यनिबंधनाप्रत्यभिज्ञाभविष्यति
तत्राहनतत्वांतरंसादृश्यंप्रत्यक्षोपलब्धेः॥भूयोवयवादिसामान्यादतिरिक्तंनसादृश्यमस्तिप्रत्यक्षतएवसामान्यस्यसाद
श्यरूपतयोपलंभात्।इत्यर्थः।ननुसामान्यविकीशक्तिरेवंसादृश्यमस्तुनन्वसामान्यमस्तीत्यादिशकामपाकरोति॥निजशक्त्यभिव्य
क्तिर्वावैशिष्ट्यात्तदुपलब्धेः॥निजस्यस्वीयस्यननुएवकृतकादेर्धर्मस्यशक्तिविशेषस्योत्कर्षोविनासादृश्यशक्त्युपलब्धि
तःसादृश्योपलब्धेर्विलक्षणत्वात्तशक्तिज्ञानेहिनान्यधर्मिज्ञानसापेक्षंसादृश्यज्ञानंपुनःप्रतियोगिज्ञानमपेक्षतेऽप्र
वज्ञानवदितिज्ञानयोर्वैलक्षण्यमित्यर्थः।सादृश्यस्यकादाचित्कस्याविदर्शनात्यावत्कार्यशक्तिव्यावर्तनायाभिव्यक्ति
दमितिकिंचधर्मिणःशक्तिसामान्येनसादृश्यवाच्यावस्थाकालेपुनःसादृश्यानुपपत्तेःकिंतुपूर्वकालीनःशक्तिविशे
षोयुक्तोतएवसादृश्यमितिवक्तुंतत्पावप्रतियक्तिश्रेनंतशक्तिकल्पनापेक्षयासर्वव्यक्तिसाधारणैकसामान्यकल्पनैवयु
क्तेति।ननुतत्पाविघटादिसत्तात्मनेवघटत्वादीनामन्योन्यसादृश्यमस्तुएवंघटपटीनामवितथाचेतनेवानुगतप्रत्ययोपपत्तावु

लंसामान्येनतत्राह॥॥नसंज्ञासंज्ञिसंबंधोपि॥एकयासंज्ञयासंज्ञिनोःसंबंधोविनासादृश्यंवैशिष्ट्यान्नूतनोपलब्धेरेवंत्व
र्थः॥संज्ञासंज्ञिनावमज्ञानेतोपिसादृश्यज्ञानादितिचाप्रयोजकं॥प्रयोगश्चनसंबंधनित्यताऽभयनित्यत्वात्॥संज्ञासंज्ञिनोर्नित्यत्वात्
संबंधस्याप्यनित्यताप्रतःकर्थंतेनातीतवस्तुसादृश्यवर्त्तमानवस्तुनिस्यादित्यर्थः।ननुसंबंध्यनित्यत्वेपिसंबंधोनित्यस्या
त्किमत्रबाधकंतत्राह॥बाजःसंबंधोधर्मिग्राहकंमानबाधात्॥कादाचित्कविभागेसत्येवसंबंधःसिध्यतिप्रत्यक्षावस्थमाणसा
स्वरूपेलेवोपपत्तोसंबंधतत्स्वभावत्वेनानवस्थाशतसहस्रकादाचित्कोविभागोननसंबंधनित्यत्वेसंभवति।प्रतःसंबंधग्राहकप्रमाणेनैवबा
धाच्चनित्यःसंबंधइत्यर्थः।नन्वेवंनित्यकेगुणगुणिनोर्नित्यःसमवायोनोपपद्येतत्राह॥नसमवायोस्तिप्रमाणाभावात्।सुगमान्नन्
वैशिष्ट्यप्रसक्तंविशिष्टबुध्यन्यथानुपपत्तिश्चप्रमाणंतत्राह॥उभयत्राप्यन्यथासिद्धेर्नप्रत्यक्षमनुमानंवा॥उभयत्राविवैशिष्ट्यौ
प्रत्यक्षेतदनुमानेवसस्वरूपेलेवान्यथासिद्धेर्नतदुभयंसमवायेप्रमाणमित्यर्थः।प्रयोगःयथासमवायेवैशिष्ट्यबुद्धिःसमवाय
स्वरूपवेलेवेश्यतेऽनवस्थाभयादितितत्रप्रत्यक्षानुमानेन्यथासिद्धेरवंगुणगुणप्रभृतौविशिष्टबुद्धिरविगुणादिस्वरूपवेलेवे
त्यतोऽप्रतस्तत्रापिप्रत्यक्षानुमानेन्यथासिद्धेरतिनैवंसयोगोविनसिध्यतिभूतलादौघटादिप्रत्ययस्यापिस्वरूपवेलेवान्य
थासिद्धेनविशिष्टबुद्धिप्रसंगात्तसमवायस्यतेचसमवेतस्यकदाचिदप्राप्तवियोगानातीतिनार्थपेक्षः कश्चिन्नतापात्म्य
संबंधेनात्रसमवायस्यान्यथासिद्धिमाहातत्रशब्दःप्रक्रमेपतातापात्म्यंप्रत्रनास्तेतवतत्स्यगुणविशेषोविगुणत्वेसत्यात्तनचवै

शिष्यबुद्धिनियामकसंबंधएवागत्यावश्यकः तथा च तत्समवायइतिवाग्व्यवहारोपपत्तेः संबंधस्तुसिद्ध
एवेतियदि च तत्पात्त्यमपिवस्तुरूपमेवोच्यतेतदास्मानिरवयवदेवोऽस्मीतिशब्दमात्रभेदइतिकिंचलक्षणा
नियामकत्वेदृष्टघटोद्रव्यमित्यादौनत्वाधाराधेयभावबुद्धिनियामकत्वमपिघटस्यद्रव्यमित्यत्रनतुभवात्प्रतीयत्वादि
कमेवद्रव्यादितादात्म्यंतत्रत्रकथमाधाराधेयभावबुद्धिनियामकतयापरैरिष्टःसमवायसंबंधस्तादात्म्येनचरितार्थः
स्यात्तत्तत्पदोपदत्वाद्यथावादितिप्रकृतेः क्षोभात्पुरुषसंयोगः तस्मात्तत्सृष्टिरितिसिद्धांतः तत्रायंनास्तिकोनास्ति
नास्तिक्षोभस्यैककस्यापिक्रियासंबंधेवस्तुक्षणिकंयत्सत्यंतत्तत्रैवविनश्यतीत्यतोनदेशांतरसंयोगात्तेषांक्रियासिध्यतीतितत्राह॥
॥नानुमेयत्वमेवक्रियायानेदिष्टस्यतत्तदेशेरवापरेष्वप्रकृतिः॥ नकेवलंदेशांतरसंयोगादिनाक्रियाया अनुमेयत्वमेवयतोने
दिष्टस्यनिकटस्थस्यद्रष्टुःक्रियाक्रियावतोःप्रत्यक्षेएवविप्रतीतिरस्तिवृक्षप्रत्यक्षतीत्यादिरित्यर्थः।द्वितीयाध्याये शरीरस्य
पंचभौतिकत्वादिरूपेभूतभेदएवोक्तोनतुविशेषोबंधनंतेषुत्रपरपक्षंनिषेधति ॥॥नपंचत्वेकिंकंशरीरंबहूनामुपा
दानयोगात्॥ बहूनांभिन्नजातीयानांशेषंसुगमंभिन्नजातीयानांसंयोगादनवयवत्वेनदृष्टमितिसजातीयभेदो
पादानेदृष्टत्वेनतुल्यवस्तुत्वमुपेत्यभूतभौतिकत्वेनपंचभौतिकत्वव्यवहारःएतेनहिवस्तुभौतिकत्वपक्षाश्रितिरस्ता एकोपा
नत्वेपिपृथिव्येवोपादानेसर्वशरीरेस्थितेवस्थितस्थूलभेदशरीरमितिकेचिन्तत्राह॥नस्थूलमितिनियमश्रुतिबाधितत्वा

विविधमनुभूतात्भोगायतनत्वेनेंद्रियाश्रयत्वेनाविशेषत्वंयस्मात्सर्वदयदाःसूक्ष्मास्तस्मिन्नाश्रयंतिषट्तस्माद्धारमित्या
हुस्तस्यमूर्तिमत्त्वेविष्णुरितिमनुवत्स्थूलदेहादृशंचशरीरंस्थूलंपुरुषस्यभवेदितिनियमः कुतश्चातिवाहिकस्यापुरुष
कर्मजस्यभौतिकस्यशरीरांतरस्यापिसत्वादित्यर्थः।लोकांतरेकोकांतरलिंगदेहप्राप्तिर्वाभ्युपेत्यतीत्यातिवाहिकंभूताश्रयंविनाधि
त्रादिवर्त्तिलिंगदेहस्यगमनानुपपत्तेः प्रागेवोक्तत्वात्तदंशस्यैवतस्यैवस्थूलशरीरप्राप्त्यर्थंलिंगस्यवशरीरत्वंभोगश्रयतयापु
रुषप्रतिबिंबश्रयतयावेतिवोध्यं श्रुतिर्वाहिकशरीरंचप्रमाणंअंगुष्ठमात्रःपुरुषोंतरात्मासदाजनानांहृदयेसन्निविष्टः
।अंगुष्ठमात्रंपुरुषंनिश्चकर्षयमबलात्पमसुक्तिस्मृतीनांहिलिंगशरीरस्यसकलशरीरव्यापिनस्तोंगुष्ठमात्रंनसंभवतिश्रुत
आधारंस्यादंगुष्ठमात्रंतमर्थोतसिध्यतिमध्यादीपस्यसर्वगृहव्यापित्वेपिकालिकाकारंतैलवर्त्तादिसूक्ष्मांशस्यदशोपरि
सर्वंडितस्यपार्थिवभागस्यकलिकाकारनशात्वैवलिंगदेहस्यदेहव्यापित्वेपंचांगुष्ठपरिमाणत्वंवाश्रयसूक्ष्मभूत
संख्यांगुष्ठपरिमाणत्वेनानुमेयमितिगोलकेभ्योतिरिक्तानींद्रियाणिप्रागुक्तानितदुपादानेनेंद्रियाणांमहाभूतप्रकाश
कत्वनियमकरोतिनाप्राप्तप्रकाशकत्वमिंद्रियाणांमहाभूतैःसर्वत्रोपपत्तेः॥ स्वांसंबद्धानींद्रियाणिनप्रकाशयंतिस्वप्रा
प्तेःप्रदीपादीनामप्राप्तप्रकाशकत्वादर्शनात्प्राप्तप्रकाशकत्वेत्याचक्षतेतत्रहिताद्दिसर्ववस्तुप्रकाशकत्वादर्शनात्स्वप्राप्तप्रकाशक
त्वेत्रवहिताद्दिसर्ववस्तुप्रकाशकत्वप्रसंगाच्चेत्यर्थः।प्रतीतेरित्यारभ्यादिसंबंधांपंचांगलक्षणातिरिक्तेंद्रियमितिभारः क

तिकत्वमपदेशस्तुपूर्ववत इंद्रियाणां प्रौतिकत्वं बहुप्रदेशकत्वमात्रेणेत्यर्थः ननुप्राणस्य शरीरे प्राधान्यात्प्राणएवदेहारं
भकोस्तुतत्राह। नदेहारंभकस्यप्राणस्तर्हींद्रियशक्तिरेवंतः करणंविनाप्रा
णव्यापारान्वयव्यतिरेकाभ्यामिंद्रियशक्तेर्बुद्धितत्वदेवप्राणनादिव्यापारसिद्धेर्नतद्व्यत्यः प्राणस्यतीतिचेच्चुष्म
तीवेंद्रियेमृतेदेहसत्वानुसरणेबलः प्राणएवदेहकारणत्वेप्राणंविनापिदेहानुसरणेतत्रा
हभोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतनानिर्माणंप्रत्यप्यपेक्षितेप्राणएवप्रसंगात्।भोक्तुःप्राणेनाधिष्ठानात्व्यापारोदेवभोगायतनस्यश
रीरस्यनिर्माणंभवतिप्रत्यक्षप्राणव्यापाराभावेशुक्रशोणितयोःपतितभावप्रसंगान्मृतदेहवदित्यर्थः तस्माच्चसंसरणादि
व्यापारविशेषैःप्राणोदेहस्यनिमित्तकारणंपारंपर्यादितिभावः ननुप्राणस्येवाधिष्ठानंसंभवतिव्यापारवत्वात्तत्राह।नित्यः
कूटस्थत्वात्तन्नेत्यर्थः अधिष्ठानेप्रयोजनाभावात्तंप्रतिव्यापारवत्वेनाधिष्ठानस्यावश्यंभावाच्चेतितत्राह।।मृतस्य का
रस्याप्यधिष्ठातृत्वेनकांतात्देहनिर्माणेव्यापारूपमधिष्ठानंतावन्नित्यंचेतनत्वेकांतात्तस्यापिनाप्राणरूपभ
त्वंतावत्यापारात्तःपुरनिर्माणेत्यर्थः तथाचप्राणस्याधिष्ठातृत्वंतावदनुरूपस्याधिष्ठातृत्वंतुप्राणसंयोगमात्रेणेति
सिद्धंकुलालादीनांघटादिनिर्माणेतत्रापिविशेषमात्रंतत्रचेतन्यस्यबुद्धेःप्राप्तुपयोजकत्वंबुद्धिपूर्वकसृष्टित्वादितियद्यपि
प्राणंविष्ठानादेवदेहनिर्माणंतथापिप्राणसंयोगाप्रेक्षोपुरुषार्थमेवप्राणोनदेहनिर्माणादित्याशयेनभोक्तुरि ति

८८

अधिष्ठानाविलक्षणेप्राणप्रवेशकालेचसमग्रस्यैवलिंगशरीरस्यप्रवेशोभवतिप्राणसाहित्येनैवतत्व्यापारात्तवि
शेषेपार्थक्यप्रधानस्येत्युक्तंतत्रकथमात्मानित्यमुक्तोबंधदशानादितिपरेणसंबंधेनित्यमुक्तिमुपपा
दयितुमाह।।समाधिसुषुप्तिमोक्षेषुब्रह्मरूपतासमाधिरसंप्रज्ञातावस्थासुषुप्तिश्चात्रसमग्रसुषुप्तिः मो
क्षश्चविदेहकैवल्यंप्रास्तावस्थासुपुरुषाणांब्रह्मरूपतावुद्धिवृद्धिविलयतस्तदोषाधिकपरिच्छेदादिविग
मेनस्वस्वरूपपरिणत्यावस्थानंयथाघटध्वंसेघटाकाशस्यपरिणेत्यर्थः तदेतदुक्तंतन्निवृत्तावुपरागोपरागः स्वस्य
इतितथाचब्रह्मत्वमेवपुरुषाणांस्वभावोनैमित्तिकत्वाभावात्तत्कृतिकस्यशैत्यादिवबुद्धिवृत्तिसंबंधकालेनुपरि
क्तेचिद्रूपतेत्यभिव्यक्तापरिच्छेदाभिमानःतथावृत्तिप्रतिबिंबवशादुःखादिमालिन्याभिरक्तभवतीतितत्सर्वमौपा
धिकमेवउक्ताध्यारोपनिमित्तत्वव्यतिरेकानुविधानात्स्फटिकलौहित्यवादितिभावः।।तथाचयोगसूत्रवृत्ति
सारूप्यमितरत्रेतिअस्मच्छब्देचब्रह्मशब्दश्चौपाधिकपरिच्छदमालिन्यादिरहितपूर्णचेतनसामान्यवाचीनतु
ब्रह्मप्रीमांसायामिवप्रयोजनलक्षितपुरुषविशेषमात्रवाचीतिविवेक्तव्यं।।अत्रेतेश्लोकाःशिष्यस्यशुश्रूषुम
व्यतेचित्तकाशेनाभिव्यक्तेनानाकारेतिततस्ततः।धारणीसहजेकेतुमारंभपरीक्षेवेतिति।वस्तुतस्तुसदाकारणमेवब्रू
मंचचित्रभोगादिसृष्टिप्रदेशेदृश्यमानंनूपपद्यतिचस्फटिकरूपवस्तुसंदृश्यावृत्तिहिनेतात्समाध्यादौचसानास्ति

ततः परमः पुमांस्तथैव मोक्षादिकालेनैव पुरुषस्य स्वरूपं वाशिष्ठेप्रदर्शितं। प्रसंभवति सर्वत्रदिग्भस्माकाश
रूपिणि। प्रकाशेयादृशं रूपंप्रकाशस्यामलंभवेत्॥ त्रिजगत्यमलंचेतिदृश्येसत्तामुपागतेऽदृश्यः स्यात्केवलीलोभ
वस्तादृशोविमलात्मनरति। तर्हिकः समाधिसुषुप्तिसंज्ञोक्तस्यविशेषस्तत्राह द्वयोः सबीजमन्यत्रतत्रुतिः॥ द्वयोःस
माधिसुषुप्त्योः सबीजत्वंधर्मिबीजवासनादिसहितंवृत्तत्वं प्रत्यत्रभोग्यबीजस्याभावइतिविशेषइत्यर्थः। ननुचेत्समाधा
वेवंभबीजमस्तितर्हितेनैवपरिछेदात्स्वंवृत्तत्वमितिचेन्नबंधबीजस्यवासनाकर्मादेस्तदानीमुपाधावेवावस्थानात्तनच
चेतनेषुपुरुषेषुतेजासमप्रतिबिंबनादितिजाग्रदाद्यवस्थांतुबुद्धिवृत्तिप्रतिबिंबवशादौपाधिकोबंधस्यसत्वादेवदितिननुप
तंजलेतद्ब्रह्मसंप्रज्ञातमितिनिर्बीजउक्तः प्रत्यक्षंसबीजउच्यतइतिचेन्नापूर्वापूर्वासंप्रज्ञातेऽमेणबीजक्षयोभवतीत्या
शयेनैवतत्रनिर्बीजत्ववचनात्तत्रचरमासंप्रज्ञातस्यैवनुमत्यानिर्बीजत्वात्प्रत्यक्षासबीजासमेवासंप्रज्ञातव्यक्तीनांनिर्बीज
त्वेव्युत्पानानुपपत्तेरितिननुसमाधिसुषुप्तीदृष्टेस्तःप्रत्यक्षेतुकिंप्रमाणमितिनास्तिकाक्षेपंपरिहरति॥ द्वयोरित्यत्रयस्या
पिदृष्टत्वान्नदुष्टौ॥ समाधिसुषुप्तिदृष्टांतेनमोक्षस्यापिदृष्टत्वादनुमितत्वान्नतुल्यौसुषुप्तिसमाधीएवकिंतुमोक्षोप्यस्ती
त्यर्थः। ननुमानंवेत्यंसुषुप्तादौमोक्षत्वाभावस्तत्यागंचित्तगताग्रागादिदोषादवश्यंभवतिसचेदृष्टोज्ञानेननोशितस्त
र्हिसुषुप्तादिसदृशोवास्यास्थिरोभवतिसैवमोक्षइतिनन्ववासनात्वबीजसत्वेपिवैराग्यादिनावासनाक्षीणा

दर्शीकारवृत्तिःसमाधौमाभवतुसुषुप्तेतुवास्तव्यावस्थादर्शनंभविष्यतीतिसुषुप्तेर्वस्तुत्वमितितत्राह॥ वासनायास्त
पनंदोषयोगेविनानिमित्तस्यप्रधानबाधकत्वेन॥ यथावैराग्येतत्यागनिमित्तदोषयोगेपिसतिवासनायानस्वार्थत्यागेनभवतीत्य
र्थः। बलवत्तरएवहिदोषोवासनादुर्बलांस्वकार्यंकुंठंकरोतीतिभावः। वासनयेतिपाठेवासनयायत्पुरुषस्यस्वार्थत्याग
नेतंनभवतीत्यर्थः संस्कारलेशतोजीवन्मुक्तस्यशरीरधारणमितितत्तीयाध्यायेवक्ष्यतेतत्रायमाक्षेपः जीवन्मुक्तस्यशरी
रेकस्मिन्नपर्यंतस्मरणादीनामिवलोभोनोदृश्यतेसोनुपपन्नः प्रथमंभोगमुत्पाद्यैवपूर्वसंस्कारनाशोवात्मज्ञानेनसर्वापेक्ष
यावसंस्कारोत्सत्यंभवतत्तद्धतत्तत्फलस्यशरीरादेर्वात्मसत्वस्यविषयभोगादितितत्राह॥ एकःसंस्कारक्रियानिवर्तकोन
नुप्रतिक्रियंसंस्कारभेदेबहुकल्पनाप्रसक्तेः येनसंस्कारेणदेहादिशरीरभोगप्रारब्धःसएकएवसंस्कारस्तच्छरीरसाध्य
स्यप्रारब्धभोगस्यसमापकः सचकर्मवदेवभोगसमाप्तिनाशेननुप्रतिक्रियंप्रतिभोगंशक्तिसंस्कारनानात्वंबहुशक्तिकल्पना
जीवन्मुक्तस्यादित्यर्थः। कुलालचक्रत्वेभ्रमणस्यलेप्यैवंवेगाख्यःसंस्कारएकएवभ्रमणसमाप्तिपर्यंतस्थायीबोध्यः। अत्रिर्जी
शरीरमत्तीत्युक्तेतत्रबाह्यबुद्ध्यभावाच्छरीरत्वंनास्तिकाक्षेपमपाकरोति॥ नबाह्यबुद्धिनियमोदृष्टोल्लालोष्टिवनस्पति
त्वगोहदादीनामपिभोक्तृभोगायतनत्वंप्रवर्तते॥ नबाह्यज्ञानंयत्रास्तितदेवशरीरमितिनियमःकिंतुदृष्टादीनामंतःसं
नामपिभोक्तृभोगायतनत्वंशरीरत्वंमतंयतःपूर्ववत्सर्वोभोक्तृभोगायतनत्वंशरीरमितिभावः तदेव

वृक्षादिशरीरेष्वपि सुप्तबालादिकमित्यर्थः। तथा च श्रुतिः। अस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीत्यादिरिति नयात्मबुद्धि
नियमकृदित्यशास्त्रीयत्वपक्षेऽपि सत्त्वमेवेदमनुदर्यमयादिति वाध्यंसूत्रे श्रा॥शरी
रजैः कर्मदोषैर्यौतिस्पावरान्तानाः। वाचिकैः पक्षिमृगतांमानसैरंत्यजातितामित्यादिस्मृतेरविभोक्तृभोग्यायतनत्वमित्यर्थः
॥ननुवृक्षादिष्वप्येवंचेतनत्वेन धर्मधर्मीसत्तिप्रसंगस्तत्राह॥नदेहमात्रतः कर्माधिकारित्वंवैशिष्ट्यश्रुतेः॥ ॥नदेहमात्रेण
धर्मधर्मीसत्तियोग्यत्वंजीवस्यकुतः वैशिष्ट्यश्रुतेः ब्राह्मणादिदेहविशिष्टत्वेनैवाधिकारश्रवणादित्यर्थः। देहभेदेनैवक
र्माधिकारंदर्शयन्देहत्रैविध्यमाह॥ ॥त्रिधात्रयाणांत्ववस्थाकर्मदेहोपभोगदेहभयदेहाइत्यर्थः। तत्रकर्मदेहः परमश्रीणां
भोगदेहइंद्रादीनांस्थावरादीनांतुभयदेहोनजीर्णाप्रीतिः पुत्रपाध्यन्नेनत्रिधातिभागः अस्यपाससर्वस्यैवभोगदेह
त्वापत्तेः। चतुर्थमपिशरीरमाह॥ ॥नकिंचिदप्यनुशयतः॥ विषादनुशयंद्वेषपश्चात्तापानुतापयोरितिवाक्षादनुशयोत्रवैर
ग्यविरक्तौश्वरस्यमेतत्त्रयेनकिंचिदपिएतत्त्रयविलक्षणमित्यर्थः। यथाऽक्तात्रयजडभरतादीनांतेषांस्नानमात्रप्रधान
कृत्वादितोऽतस्तेस्वात्मावस्थस्थापनायपरमभुपगतंस्नानेछाकृत्यादिनित्यत्वप्रतिषेधति॥ननुछादिनित्यत्वमात्रा
श्रयविशेषपरिकल्पनावुद्धिरात्मावस्थायास्यात्सूतिः तथाचस्नानेछाकृत्यादीनांनित्यत्वमाश्रयविशेषपरिकल्पनयाचोपपद्यते
नयाभ्युपगतेतिनास्तिश्रुतिवुद्धिरुक्तौतेनसर्वेषामेववुद्धीछादीनांप्रनित्यत्वानुमानात्तथालोकिकवत्किंदृष्टांते ५५

नावरणतेजसोपिनित्यत्वानुमानमित्यर्थः। आर्त्तोगावत्स्नानेछादेर्नित्यत्वंतथाश्रयईश्वरेपाधिरवासिद्धईश्वरस्यासिद्धे
रित्याह॥ ॥आश्रयासिद्धेश्च॥ ॥सुगमोनत्वेवंवृत्तांगादिसर्जनसमर्थेसार्वज्ञादिकैकरूपंजन्यंसमाधेतापिलोकेतापश्चा
दिभिरेवमैश्वर्यादर्शनादितितत्राह॥ योगासिद्धयोव्योषधादिसिद्धिवन्नाप्तलपनीयाः॥ औषधादितिसिद्धिदृष्टांतेनयोग
जाअप्यणिमादिसिद्धयःसाध्याघृपयोगिन्यःसिध्यंतीत्यर्थः। पुरुषासिद्धिश्रुतिकूलतयाभूतचैतन्यवादिनंप्रत्याहदृष्टे॥ ॥नभू
तचैतन्यंप्रत्येकादृष्टेःस्मृतेपिच॥ सहतभावाच्चस्याथाप्रविपंचभूतेषुचैतन्यंनास्तिविभागकालेप्रत्येकंचैतन्यादृष्टिरित्य
र्थः। तृतीयाध्यायेचैवंसत्सिद्धांतविधयोनूक्तत्वपरमतनिरुत्तरणायेतिकोनरूपदोषायेति। वीक्षावाध्यायसमाप्तौ॥स्व
सिद्धांतविरुद्धार्थभाषित्वेत्रवादिनःपंचमेतान्निराकृत्यस्वसिद्धांतोदृढीकृतः॥ ॥इतिविज्ञानाचार्यविरचितेकापिलसांख्यप्रव
चनस्यभाष्येपरपक्षनिर्जयोध्यायःपंचमः॥ ॥अथाध्यायवतुष्केनसमस्तशास्त्रार्थंप्रतिज्ञायपंचमाध्यायेपरपक्षनिराकरणेन
प्रसाध्येदानीन्तमेवसाधुभूतंशास्त्रार्थंषष्ठाध्यायेनसंकलयनुपसंहरतिऽतआत्यंतिकोहिपुनस्तत्रावेविस्तारकृतेशिष्याणांप्रसंदि
ग्धाविपर्यस्तोदग्धोवोधस्तत्यतइतिप्रतास्पदानिरचनेनन्यायादनुक्तमुक्तंचोपन्यासंश्रयादनुक्तंयुक्तंचोपन्यासंचक्ष्ना
त्रकोनरुक्तंदोषायाअस्त्यात्मानास्तितत्साधनाभावात्॥ ॥जानामीत्येवंप्रतीयमानत्वात्पुरुषःसामान्यतःसिद्धएवात्रिवाधक
प्रमाणाभावात्प्रतस्तद्विवेकमात्रंकर्तव्यमितिप्रत्यर्थः। तत्रविवेकेहेतुद्वयेनसाध्यतिः। देहादिव्यतिरिक्तोसौवैधर्म्यात्॥ असौअ

ता यां पंचम्यो यथा दुःखेऽहोबलवत्तरः मैवं सुखेऽपि लाभो बलवत्तरः मैवं सुखेऽपि लाभो बलवत्तरो विषाद
क्षया दुर्बलेक्षया इत्यर्थः तृष्णा च सुखाप्तिलाभं वाधित्वा पि दुःखं हंति दुःखनिवृत्ता वेवेच्छा जनयतीति न
तुल्यायत्वयत्नसिद्धिरिति तदुक्तं लौकिकैः प्रभूतेनाभंगभयेन साधुमोक्षस्यप्यभिवृष्यवलं वा तेऽपीति या तुनर
कादिदुःखदर्शनेऽपि सुरक्षत्रृप्तिः सागरादि दोषवशादेवेति सुखापेक्षया दुःखस्य बहुलत्वात् तत्रापि दुःख
स्य बहुलत्वात् तत्रापि दुःखनिवृत्तिः पुरुषार्थ इत्याहकुत्रापि कोपि सुखीति ॥ ग्रहनेतरतृणवृक्षपशुपक्षिमनुष्यादिषु मध्ये
खल्वो मनुष्यदेवादिरेव सुखी भवतीत्यर्थः इतिहेतोस्तत्रापि कदाचित्केसुखंमधु संपृक्तान्नवदिकारकारणं हेयमेवेत्या
हतत्रापि दुःखमिश्रितमित्यतो दुःखकोटौ सुखदुःखविवेचकानिक्षिप्तं इत्यर्थः तदुक्तं योगसूत्रैरेव परिणामतापसंस्का
रदुःखैर्गुणवृत्तविरोधाच्चसर्वमेवदुःखं विवेकिनइति विष्णुपुराणेपि ॥ यच्चस्त्रीति कुरुं पुंसावस्तुमैत्रेय जायते तदेव
दुःखवृक्षस्यबीजत्वमुपगच्छतीति केवलदुःखनिवृत्तिर्नपुरुषार्थः किंतुसुखेपरकृतिमतमपाकरोतिसुखलाभभावादपु
रुषार्थत्वमितिचेन्नैवं विधमात ॥ ॥ सुखलाभाभावान्नोक्तात्यदुःखाभावस्यः पुरुषार्थत्वमितिचेन्नपुरुषार्थस्यहेविधात्
विध्रकारकत्वात्सुखस्यदुःखाभावत्वाभावेत्यर्थः सुखीस्यादुःखीमास्यामितिहिप्रयोगवलीकानांप्रार्थनादृश्य ११म
५२

तइतिशंकतेनिर्गुणत्वश्रुतेरात्मनोसंगत्वादिश्रुतेः नन्वात्मनोनिर्गुणत्वंसुखदुःखयोश्चित्तगुणप्रत्यत्वेनित्यमेवसि
द्धेप्रसंगत्वश्रुतेर्विकारहेतुसंयोगाभावश्रवणात्तेविनाचगुणानांविकारासंभवात्भ्रान्तीयत्वेनसंभाव्यानांचगुणानां
जन्यत्वेनैवानुभवात्प्रादिशदेननिर्गुणत्वादिश्रुतयोयाताः प्रनोनित्यसिद्धिस्वभावत्वान्नदुःखनिवृत्तिरपिपुरुषार्थोघट
तेइत्यर्थः ननुसंगंविनास्यमेतद्विकारोभवतीतिचेन्नदाहस्यनानलोवकेनापःक्लेदस्यचोभसः तदृत्यमेवात्रदुःखंविकी
रायतेवेयतः किंचस्वयंविकारिस्वभावेनैवोपपद्यतेस्वयंक्लेदविकारेणपुनर्वैधर्म्यप्रसंगात्तस्मात्तपाचोक्तंकोभाय
प्यात्मनिमलिनोस्वच्छोविकारीचेत्स्वभावतः नहितस्यभवेन्मुक्तिर्जन्मांतरशतैरपीतिस्मरणेन ॥ अधर्मत्वेपितस्मिन्
रविवेकान ॥ सुखदुःखादिगुणानांचित्तधर्मत्वेपितत्रात्मनिसिद्धिः प्रतिबिंबरूपेणावस्थितिरविवेकान्निमित्तात्यत्कृति
पुरुषसंयोगधारेत्यर्थः एतच्चप्रपंचमाधायेप्रतिपादितंनिमित्तत्वमविवेकस्यदर्शयतिरतिस्तीयाध्यायस्त्रेणेतितथा
चस्फटिकेलौहित्यमिवपुरुषेप्रतिबिंबरूपेणदुःखसंक्रांतेतन्निवृत्तेरपुरुषार्थः प्रतिबिंबाकारदुःखसंबंधस्यैवभोग
यप्रतिबिंबरूपेलेदुःखस्यौपचारिकत्वात्दुःखमभुंजानेतिपार्थनादितिप्रविवेकस्यकः पुरुषगुणबंधः प्रविवेकस्तुकिंन्
लक्षणमाकांक्षायामाहः प्रनादिरविवेकोन्यथाकल्पेषदृश्यप्रसंगः प्रगृहीतासंसर्गस्तुभयविषयकंज्ञानमविवेकः स
चप्रवाहरूपेणानादिर्विवेकेनधर्मःप्रलयेवासनारूपेणनिष्टतिश्चन्यथात्यसादित्येदोषदृश्यप्रसंगात्सादित्वेहिस्वतएवोत्पाद

मुक्तस्यापि बंधापत्तिर्मुक्त्यभावश्च कर्मादिजन्यत्वेन कर्मादेः प्रत्यक्षितस्य कारणत्वानुपपत्तिरित्यर्थः॥ अथ ब्रह्मविवेकोत्पत्तिरूपः प्रतिबंधात्मनापुरुषधर्मत्वं भवतीत्यतः पुरुषस्य बंधप्रयोजकत्वं तिष्ठतु तावन्नित्यमुक्तस्यापि पुनर्बंधप्रसङ्गादित्याह॥ ननित्यस्यात्मवत्प्रध्वंसानुच्छित्तिः॥ आत्मवन्नित्यो ऽबंधनादि भवतिकिंतु प्रवाहरूपेण नादिरध्वंसानादिभावस्यतस्य श्रुतिसिद्धोक्तिरनुपपत्तेरित्यर्थः॥ बंधकारणमुक्तमोक्षकारणमाह॥ प्रतिनियतकारणनाश्यत्वमस्य ध्वंसवत्॥ स्वबंधकारणस्याविवेकस्य मृद्भेदजलादिस्थलेप्रतिनियतेयत्नाश्यकारणंविवेकस्तन्नाश्यतेतरो वत्॥ बंधकारणंहि प्रतिनियतेनलौकिकेनैवनाश्यतेनान्यसाधनेनेत्यर्थः॥ तदुक्तंविष्णुपुराणे॥ अंधंतमः दीपवद्भेदि योऽबंधयाख्यस्तथात्मनः॥ विवेकजन्मनिःश्रेयसंतस्यापि प्रतिनियमस्य ग्राहकमप्याह॥ प्रत्यविप्रतिनियमोन्वयव्यतिरेकाभ्यां॥ ध्वंसालोकयोरिवप्रकृतेपिप्रतिनियमः मृद्भेदजलादिष्व न्वयव्यतिरेकाभ्यामेवग्राह्य इत्यर्थः॥ प्रयोगश्चैवं ब्रह्मविवेकेननुविवेकस्यापिकिंप्रतिनियतंकारणमस्तिनवातत्राह॥ प्रत्यविविवेकेविकारणनियमेन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवकारणनियमसिद्धः श्रवणमननिदिध्यासनरूपमेवकारणंनतुकर्मादीतिकर्मादिकंनतद्विरोधमेत्यर्थः॥ बंधस्यसाभाविकत्वादितंनसंभवतीतिप्रत्यभाधायोक्तंस्मारयतिप्रकाशंतत्संभवादिति विवेकएवबंधः॥ बंधोहिदुःखंतत्कारणंच बंधस्यकारणंशोकंसुखंचनानुभवेरपिकार्यतयाविनाशापत्त्याऽनबंधस्यादिति

तत्राह॥ ननुमुक्तस्यपुनर्बंधयोगोप्यनावृत्तिश्रुतेः॥ भावकार्यस्यैवविनाशितयामोक्षस्यनाशोनास्तिनसपुनरावर्ततइति श्रुतेरित्यर्थः॥ प्रविशद्यः पूर्वस्वोक्तपक्षसमुच्चये॥ ॥ प्रपुरुषार्थत्वमस्यापि॥ प्रस्यापिमुक्तस्यापिपुनर्बंधेप्रत्यवे वृत्तमोक्षस्यापुरुषार्थत्वंपरमपुरुषार्थत्वाभावःस्यादित्यर्थः॥ प्रपुरुषार्थत्वेहेतुमाह॥ प्रविशेषापत्तिरुभयोः॥ भाविबंधक्षयेणोभयोर्मुक्तबद्धयोर्विशेषानवगमात्तुल्यापुरुषार्थत्वमित्यर्थः॥ ननुबंधमुक्तयोर्विशेषाभ्युपगमेनित्यमुक्तस्वरूपमुच्यतेतत्राह॥ मुक्तिरनाद्यध्वंसेनपरः॥ वक्ष्यमाणेनानाद्यध्वंसादतिरिक्तः पदार्थेनमुक्तिरित्यर्थः॥ प्राग्भावमुक्तस्यापि कस्यजनोपाधिनिमित्तंरजतत्वंशौक्त्यावरणरूपंविघ्नमात्रेणनतुजनकत्वधानेनशौक्त्येनशक्त्यपाधिनेवनष्टंतिजनकत्वंशौक्त्यंतत्वैवस्वभावनिर्दुःखस्यात्मनोबुध्युपाधिकदुःखप्रतिबंधनद्वारकरूपविघ्नमात्रंनतु बुध्युपाधानेनदुःखंजायतेतदपायेचनश्यतीतिश्रुतेर्नित्यमुक्तआत्मा बंधमोक्षौतुव्यावहारिकौचित्तविशेषइति॥ नन्वेवंबंधमोक्षयोर्नित्यत्वेमोक्षस्यापुरुषार्थत्वंतदर्थिनांदिवृत्तिपादकश्रुत्यादिविरोधइत्यतआहप्रतत्राप्यविरोधः॥ तत्राविप्रतिरायध्वंसस्यमोक्षत्वेपिपुरुषार्थत्वाविरोधइत्यर्थः॥ दुःखयोगादेवहिपुरुषःकल्पितौनतुदुःखयोगोपिभोगप्रवृत्तिविरूपेणदुःखंबंधइतिप्रतिविरूपेणदुःखनिवृत्तिरिष्टा यैवपुरुषार्थैः॥ सएवतारायध्वंसःतादृशश्चामोक्षोपिपुरुषार्थएवेतिभावः॥ इतःपरंतृतीयाध्यायोक्तस्यज्ञानसाधनस्याष्टधाजस्योपसंहारःकर्तव्यइत्यत्रश्रवणेन

न संस्कृतेनैवमनसा साक्षात्कारसंभवात्तयोगवैयर्थ्यमित्याशंक्याह अधिकारभेदेनेति। अधिकारभेदो विधानाधिकारेण तेन श्रवणमननसाक्षात्कारः सर्वेषामिति नियमस्तात्पर्यः किं नकोमलबुद्धीनामपि साक्षात्कारे नदाद्ध्यायश्रवणादिउत्तरसाधनानां नियमइत्याह॥ अन्यथेत्युत्तरार्धं॥॥ श्रवणमननन्यायस्तत्रैवोक्तो निदिध्यासनादीनां ज्ञानस्य मिथ्याज्ञानानभिभवरूपदार्ढ्यार्थं नियमइत्यनुपज्यातउत्तरत्रैव सा धनान्याह। स्थिरसुखमासनमिति ननियमः। प्रासने सत्यासनादिनियमो नास्तीत्यतः स्थिरं सुखं यत्तदेव प्रासनमि त्यर्थः मुखंसाधनमाह। ध्यानं निर्विषयं मनः॥ इतरवृत्तिप्रत्ययदंतः करणं भवति तदेव ध्यानेयोगश्चित्तवृत्तिनिरो धरूपइत्यर्थः कार्यकारणभेदेन कारणशब्दः कार्येप्रयुक्तः। एतत्साधनत्वेन ध्यानस्य वक्ष्यमाणत्वादिति। ननुयोग योगयोः पुरुषस्यैक्यरूप्यात्किंयोगेनेत्याशंक्याह तत्फलतद्धेतुसत्त्वेवफलांतरमप्याह। उभयथाप्यविशेषश्चेन्नेवंउपरा गनिरोधाद्विशेषः॥ योगायोगयोः पुरुषस्याविशेषइति चन्नैवं यतउपरागनिरोधानदुःखात्मकवृत्तिप्रतिरोधोपरागा त्योगावस्थायामयोगावस्थातोविशेषः पुरुषस्यास्ति ननुनिःसंगेकूटस्थेपुरुषेपरागस्तत्राह॥ निःसंगेष्वपरागोविवेकात्॥ ॥निःसंगेष्वपिपुरुषेपरागोनास्तितत्राविद्योपरागइवभवतीतिकृत्वाप्रतिबिंबएवोपरागइतिव्यवहियतेऽपरागा विवेकिभिरित्यर्थः। एतदेवविवृणोतिजयास्फटिकयोरिवनोपरागः किंत्वभिमानः। यथाजपास्फटिकयोर्नोपरागः किंतु जपाप्रतिबिंबवशादुपरागाभिमानमात्रं रक्तः स्फटिकइतितथैवबुद्धिपुरुषयोर्नोपरागः किंतुबुद्धिप्रतिबिंबवशादुपरागा

भिमानोविवेकवशादित्यर्थः। अतउपपन्नतुल्यतयावृत्तिप्रतिबिंबएवपुरुषेविद्ययोपरागइत्युच्यतेपर्यवसितोर्थः तथा चस्फटिकेयथा जलेचंद्रमसः कंपादिस्तत्कृतोगुणः दृश्यतेतद्वापि दुःखात्मनोनात्मनोगुणइतिएवंरूपंदुःखात्मकवृत्तेरु परागेदुःखनिवृत्यात्मकमोक्षस्यांतरायस्तस्यचध्वंसः चित्तक्षेपान्तरायाविद्यादयश्चचित्तवृत्तिनिरोधेनासंप्रज्ञातयोगेनेत्युक्तो योगोदेवांतरायध्वंसोभवतीतियोगशास्त्रस्यापिसिद्धांतः। ध्यानंनिर्विषयंमनइतियोयोगउक्तस्तस्यसाधनमाचक्षाणएवय मेवोक्तौपरागस्यनिरोधोपायमाह॥ ॥ध्यानधारणाभ्यासवैराग्यादिभिस्तन्निरोधः॥ ॥स्मृतिद्वारध्यानंयोगस्यकारणंध्या नस्यचकारणंधारणातस्याश्चकारणमभ्यासस्तस्यैर्यसाधनानुष्ठानंअभ्यासस्यापिकारणंविषयवैराग्यंतस्यापिदोषदर्शन मितिपातंजलोक्तप्रक्रियातत्रेदंध्यानंनिरोधोभवतिचित्तवृत्तिनिरोधात्मकद्वारइत्यर्थः। चित्तनिष्ठध्यानादिनापुरुषस्यो परागनिरोधेपत्रीचार्यसिद्धांतंदर्शयति॥ लयविक्षेपयोर्व्यावृत्त्येत्यत्रार्थे॥ ध्यानादिनाचित्तस्यनिद्रावृत्तेः प्रमाणादिवृत्तेश्च निवृत्यापुरुषस्यापिवृत्त्युपरागनिरोधोभवतिबिंबनिरोधेप्रतिबिंबस्यापिनिरोधादिति पत्रीचार्योक्तिरित्यर्थः। पक्षांतंज लिःयोगश्चित्तवृत्तिनिरोधः। तदाऽऽत्मनः स्वरूपेऽवस्थानं वृत्तिसारूप्यमितरत्रेतिसूत्रत्रयेणैतदेवाह॥॥तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः॥ ॥तत्प्रतिषेधः सर्वत्रग्राह्यात्मबुद्धिसन्निधिमात्रतया॥ ॥यत्रयत्रमनोभवेत्तबुद्धिरात्मातद्बुद्धिहेयतत्त्वादिस्मृतयोव्येतत्प्रतिषेधार्थाइतिनेदंवेसंप्रज्ञातयोगोदेव साक्षात्कारद्वारामोक्षांतरायध्वंसद्वारेतिप्रत्यक्षत्वात्। ध्यानादौगुणदोषस्याननियमोनास्तीत्याह॥ नस्यानियमस्त्रिप्तप्रसादात्॥

चित्तप्रसादादेर्ध्यानादिक्रमतस्तत्त्वगुरुलिङ्गादिस्थाननियमइत्यर्थः॥ शास्त्रेत्वौत्सर्गिकाभिप्रायेणैवारण्यगिरिगुहादिस्थाननियमो
क्तोद्दिष्टमितिचेत्। अतएववृत्तसूत्रमपि॥ यत्रैकाग्र्यंततोविशेषादिति। समाधौ तोक्तविचारइदानीं पुरुषापरिणामित्वंप
जगत्कारणमुपसंहरति॥ प्रकृतेरुपादानत्वाप्रत्येकंकार्यत्वश्रुतेः। मृत्पादयोघटकार्यत्वश्रवणेतेषांमृत्कारणतयाप्रकृतिसि
द्ध्यतीत्यर्थः। ननुपुरुषएवोपादानंभवतुतत्राह॥ नित्यत्वेपिनात्मनोयोग्यत्वाभावात्। गुणत्वंसर्गित्वंचोपादानयोग्यतातयोर्भावात्
।पुरुषस्यनित्यत्वेपिनोपादानत्वमित्यर्थः। ननुवर्कोःप्रजाःपुरुषात्सप्रसूतइत्यादिश्रुतितःपुरुषस्यकारणत्वाच्चगमात्तद्विद्धीदि
वादाश्रमलीयादित्यंशंकाह॥ श्रुतिर्विरोधान्नकुतर्कोयंसदस्यात्मलाभः॥ पुरुषकारणतायांयेयेपक्षाःसंभाविताःसर्वेश्रु
तिविरुद्धाइत्यतस्तदभ्युपगंतृणंकुत्सार्किकाश्चमानमात्मस्वरूपज्ञानंनभवतीत्यर्थः। एतेनात्मनिसुखदुःखादिगुणोपादानत्ववाद्यपि
निकुतार्किकाएवृत्तेजाप्रव्यात्मयथापर्ज्ञानंनास्तीत्यवगंतव्यंश्रात्मकारणतांश्रुतयश्चशतिशतिप्रदभेदेनोपासनार्थाएवंप्रजा
पेकामित्यादिभिःश्रुतिभिःपृथानकारणतानिर्देक्ष्यतेकाशस्याभ्राघयिष्यनकारणतावदात्मनःकारणत्वमुच्यतेतदातन्न
निराकुर्मःपरिणामस्यैवप्रतिषेधादितिस्यादेवंजगन्मात्रेश्रुत्यादीनांपरंपरयाकारणत्वेविवक्षितेश्रुप्रधानस्यानुगमादुपादानत्वप्रसक्तंयथांकुरादि
घटकत्वेपिस्यादेवमत्रेश्रुत्यादीनामनुगमादुपादानत्वमित्यर्थः। वनन्यायेनप्रकृतेर्योपकरणमाणमात्रंसर्वत्रकार्य

FOLIO NO. 96 MISSING.

पुरुषो विचेति घ्रुम्भामप्यंगीकृताभ्यामपेक्षितप्रमाणस्यश्रुतेर्विरोधस्तदवस्थएवेत्यर्थः अपरमपिदूषणमाह॥ घ्रुम्भामप्यविरो
धान्नपूर्वमुत्तरंवसाधकाभावात्॥ घ्रुम्भामप्यंगीकृताभ्यांपूर्वंपूर्वंप्रमाणमुत्तरंवाधकमितिनघटतेस्माभिरपिप्रकृतिः पुरुषश्चेति
द्वयोरेवागमोक्ततत्विकारस्यचसारंभणमात्रेणमात्रत्वेनानित्यतारूपासत्यस्यस्माभिरंगीकारात्॥ननुप्रकृतपुरुषनामानावस्तीकृतस्य
कृतेर्नित्यत्वस्वीकाराच्चेत्वेवास्मद्धेतोर्धर्तिरेवेत्यर्थः॥ भेदस्यचिद्रूपस्यतेनसतःसिद्धत्वेरूपकारमार्थिकसत्ताभावस्यास्माभिरप्यनि
राकरणात्॥ भेदस्याधिकरणस्वरूपतयाचेतनानामन्योन्यभेदस्यचिन्मात्रस्वरूपत्वाच्चप्रकृतिनित्यतापाःप्रवादांतरत्वादितिभवेन
दूषणांतरमाह॥ उत्तरंचेत्यादिना॥ चैतन्यादिनाभुत्तरंसिद्धांतस्यनघटतेऽयमत्रसाधनप्रमाणस्यास्माभिरंगीकारेचैतन्येवाधेयत्वेने
त्यर्थः॥ ननुस्वप्रकाशत्वात्मनस्तत्वमेवनत्वाह॥ ॥प्रकाशात्मसिद्धौकर्मकर्तृविरोधः॥ ॥चैतन्यरूपप्रकाशात्मैवतस्यसिद्धौक
र्मकर्तृविरोधस्तस्यःप्रकाशप्रकाशसंवेद्यविषयसंवेदनकर्मभेदात्संवेदनोत्पत्तेरिवेतिचेन्नप्रकाशस्यस्वप्रकाशत्वेनस्वसंवेद्यत्वात्॥
प्रकाशंगीकारात्तद्वारास्वप्रतिबिंबरूपस्यस्वस्यविंबरूपेस्वस्मिन्संवेद्येघटतेयथासूर्यजलघटाप्रतिबिंबरूपस्वसंवेद्यति
भावः॥ आत्मनःस्वप्रकाशत्वश्रुतिस्तत्वन्योन्याधिकरूपप्रकाशादिपक्षेधानुपपत्तेरुक्तेः॥ ननुप्रकृतेस्तस्यकर्तृभावोविषयविषयिभाव
वतस्यचाभेदेपिशक्तिविरोधःसंवेद्यत्वेसदित्यादिरूपाघटादनुमानाच्चज्ञायमानस्यज्ञानस्यचविषयत्वादितिभवप्रकारभे
दनतत्रापिविषयविषयिलोभेदात्तत्वत्वादिस्वभावस्यरूपेणविषयत्वमविषयित्वाचसंवेद्यत्वेनसदित्यादिरूपेणेतिचेन्नसंसाध्य

त्वरूपेणप्रत्यक्षेपिज्ञानत्वाप्याकारेणविषयत्वाज्ज्ञानमीत्यादिरूपेश्चविषयितेतित्रापित्तभेदोनपुंप्रकाशस्वरू
पस्यस्माक्षात्त्वविषयत्वेतिप्रकारभेदोपेक्षाविरोधः॥ एतेनलौकिकप्रत्यक्षरूपहानेनामविस्तविषयत्वेनसंभवतिप्रका
रभेदाभावात्प्रत्यक्षेविषयत्वंहेतुत्वाच्चेतिदूषणंनतुनास्तिकर्मकर्तृविरोधः॥ स्वनिष्ठप्रकाशधर्मत्वात्स्वस्यस्वसंवेद्यसं
भवात्॥ यच्चान्येशक्तिकार्यंस्वनिष्ठज्ञानकारणत्वंस्वस्यसंवेद्यमितितत्राह॥ ॥जडोव्याहतोजडंप्रकाशयतिविदुषः चेतनेप्रकाशस्य
धर्मःसर्वदिचिदेवनास्तिकिंतुविदुषः॥ चित्त्वस्वरूपत्वंपरार्थोजडंप्रकाशयतिसचजडोव्याहतइतिमात्रेणचिदित्युच्यतेनतुजडोविलक्ष
णधर्मवत्त्वेनेत्यर्थः॥ अतएवनिषेधप्रतियोगित्वेनेतीत्येवमुक्तोपपद्यतेतेनतुविदुषश्चेतनत्वेतिताबस्थ्यंतिरस्कृतमिति
निर्देष्टुंगुरुणापिनशक्यतइतिजडोव्याहतइतिविशेषोक्तिर्नोपपद्यतेत्यत्रवार्थः॥ अस्मिन्पक्षेजडंप्रकाशयतिविदुषोनत्वा
त्मानमितिनार्थःतत्पक्षसंतिहितस्यानेपत्वेनसधर्मकभावरूपवाधकंपरत्वमासाद्यहंस्वस्यापितुल्यन्यायत्वादितिनत्वेवंप्र
माणमनुरोधेनद्वैतसिद्धेरद्वैतश्रुतेर्गौण्याःकिंप्रयोजनमितितत्राहानश्रुतिविरोधोगौण्यापतत्तिसिद्धेःनिःप्रयोजन
त्वेहेतुश्रुतिरितिपक्षेनास्तुनास्तिगौण्युत्पत्तिरतोवेदान्तायैवश्रुतिरितिचेन्नतथात्वेपुरुषज्ञानस्यवैफल्यापत्तेः॥ भावत्ता
नेस्वतंत्रफलांतरश्रवणंतत्रवेदांतसदसद्वैतैवोपपद्यतेसत्यंचकूटस्थनित्यंश्रुतएवश्रुतिरपिसदेवसोम्येदमग्र
आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यादिनासदद्वैतमेवबोधयंत्यद्वैतप्रतिपादितस्तोतिभावः॥ केवलमुक्तौवादेवादिनोहेयाः॥

>प्रविलुजगत्सत्यता ग्राहकप्रमाणेनापीत्याह॥ ।।जगत्सत्यत्वमदृष्टकारणजन्यत्वात्‌ वा धकाभावात्‌॥ ५निद्रादिदोषदु
ष्टांतः करणादिजन्यत्वेनस्वप्नविषयशशत्वादीतिमादीनामसत्त्वेलोकदृष्टांत्वे महदादिप्रपंचेनास्तितत्कारणस्वप्नकूटेहिरण्य
गर्भबुद्ध्याप्युक्तानुपपत्तिमत्त्वयादित्यादिश्रवणतननुनेहनानास्तिकिंचनेत्यादिश्रुत्यावाधितत्वेनाविद्यादिना कश्चि
न्नानादिदोषाःकल्पनीयस्तत्राह५वाधकाभावादिति>प्रपंचाभावःनेहनानास्तिकिंचनेत्यादिश्रुतयोयाःपरैः प्रपंचबाधक
तयाऽभिप्रेयंतेताःप्रकरणानुसारेणविभागादिप्रतिषेधपरत्वेननुप्रपंचात्यंतनुच्छतापत्तेःस्वस्यापिवाधापत्तास्वाप्की
साधकत्वप्रसंगात्‌नहिस्वप्नकालीनशशदृंगवाचेतनोवितेष्वर्थेषुनर्नंदयतीतितस्मात्‌स्वविधातकतयाश्रुतयो
नप्रपंचस्यात्यंतबाधपराइति>प्रतएवदृष्टांतस्तत्रमयिवैधर्म्यान्नस्वप्नादिवदितितत्रनेहनानास्तिकिंचनेत्यादिश्रुतेर्वि
स्तविभक्तेकिमपिनास्तीत्यर्थात्‌सर्वंसमाप्तोवितनोसिसर्वदृत्यादिस्मृत्येकवाक्यत्वादितिवाचारंभणंविकारोनामधेयंमृ
त्तिकेत्येवसत्यमित्यादिश्रुतेस्तुस्थिरतत्स्वपारमार्थिकसत्ताविरहेर्थैः>प्रत्यक्षादृष्टिरूदृष्टांतासिद्धेः नहिलोकेमृद्धिकाग
णप्रत्यंततुच्छत्वंसिद्धंयेनदृष्टांततास्यादिति।।नन्विहोपनिषत्सुनिर्वक्तोनचसाधकः।।नमुमुक्षुर्नैमुक्तःकृत्येषापरमा
र्थतेत्यादिश्रुतेस्तुआत्मातिरिक्तस्यकूटस्थनित्यतारूपातिपरमार्थत्वाविरहेर्थैः किंचात्मनोनित्यैकधाप्यभावेर्थैः
>प्रत्यक्षेनादृश्यत्वेनस्वमोक्षफलकत्वप्रतिपादनविरोधात्‌नहिमोक्षोमिथ्येतिप्रतिपाद्यमोक्षस्यफलमपरमार्थः प्रतिपादय राम

नीतिचाश्रौत्यैकश्रुत्यसाक्षात्पुरुषार्थसाधनत्वेनविधीयमानत्वात्‌ब्रह्मपूर्वमीमांसाभाष्येचैतत्प्रत्यक्षश्रुतयोस्वाभाविक्यावि
रत्याताःश्रुतिभाष्येषुनीतिदृष्टानकेवलंवर्तमानदशायामेवप्रपंचःसत्प्रविलुप्तइत्याहाप्रकाशतासंभवा
त्सदुपनिषः।।।।परंवैकूटयुक्तिभिरसदुत्पादासंभवात्सदभावेत्यादिश्रवणेसदेवोत्पत्तेःप्रागिदमेकमेवाद्वितीयंसदासीत्‌
योवैतद्धिरण्मयेनात्मवस्थामुपपादयतिसत्राभ्यां।। अहंकारःकर्तानपुरुषः।। अभिमानवृत्तिकमंतःकरणमहंकारःसा
वकृतिमान्‌अभिमानेनरत्नेवप्रायशःप्रवृत्तिदर्शनात्‌ननुपुरुषेपरिणामित्वादित्यर्थः पूर्ववद्धर्मादिकंवुद्धेरितिय
दुक्तंतदकस्मेवांतःकरणस्यवृत्तिमात्रत्वेनदर्शयेन।। विद्वत्सामान्यवृत्तिस्तत्कर्मजितत्वात्‌।। अहंकारस्यकर्तृत्वेपिभो
गाच्चेत्तेविपर्ययवस्त्रोभवति>अहंकारस्यसंहतत्वेनपरार्थत्वात्‌ननेवमन्यन्निष्टकृतेनकर्त्रन्यस्यभोगःपुरुषविशेषनियमोनस्या
त्तत्राहतत्कर्मजितत्वादिति>अहंकारेणसंजितंतस्मिन्नयत्कृतंतज्ज्यत्वाद्भोगस्तेस्यर्थः योहंकारोयंपुरुषमाद्यायाचे
त्तेहंमत्रेतिवृत्तिंकरोतितस्याहंकारस्यकर्तृत्वंस्यात्‌नत्वन्यस्तेनैवचकर्मणातत्रात्मनिभोगोज्यतेरितिनातिप्रसंग
इत्याशयः।।वृत्तलोकांतगतिप्रिनीतिनिष्कृतिरितिपदैर्नेकारणंदर्शयति।। चंद्रादिलोकेष्वहंतित्रिमित्तसंज्ञावात्‌
त्रिमित्तमस्यैककालप्रकर्षादिकंतुगम्यत्वानंउत्तरत्रोक्तवाक्षिजनोपदेशादनावृत्तिःस्यात्तत्राह।।लोकस्यनोपदेशात्ति
किंपर्ववत्‌।।यथापर्वस्थमनुष्यलोकस्योपदेशमात्रान्नास्तिकिंत्वानानिष्पत्तिरेवंतत्रोक्तस्यैलोकस्योपदेशमात्रात्तज

नानंतरं ननिष्पत्तिर्नियमेन भवतीत्यर्थः॥ ननु वेदवत्प्रत्यक्षलोकादनावृत्तिश्रुतेः कुतो गतिस्तत्राह॥ ॥ पारंपर्येणतत्सिद्धौ विमुक्तिश्रुतिः॥ "ब्रह्मलोकादिगतानां श्रवणमननादिपरंपरया ज्ञानसिद्धौ विषये नसपुनरावर्त्तते इत्यादिविमुक्तिश्रवणंनतुसाक्षादतिप्राप्तेरित्यर्थः। तत्प्रत्यक्षज्ञानस्य प्रायिकत्वादन्यलोकाद्विशेषइति॥ परिपूर्णत्वेप्यात्मनोगतिश्रुतिमुपपादयति॥ ॥ गतिश्रुतेश्चाव्यापकत्वेप्युपाधियोगाद्भोगदेशकालाभोक्तृत्वं व्यापकत्वेप्यात्मनोगतिश्रवणानुरोधेनभोगदेशस्यकालवशाल्लाभःसिध्यतीवोंमवदुपाधियोगेनेत्यर्थः यथाघटाकाशस्यपूर्णत्वेपिदेशविशेषगतिर्घटादुपाधियोगाद्व्यवह्रियतेतद्वैवेतिचश्रुतिः। घटसंवृताकाशंनीयमानेघटेयथाघटोनीयेतनाकाशंत द्वज्जीवोनभोपसर्पति।भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमितियदुक्तंतत्प्रपंचयति॥ अनधिष्ठितस्यप्रतिभावप्रसंगात्प्रतत्सिद्धिः॥ भोक्तुरनधिष्ठितस्यभ्रुक्देःप्रतिभावप्रसंगात्तस्यानधिष्ठितस्यसिद्धिःस्वकार्यभोगसंपादकत्वमित्यर्थः।ननुचाधिष्ठानेनिर्वैवादृष्टद्वाराभोक्तुर्भोगायतनंनिर्मीतेभवतुतत्राह॥ अदृष्टद्वाराचेत्प्रसंवर्द्धस्यतत्संभवाज्जलादिवदंकुरे॥ भुक्त्यदेसाक्षादसंवर्द्धस्यादृष्टस्यशरीरादिनिर्मीतेभोक्तृद्वारात्संभवात्वीजसंवर्द्धानांजलादीनामंकुरोत्पत्तौकर्मकारित्वदर्शनादित्यर्थः।अतःसाश्रयसंयोगसंवंधेनैवादृष्टसंवंधःभुक्त्यधिष्ठानेवक्तव्यः। तथाचसिद्धमदृष्टद्वारात्मसंयोगरूपस्याधिष्ठानस्यभोगोपकरणनिर्माणेकर्तृत्वमितिभावः।वैशेषिकादिनयनादृष्टद्वारकत्वमात्मकारणत्वंश्रुत्यापेक्षतत्संवंधद्वा रा

दृष्टतयात्मनोधिष्ठात्रित्वंस्यादपितंस्वसिद्धांतेत्वदृष्टादीनामात्मधर्मत्वाभावान्नद्वाराभोक्तृत्वमेवंनसंभवतीत्याह॥ निर्गुणत्वात्तदसंभवादहंकारधर्मीचेते॥ भोक्तृर्निर्गुणत्वेतादृष्टासंभवाच्चनादृष्टद्वारकत्वंहियस्मादेतेऽदृष्टद्वारकत्वंहियस्मादेतेऽदृष्टादयोऽहंकारस्यातःकरणसामान्यस्यैवधर्माइत्यर्थः। तथाचास्मन्मतेघारनैरपेक्ष्येणसंयोगमात्रेणसाक्षादेवभोक्तुरधिष्ठानेसिध्यतीतिभावः।ननुचेत्पुरुषाव्यावर्त्तकःतर्हिबालायशतभागस्यशतधाकल्पितस्यचाभागोजीवःसविज्ञेयःसंज्ञानेत्यायकल्पतइतिश्रुतिप्रतिपादितंजीवपरिच्छिन्नत्वमुपपन्नंतत्रेश्वरप्रतिक्षेपात्पुरुषाणांचैकरूप्याज्जीवात्मपरमात्मविभागोविशास्त्रीयोनुपपन्नइतितद्भ्रमाशंकाद्वयमपहर्त्तुमाह॥ ॥ विशिष्टस्यजीवित्वमन्वयव्यतिरेकात्॥ "जीवत्वंप्राणधारणयोरिति श्रुत्यासाजीवत्वंप्राणित्वंतच्चाहंकारविशिष्टपुरुषस्यधर्मःननुकेवलपुरुषस्यकुतःप्रत्ययव्यतिरेकादहंकारवत्तामेवसाभ्यक्तिरित्यायप्राणधारणयोर्दृष्टेर्जीवात्तच्छब्दानांचचित्तवृत्तिनिरोधस्यैवदर्शनात्पूर्वहेतुरागोत्पादकस्याहंकारस्याभावादित्यर्थः।प्रत्यक्षतः करणविशेषोमोक्षेप्रलयादौनजीवनंतद्योगेचजीवनमितिचैवमन्वयव्यतिरेकौव्याख्येयौ तस्मात्तानःकरणोपाधिकंजीवत्वंपरिच्छिन्नत्वंपरमात्मात्यन्तकेवलपुरुषातभिन्नत्वंचस्वतस्तुपूर्णत्वंपरमात्मत्वंचेतिभावःअनेनरूपेणविशिष्टस्यभोक्तृत्वंवात्वमहंप्रत्ययोचरत्वंवानोक्तंसाक्षात्काररूपस्यभोगस्याहंकारधर्मत्वाभावात्त्वमहंधर्मिपुरस्कारेणविवेकानुपपत्तेश्चेतिकिंतुयदात्वमेदविज्ञानंजीवात्मपरमात्मनोःभवेत्तदामुक्तिश्रेष्ठःपाशछेदोभविष्यतिश्रोतात्मा

नेद्विविधंप्राहुःपरापरविभेदतः।परस्तुनिर्गुणःप्रोक्तोऽहंकारयुतोपरइत्यादिवाक्यात्तेजीवात्मपरमात्मविभागएवप्रद
र्शितः॥इदानींप्रकृत्यहंकारयोरेवतदितरत्तज्जगत्कार्यमेश्वरस्येतिब्रह्मादित्रयस्यैवव्यावहारिकेश्वरत्वलाभायप्रतिपादयिष्यन्नित
त्रादौप्रकृत्यहंकारकार्यमाह॥॥प्रकृत्यहंकारकर्त्रधीनाकार्यसिद्धिर्नेश्वराधीनाप्रमाणाभावात्॥॥कर्त्तृत्वमत्रकार्यानुकूलेषाकृतिप्र
त्ययेतपाचप्रकृत्यहंकारयोःकर्त्तृतदधीनैवकार्यसिद्धिःसृष्टिसंहारनिष्पत्तिर्भवतितादृशबलस्याहंकारकार्यत्वात्तत्रनहंकृतेपुतत्सा
मर्थ्यादर्शनात्ननुवैशेषिकाद्युक्तानहंकृतपरमेश्वराधीनाप्रनहंकृतस्रष्टृत्वनित्येश्वरेचप्रमाणाभावादित्यर्थः॥प्रकृहंबहुस्यांप्र
जायेयेतिहिप्रकृहंकारपरिवृंहकैवसृष्टिः श्रूयतेतत्राहंशब्दस्यानुकरणमात्रत्वेप्रमाणाभावइतिप्रत्नेनसत्रेणप्रकृहंकारोपाधिकेब्रह्मरुद्रयो
रेवसृष्टिसंहारकर्त्तृत्वमुक्तंननुभवतुप्रकृहंकारोत्येषांकर्त्ताप्रकृहंकारस्यानुकःकर्त्तातत्राह॥॥अदृष्टोऽपितिवत्समानत्वंव्यासर्षि
पिषुप्रकृतिप्लोमकूपाधिव्यक्तिःकालविशेषमात्रोद्भवतिनत्वेवाहंकारःकालमात्रनिमित्तादेवजायतेननुतस्यापिकर्त्तातरामती
तिसमानत्वमावयोरित्यर्थःनवसेश्वरमतेकर्मप्रियव्यक्तिरपीश्वरोलोकवत्रियतेरतिवक्तुंशक्यतेईश्वरस्यवैषम्यनैर्घृण्यापत्तेःकर्म
सापेक्षतयैवहिईश्वरस्यवैषम्यादिर्दंसेश्वरैःपरिकृत्तिर्यंतत्रेत्कर्मेश्वरएवाधितिष्ठेत्तर्हिवैषम्यादिकमापतेतेवेतिभावः॥
महतोऽन्यत॥प्रहंकारकार्यंतत्सृष्टादेर्यदन्यत्कालनीतर्यमित्यादिकंतन्महत्तादेवभवतीतिविशुद्धसत्वतयाभिमानरागाद्यभावेनप
रानुग्रहैकमात्रप्रयोजकत्वान्निरतिशयज्ञानबलैश्वर्यीत्येवार्थः॥प्रनेनसत्रेणमहत्तत्वोपाधिकंविष्णोःपालकत्वेमुक्तंमहत्त

त्तत्वोपाधिकत्वात्तुविष्णुर्महान्परमेश्वरोवृत्रेतिचश्रीयतेतदुक्तंयत्पाद्मेसृष्टेकारणं
वृत्रंतुपुरुषंसाम्यान्निर्गुणंप्रवदन्तीश्वरंनभुक्तमतंतत्रचकारणंशब्दःस्वशक्तिप्रकृत्योपाधिकोवानिमित्तकारणतो
वशेवापुरुषार्थंस्वप्रकृतिप्रवर्तकत्वादितिमंतव्यंस्वाप्यर्थंप्रकृतेःप्रकृतिःस्वतएवभवतीतिस्थलेस्थलेप्रोक्तंतत्स्वस्वामिभावो
भोग्यभोक्तृभावःसचप्रकृतिःप्रकृतेःप्राङ्मोक्षात्तत्रशंकांपरिहरति॥॥कर्मनिमित्तःप्रकृतेःस्वस्वामिभावोप्यनादिर्वीजांकुरवत्॥
येषांसांख्येकदेशिनांप्रकृतेःपुरुषस्यचस्वस्वामिभावोभोग्यभोक्तृभावःकर्मनिमित्तकःतन्मतेपिप्रवृत्तितदासनाप्रवाहस्सि
द्धनादिरेववीजांकुरवत्प्रामाणिकत्वादित्यर्थःश्रीकस्मिंश्चित्त्वेमुक्तत्वाविपुनर्भोगापत्तेरितिप्रविवेकनिमित्तकत्वमतेप्येत
दनादित्वंसमानमित्याह॥॥प्रविवेकनिमित्तोवापंचशिखः॥॥प्रविवेकनिमित्तोकस्वस्वामिभावइतिपंचशिखतुप्राह
तन्मतेप्यनादित्वमित्यर्थःएतदेकस्वमतेरागवत्त्वात्॥॥लिंगशरीरनिमित्तकइतिसनंदनाचार्यः॥॥सनंदनाचार्यस्तुलिंगश
रीरोत्पत्तिनिमित्तकःप्रकृतिपुरुषयोर्भोग्यभोक्तृभावइत्याहलिंगशरीरद्वारैवभोगादितितन्मतेप्यनादिःसइत्यर्थःलिंग
शरीरंस्वस्वामिभावयोरित्याशयःमतत्रयेपिस्वंस्वभुक्तवृत्तिवासनावत्स्वामित्वंचस्वनिष्ठवासनाहेतुवृत्तिभोक्तृत्वम
तेःप्रलयेलिंगशरीराभावेपितज्जन्योवासनारूपःस्वस्वामिभावःसंभवत्येवेतिवृत्तिवासनानांकर्मजन्यत्वंतुविवेकज
न्यमविद्याजन्यादिकंवाप्रलीतिमतत्रयेनानुपपत्तिःशास्त्रवात्पर्यमुपसंहरति॥यद्वातद्वातदुक्तिभिःपुरुषार्थः।कर्मनिमित्तोविवे

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017